У СПОДІВАННІ ЧУДА

— Ultimo veritas ? Останньому — правда?

— Світло олійної лампи м’яко вирізьблювало гострі риси старечого обличчя дон Фернана де Кастро, званого в Бурґосі "el Sabio" — "мудрець".

Поважний ґранд підвів ясний погляд своїх мудрих очей на молодого Карльоса де Лясерда.

Струнка постать юнака поринала в легенькому присмерку, що поза світляним колом лампи наполовину приховував робітню вченого, наповнену дивовижними речами.

— Ultimo veritas? …Ні, Карліто! Не тобі відтулиться вона! Бо не ти будеш "останнім"… Може навіть, — лагідно всміхнувся старий філософ, — сам станеш "предком!" Заложиш "новий" рід… з двох "старих", разом з’єднаних…

Дон Карльос повільно глянув на перстень, що з роду в рід давали його Лясерди при заручинах.

Посмутнів і почувався непевно: чейже не завважив дон Фернан, що… і, опанувавши свою збентеженість, діткнувся пугару.

— Ах, правда! — промовив елегійно. — Я, як Пилат, запитую: що вона є? І де схована?…

Дон Фернан сперся на масивний том "Хуан-Міґуелевої хроніки".

— Сину моєї душі![1]. Навіть Христос не відповів Пилатові на те питання!… Бо, певне, це річ не людського розуму. І кожний її собі уявляє інакше.

— Але, мабуть, найчастіше, — як стару бабку, що раз-у-раз повторяє, беззубими устами, ті самі, набридливі "правди"… — викотився, з-під стіни великого ватрану між полицями книг, тяжкий бас старого Херонімо, старого, всіми в домі поважаного Карльосового джури[2]).

Увесь свій вік прожив Херонімо навчаючи юнаків Лясердів володіти зброєю. Річ ясна: за "члена роду" вважати себе не міг, але зачислював себе "до родини". І давнім, кастілійським звичаєм, часто, лишаючись при розмовах близьких панів, докидав і своє слово.

Дон Фернан поплескав долонею по злотисто-гнідих, шкурятяних обгортках "Хроніки": — Істина… чи правда… не буду говорити про неї!.. Але ж, легенди, Карліто, такі ж вірні, як і вона.

Карльосові очі блиснули з-під темної лінії зрослих брів: — І такі ж таємничі… Бо стають зрозумілі занадто пізно… Коли вже сталося те, що вони пророкували, або назначали… Ліпше було б знати свою долю — наперед!

Дон Фернан покрутив сивою головою по широкому, руркованому, округлому як тарілка, комнірі "фрезі": — Милишся, друже мій! У тому велике Боже милосердя, що не дано нам бачити майбутнє!…

— Але ж — питатися не заборонено! — знову покотився з пітьми Херонімів бас. — А тут, із дозволу їх милостей, у Бурґосі, недавно об’явилась…

— Напевне, "знаменита гітана", Херонімо? — мов до дитини всміхнувся де Кастро.

— А саме так! Гітана! Звуть Маріленою[3]. Та дарма, що циганка, за гроші не ворожить! Тільки з надхнення, коли "прочуває" майбутнє тієї людини, що її питає… В біді людям помагає! Де знайти згублену річ — укаже. Чи живий, чи вже неживий хтось довго відсутній — скаже. І коли чуває — дівчина, як дівчина! Але часами впадає в дивний сон. Тоді — хоч голкою її вколи — не чує! Води ж свяченої не сахається, і в сні своєму дивному Господеві хвалу віддає, церкви не цурається…

— Хто знає, які здібності має людська псіхе?… — задумливо промовив учений.

Херонімо ж, опанувавши мову, вже не спинявся… Та бо та ворожка зі славного роду! Від Марії Паділлі[4] походить! Що то так зачарувала колись короля дон Педра, що аж із нею оженився!… Марілена ж не князівна ні принцеса, а звичайна різникова донька![5].… Тож їхні милості дозволять привести її сюди? Кому ж це шкодить?

Дон Карльос знав, що ось-ось мала повернутись із королівської палати Беата, бо на зміну їй уже поїхала його наречена Каталіна, Беатина сестра.

Там, при змученій королевій, що й на мить не покидала ложа смертельно немічного короля дон Феліпе, за чергою змінялися сестри. Чому ж би не стравити час за гаданням?…

Незабаром міцна Херонімова рука піднесла заслону з кордобської цяцькованої шкіри і впустила ворожку.

З нею прийшов і її батько. Без остраху й позування, циган спитав доньку: — Чи могла б ти, Марілено, доглянути шляхи цього кавалеро? [6].

Гітаніта з гідністю схилила голову: — Спробую, тату! — і сіла в фотель, що його вже підсунув Херонімо.

Простягла до Карльоса руки, повернені долонями догори.

Лясерда не зрозумів і взявся за гаманець. Але циган покрутив головою і знаком показав: покласти руки на Марілинині.

Гітана якийсь час майже суворо дивилася Карльосові в вічі. Потім спустила повіки, глибоко зітхнула. За хвилину дихала рівно й спокійно: спала.

Циган усе уважніше вдивлявся в доньку. Діткнувся до її плеча.

Дрібне тремтіння пробігло невеличкою постаттю циганки. Напружилась, витяглась і вгрузла в подушки фотеля.

Дон Фернан і Херонімо присунулися ближче.

Карльос споважнів. Чув тепло циганчиних долонь, що ніби "відбирали" його власну теплоту. Почував кволість, як від утоми. Здавалося: ось-ось засне й сам… Було неприємно. Але ніби не вистачало сили, щоб струснути цю дрімливість і припинити гру.

— В ім’я Господнє! Чи чуєш мене, Марілено? — озвався циган.

— Чую… Нехай буде благословення Всемогутнього… Бачу години й дні… довгі дні… що йдуть над головою кавалеро…

Уста гітани ледве ворушились. Голос був тихий, безбарвний.

— Що загрожує людині цій? Залізо, отруя, вогонь?…

— Залізо… малі звірята, подібні до псів… Пам’ятай: утрачене знайдеш, коли вважатимеш, що втрачене воно навіки…

Раптом скрикнула: — Б’є година долі його! Хитнулись терези життя й смерти…

Далі шепотіла ледве чутно…

А в дверях стояла стривожена Беата.

Вся, як квітуча ніжність, дивно не в’язалась вона зі своїм важким, двірським одягом.

Блискучими очима вп’ялась у Карльоса, що вглядівши її, вже зірвався з місця.

Але в тій хвилині гітана скрикнула знову: — Слухайте!…

Над Бурґосом упав, як чорна заслона жалоби, похоронний дзвін[7] — "Togue a muerto". За першим покотилися хвилями — все наростаючи — тужні голоси інших дзвонів. Мідяний хор дзвонів із усіх церков приносив Еспанії вістку, що король Феліпе достраждав.

Беата й гітана стали навколішки. Чоловіки хрестилися.

А за мить Беатин повіз і Карльосів кінь гнали до Бурґосу.

* * *

У великій кімнаті королівської палати тривало гнітюче, як загроза, мовчання. Мов перетворені на статуї, без руху, сиділи в ній дві постаті: королева-вдова, донья Хуана, та її сповідник, падре Інніго де Санто Еспіріто.

Думка одної блукала в безкраїх просторах жалю; другий, взагалі, ніколи не помічав світу.

Вираз достойного спокою — приписаний суворою етикетою еспанського королівського двору, — спочивав на безкровно-блідому обличчі королеви, що ніби скам’яніла в своїм болю.

Відсутній погляд занадто розумних очей, здавалося, не пізнавав і не бачив нічого.

Нечутно до кімнати вступив начальник королівської варти, де Сандоваль[8], молоде обличчя якого дивно не гармонізувало з передчасно посивілим волоссям. Завмер у глибокому поклоні.

Якийсь час донья Хуана, немов не помічаючи його, мовчала. Потім струснула головою, наче будилась із задуми: — Ще щось існує на світі?

— Милостива володарко — почав Сандоваль.

Сухі, великі очі королеви блиснули, мов у гарячці: — Не володарко… вдово!-.. — і чарівно-мелодійний її голос, що ввесь Мадрид звав його "неземським"[9], зломився, немов ніжна, скляна голка. Восково бліда рука торкнулась чола. — Вдова… А вдові не личить зберегати попередній хід життя…

Опритомніла цілком. Говорила вже не зломана горем жінка, а наказувала королева.

— З цілим двором, я сама допроваджу тіло дон Феліпе до його батьківщини — Австрії[10]. Вирушимо ще цієї ночі.

На мовчазний поклін здивованих, увійшовших за Сандовалем грандів, що вже заповнювали залю, додала: — По дорозі заїдемо у визначні церкви Еспанії. Помолимося перед чудотворними мощами та іконами. Прохатимемо чуда… Чуда, що не може не прийти![11].

І почалася дивна мандрівка живих із мертвим…

Слаба здоров’ям, але призвичаєна до аскези й самовмертвіння королева[12], не знала втоми. Не бачила перешкод, ані перепон. Скелі чи провалля, річки й потоки — скрізь мусіла бути дорога жалібному походові.

Скрізь у кожної чудотворної ікони, у кожному Божому храмі, донья Хуана просила чуда: воскресіння забальзамованого тіла короля![13].

* * *

Зміцнявся холодний подих вітру з гір. Співав зловісно, наганяючи присмерк на червоні язики-шпилі далекої Сієрри. Гасив відблески осіннього заходу, натягаючи м’яку, біляву імлу, що кучерявилась і розсипалась, мов жива, невловима істота. Ту імлу, звану "callina", — що приходить на зміну літнім, розпаленим дням.

На великому возі-катафальку коливалась чорно накрита труна.

Знервовані безупинним похоронним співом коні пирхали від нагору смолоскипів, свічок та хмар кадильного диму, що всмикувався в осінню імлу, над розпучливо-порожньою, мертвою, — як місячна поверхня! — Кастильською пустинею[14].

Густіли вечірні тіні. В серці набирався нестерпний жаль…

Лясерда, Сандоваль і два ченці відстали від походу. Повільною ходою пустили коней. І "попустили поводи" своїх думок.

— Ще з дитинства зберігає пам’ять, — згадував дон Карльос, — спомин про один Страсний Тиждень — "Semana Santa"… З усіх усюдів ідуть процесії… багато дерев’яних "рухливих" статуй. "le movimiento"… пливуть із процесіями, одягнені в шовк і оксамит… Ті статуї робили примітивні й трагічно-непристібні рухи… Сьогодні мені здається, що ми

робили такі недоцільні й непристібні рухи. Що, власне, ми є такі "рухомі", дерев’яні статуї " le movimiento"…

Чернець-домініканець підвів гладко виголену, з вузеньким тільки віночком волосся, голову: — Часто закидували мені в Римі, — і не тільки самі ляїки, але й духовні — що ми, еспанці, вдягаємо святу віру в надто людські форми реальних страждань… А як розбудити в людях бажання пожертвувати Господеві, з любови до Нього, наші людські пристрасті?

— Офірувати пристрасті! — зітхнув Сандоваль. — Чи ж ми офіруємо їх цим безконечним походом? Чи… може служимо їм?

Глянув на довгу стяжку повозів і верхівців, що вилася попід горою, ховаючи вже свій початок за звислою над дорогою скелею.

— Справді: Страсний Тиждень! — зітхнув удруге.

Один по однім, тут і там, розсвічувались і палахкотіли світла смолоскипів.

Блимали свічки в руках ченців при труні і плакали прозорими, восковими сльозами.

"…в день останній землі воскрешу його…" — метав вітер звуками між коругвами.

Вийшли на ширшу долину. Початок походу вже зупинився. На великих марах спустили на землю труну. Довкола неї розставляли великі ставники з великими свічками. Розкладали килими, подушки, щоб ставати навколішки. Уставляли стільці для дам із почоту.

Жіноцтво вийшло з повозів, посходили з коней. І неначе табун чорно-білих птахів, утомлених довгим пролетом, оточили домовину. Мармурово-біле обличчя королеви схилилося над труною. Широкий,

жалібний одяг перетворював її на зломлену бурею й перехилену до землі величезну квітку кампанулі.

Схилилась іще нижче. І аж тоді збагнула, що домовини ще не відчинено. Зробила знак рукою.

Як уже ввійшло в звичай, на кожній зупинці, шестеро слуг відчиняли тяжке віко труни. І всі, що були довкола, відійшли "на віддаль людського голосу".

Донья Хуана незабаром сподівалася знову стати матір’ю[15].

Вірила, що незвичайні враження можуть відбитися на вигляді її дитини. А всежтаки не могла відірвати очей від обличчя "свого Феліпе" — обличчя, що за життя видавалося їй таким винятково гарним, винятково досконалим!

Боже, Боже!… Якже страшно видовжився його, ще й за життя трохи задовгий ніс! Як стемніла скіра на "світлі її життя!"[16]. Як здеформувались від бальзамування уста, що так жадібно пили з келиха життєвих утіх…

А очі! Прикриті зсинявілими повіками… Тепер уже ніколи й нічого не побачать! Не побачать і тієї, — другої дитини! — що народиться погробком: по смерти батька.

Охоплена жахом порожнечі, що не має дна, донья Хуана тремтить перед уявною безоднею відвічних таємниць…

Ноги вгинаються під нею. Падає обличчям на труну і, не голосом, тільки "тінню голосу" стогне: — Феліпе! Ти, ще побачиш!… побачиш?..

І вухо ніби вловлює в органі вітру відповідь-подих: — По-ба-чу-у-у!

Донья Хуана тремтить, із жаху й радости одночасно. За ввесь бо довгий час блукання, це вперше "озвався" до неї її Феліпе!… Це знак! Він таки живе!

І чудо буде!

Подвійне коло палаючих восковиць та заслона з кадильного диму відділює від світу королівську пару: труну й удову. І не знати, що замкнене в тім колі: життя, смерть чи божевілля?…

А там, де дами з почоту розмістились на подушках і складаних фотелях, чекаючи приходу королеви, — також не реальне життя, тільки маячення й мука… Пошарпані думки, розшматовані серця… Уста — без слів, сумні очі — без сліз.

Беата де Кастро заплющила очі й сперлась головою на рамено Інес де Валькорсаль. Мовчать, і ця і та.

Ця умова "мовчати вкупі", в’яже їх. Ні, не тільки це! Хоч ніколи й ніхто не промовив те слово, тож — не таємниця, що Інес не має щастя з чоловіком.

І в цій кошмарній мандрівці може і ліпше їй, ніж у власних палатах-в’язниці…

А Беату чекає така сама доля! Хіба ж не бачить Інес, як усе густішим серпанком жалоби заволікується Беатина ясна молодість?

Хіба ж це так собі, ні з чого, на її гарному юному личку все триваліше спочиває вираз "Семиболісної Діви Марії" — як говорить донья Кляра, маркіза де Алькатраз, головна дама — "camerera mayor" королеви, що сама — он! — підходить до мовчазних приятельок.

Та ж несе за нею світильню з оранжево-чадним прапорцем угнутого світла, що від нього на мить зазолотилось біле волосся під удовиним чепцем-"квефом" камерери. Усміх її також засвітився відблеском минулої краси.

За старою дамою йшов патер Інніґо де Санто Еспіріто. А за ним фрай[17] Антоніо, предобрий чернець-францисканець. Обидва ніколи й ні в чім не погоджувались. Однак увесь час шукали один одного. І тому, де білів домініканський одяг падре Інніґо, там не могла не бути й брунатна францисканська ряса з довгим каптуром і білим мотузом-поясом цінґулюма.

За ними пажі також несли світильники.

— Не помилялась, слухаючи вас обидвох заразом, — промовила донья Кляра до Інес і Беати. — Не перешкоджу вашій приятельській конфіденції?

Із темряви надходили ще дві постаті: Карльос Лясерда і Сандоваль.

— Приємна нагода,— почала було камерера, сідаючи в фотель, — доки я шукала цих славних дам, що їм сьогодні припадає варта при королеві, нагода приводить і вас обох, кавалерос…

Маркіза дістала з прив’язаної до пояса, що нагадував вервицю з великих дорогоцінних зерен-кабошонів[18], — омоньєри-торбинки малу, оправлену в золото книжечку.

— Так… я не помиляюсь — підвела очі на Сандоваля. — Вам, доне Кристобалю, припадає головний догляд над вартою табору, а дон Карльосові — при володарчиному наметі.

— Не нагода, маркізо, що ми тут! Іти за маркізою де Алькатраз, тож те саме, що йти за голосом обов’язку! — відповів, уклонившись, Сандоваль.

Очі Інес тьмяно блиснули: яка їй була мила стримана мова дон Кристобаля! І яку своєрідну красу мало його молоде обличчя під передчасно сивим волоссям…

— Я зранку чекав наказу, маркізо, — коротко промовив Карльос.

Беата нижче спустила голову. Її обличчя трохи зблідло. Відчула, що ті слова були сказані для неї.

— Чекаємо… — ніби сама для себе промовила маркіза. — Всі чекаємо!… А обов’язок? Часами здається, що я вже не визнаюсь — де він?..

Беата стривожено підвела очі, а в них стрибали хисткі вогники світилень.

Повела поглядом по засмученому обличчі маркізи й затрималась на очах Лясерди. Той, на хвилинку витримав любий погляд. Потім спокійно, але твердо, впевнено зробив повіками рух, немов, не хитаючи головою, сказав ними: — Так!

Беата знову схилила голову й сховала очі.

— Чекання… обов’язки… Щодо молитов за воскресіння померлого — і набальзамованого! — короля нашого, — озвався фрай Антоніо, — то, справді, тяжко зрозуміти…

Виголена голова патера Інніґо різко обернулась на жилавій шиї: — Коли б тієї віри було в нас, як зерно гірчиці… — очі його розсвітились,

немов хтось ізсередини роздмухав тільки пригашений, але ніколи не гаснучий у них вогник.

Францисканець не дав закінчити. Підвів руки, немов обороняючись: — Отче! Отче! Та ж мусить бути віра й міра!

— Ні! Віра — без міри! Бо ж, поможи мені, Боже, — коли для віри є межі, так це — не віра, а спокушування Господа! Безмежна віра провадить до здійснення найнеймовірнішого!

Знову німим поглядом уперлась Беата в очі Лясерди. І щераз Карльосові повіки відповіли їй упевнено: — Так!

— Отче, — враз почав дискусію францисканець, — та ж тіло набальзамовано! Ну, нехай оживе серце, що перестало битись, але ж — іще в грудях! Але вийняте з грудей? Відсутнє!… Мені це сюди не вміщується! — торкнувся рукою свого чола.

Домініканець простяг руку й торкнувся Антонієвих грудей: — Не там, — підвів очі на чоло францисканця — а тут! — іще раз торкнувся грудей фрай Антонієвих. — Бо ж серце, а не розум приймає віру, прохає чуда. Тридневий труп Лазаря…

— Але ж то — по слову Христовому! Не по молитві ж людській!

— Як? — запалився патер Інніґо. — Та ж ваш патрон, св. Антоній, воскрешав мертвих! Ще за свого життя! Не канонізований іще св. Церквою!

— Так тож святий! Великий Святий! Але ж нам, грішним…

— А хто ж велить нам бути грішними? — вступив спокійний і певний погляд патера Інніґо в супротивника суперечки. І, повернувшись до приявних, лагідно, як у звичайній, буденній розмові, продовжував: — Із

привілеями ґранда треба народитись. Учений ступінь, як і славу — як і все на світі, — треба здобути, пройшовши всякі зовнішні перешкоди, формальності… А Святим може бути — кожний: і вчений, і гранд, і пастух, що не вміє читати, і проста сільська жінка… Ні патентів, ані титулів на святість не треба! Тільки милости Божої та доброї волі! А щира й добра воля привертає й милість Божу!…

— Як просто це у вас, падре! — притишеним голосом промовив у задумі Сандоваль.

— Божі речі, дон Кристобале, завжди прості! То людські — заплутані й тяжкі. Тяжкі, щоб виконати… тяжкі і щоб зрозуміти їх… — і задивився в темну далечінь.

Беатині повіки затремтіли, як крильця зловленого метелика. Але… метелик не злетів! Повіки не піднеслись!

— А як же, падре Антоніо, ваші календарні розчислення? — спитала камерера, щоб змінити тему розмови.

Францисканець ураз оживився: — Сьогодні — досить убогі! Але, послухайте, коли припадатиме Великдень у прийдешніх століттях — якщо, нарешті, справлять ту формальну помилку в календарі…

Він витягнув із кишені в рукаві записник і читав: — У цім 1506 році, як знаєте всі, Великодні свята почались 12 квітня. За сто літ будуть 26 березня. Року 1706 — 4 квітня, 1806 — 6 квітня. Року 1906 — 15 квітня…

Звук мисливського рогу розтяв тишу. Сповіщав, що володарка на хвилинку повернулась до світу живих: почот має зібратись до вечері.

* * *

— "Не спить Той, Хто опікується тобою…" — стелиться нічним повітрям уперто-монотонний спів псальмів на всеночному чуванні ченців біля домовини.

Полум’я свічок і світилень тихим шелестінням і потріскуванням супроводить меланхолійну мелодію. Тільки часом дзенькіт кадильниці чи брязкіт срібного свічника увірветься в сумний спів короткою, дзвінкою ноткою. Ніби звільнена з тіла душа розриває останні земні пута…

Вогні ранами кривавляться в соковитій пітьмі і тчуть світляний балдахим над труною короля.

Далеко, під Сієррою, жалібним килимом лягає чорна тінь.

Залита ж. примерклим в імлі, місячним світлом рівнина видається засипаною снігом. На тих сріблясто-білявих просторах видно ген-ген, аж до чорної смуги лісу попід горами…

Найближче до труни — перше коло сторожі достойно й пильно тримає свою варту: не "охорону" бо творить, а віддає "останню пошану" володареві, В найдальшому ж колі, — що замикає ввесь табор, — сидять біля ватер. Нудяться…

Якої ж бо "небезпеки" сподіватись мертвому королеві серед спокійної країни власного королівства?

Але… ніяково грати в кості так близько від володаря… хоч і мертвого! І манить солодка мрія наймленого вояка-швайцарця: — Ех! Аквіти[19] б кухличок!.. Від цього безнастанного скигління, і вдень і вночі, аж думки ковтунами, як куделя!

— А в тебе ж їх — думок тобто, — так багато? — глузливо кидає кондот’єр-ґенуезець.

— Ау, hombre[20]. На докуку вистачить.

— Хоч би хтось розповів щось! — плює з досадою вбік старий вояк.

— Правду кажуть тутешні люди: як нема дівчат, ні вина, то найліпша річ — казка!

Привабливе слово "казка" — відгук маврської спадщини, — притягає ближче до ватри людей. Та й не сама ж нудьга притягає ближче до ватри: від Сієрри тягне холодом "як із відчиненого льоху".

— Говори ти, Пельо, el artillero!

— Але! Що я?.. Он, Санчо Кривий, той бував у бувальцях!... Най він...

— Тривай! Он, іде старий Херонімо! Той, братця, стільки знає, що хоч єпископом Севільським його настанови!... Вуйку!..

— Єпископом? Хіба ж він тобі пан-отець, священик?!

— А ти ж, потятко, звідки, що не знаєш, як у Севіллі був за єпископа чабан?

— Тю-тю на тебе! Та не бреши такого!

— Ой, не бреши! Карамба[21]! Так слухай!

Оповідач зісуває бриля на потилицю: — Колись — може тоді наші прабабуні ще й у колисках не кувікали! — був у нашому ж таки селі — в Араґонії таки! — один падре, священик тобто... Не дуже мудрий і не той... не добрий і не злий. Тільки й того, що товстий був. Як бочівочка від вина!... От, такий собі "звичайний син Адамів"!

І в’ївся чогось той панотець у громадського чабана. Де б не вглядів вівчаря, то враз до нього й чіпається. — Дивлюсь, — каже бувало, — я на тебе, hombre[22], і не розумію: чого ти такий дурний? Таки ж справді, — змилуйся над тобою, Господи! — не розумніший ти за свої вівці!

А чабан — нічого. Часами тільки гречно озветься: — Без глупоти й мудрости не було б видно! Мабуть на те вона й Господом допущена! Радійте, що я тут біля вас! Може ще й вам на щось здамся!..

Отож — якось сталося: чи це з війни, чи, може, з ловів, заблукав до нашого села та ж не хто інший, як сам король. А було це — на самісінький Великдень. Відомо, в убогому селі — де подорожній заночує? Та ще й хто: король! До пароха!

А треба вам, братіки, знати, що той король — страх як не любив товстих та череватих духовних! Тож і спротивився йому наш парох саме за кругле черевце.

— Ти, мабуть, чоловіче, живеш, щоб їсти, а не їси, щоб жити! — подумав собі король. Та й вирішив, що підведе пароха під сам манастир. На каяття, значить, та на покуту. От і каже король пан-отцеві:

— Падре, — говорить. — загадаю я тобі три загадки. А ти, якщо до Вознесіння відгадаєш — будеш Севільським єпископом. А ні, то поїдеш до манастиря і там аж до смерти мудрости набиратимешся. Питання ж мої — говорить — такі: яку має ціну король? Скільки часу треба мені на подорож довкола світу? А третє — коли ти мені відповідатимеш — про що сам я думатиму й помилятимусь?

Прийшов ясний ранок. Король поснідав по Службі Божій, що перш її був вислухав, побожно, якслід, навколішках, цілісіньку. Та й на коня. Тільки його й бачили!

Ну, а парохові, Світлий Великдень — чорніший за чорну ніч…

І сам, — як ніч сумний! — ходить. Аж тут — гульк! — іде чабан.

— Слава йсу! — як слід вітається. — Радісного вам Агнця[23], пан-отченьку!

— На віки… і тобі так само…

— Чи ж це ви, падре, на Свят-Великдень сумуєте, як у Велику П’ятницю?..

Забуз парох, що чабан — на його гадку — йолоп… — Так і так… — каже. І все чабанові по чистій правді розповів.

А вівчар вислухав — та в сміх!

— Тільки усього? Та, не майте, пан-отченьку, клопоту! На ці питання, і я комунебудь відповім.

— Невже ж?

— Авже ж! Ви тільки до Вознесіння постіть та схудніть! А потім позичте мені своєї реверенди. То я за вас піду до короля.

— Ти, — злякався парох, — до короля?.. Схаменися, йолопе! Та ж ти там тільки сорому наробиш!

А чабан своє: — Та що там "сором"? Хіба ви мене перед людьми, пан-отченьку, не соромили? Та й нічого!… А отже, вам, у манастирі та при покуті — гірше буде!

Ну, гадає падре, най же хоч на нього — першого, — впаде королівський гнів!

І, як надійшло Святе Вознесіння, — чабан у реверенду та мах-мах! До короля. А там,— людоньки! І принци, і князі, і князівни, і принцеси! І лицарі й учені… І купці й отці — повно!

— Помилуй мене, Боже! Я б ізлякався! — раптовно вирвався з гурту молодий голос.

— А цить!.. Мовчи! — гукнуло на нього кілька зацікавлених. — Кажи далі!

— Та ж кажу!.. Звичайно, наш чабан — не з таких: не злякався! Він бо при отарі і не такі дива бачив… проти ночі їх згадувати не буду!…

— Ну, що? — питає король.

А чабан чемно привітався та й викладає: — Ціна ваша, королю, двадцять дев’ять срібняків!

— Caspita! — каже король, — це якісь жарти!

— Ніякі жарти! — відповідає вівчар. — Поміркуйте но, ваша величносте! Коли ж за самого Господа Христа невірні жидове тільки тридцять срібняків дали, то хто ж себе може з Божим Сином рівняти? Тож і ваша величність, — хоч на один срібнячок! — а все ж дешевша!

Подумав король, помислив: — Правда, — говорить, — ніби воно таки справді так, видається.

— Ну, а подорож довкола світу, — продовжує чабан, — могли б ви, королю, зробити за одну добу, коли б замість коня, та на сонце сіли.

Усміхнувся король. Ця мова йому сподобалась. — Видко, — міркує собі, — шанують мене дуже піддані, коли й на сонце, замість на коня, радніше посадили б?

— Ну, — каже далі, — а про що я в цій хвилині думаю й помиляюсь?

Тут уже чабан щиро засміявся. — А про те, — каже, — ніби я парох, а я…

Тихий посвист перервав мову оповідача. Вояки зірвалися з місць.

На крейдяно-білій рівнині химерно посувалась до табору темна цятка.

Спинялась і нагло починала робити коло на одному місці… Потім знову мчала просто, як стріла…

— Людина? Втікач із в’язниці? Що по тортурах не може на двох і сувається на всіх чотирьох?

Частина вояків повернула до оповідача: на одну, єдину істоту — та ще якусь скалічену! — вистачить і передових вартівників!

— Ну, як же там той чабан? Став таки єпископом?…

А той, що то там біг — на рівнині! — ніби чарував.

Тепер уже було видно, що це — не людина…

Але в імлистому серпанку не можна було впізнати, що то за тварина?

Вартові спочатку чекали з цікавістю. Та ж незрозумілі рухи нефоремної тварини, що її велика голова сиділа, немов без шиї, просто на кадовбі, засівали в душах забобонну тривогу.

— Якийсь вовкулака… Господи, захисти нас! — прошепотів хтось і перехрестився.

— Самі накликали Нечистого! — підтримав першого другий голос.

— Тиняємось бо з мертвим тілом християнським… як чарівники…

А потвора вже наблизилась до табору. Виглядала мов великий, старий вовк, що ніби загубив щось і поспішно шукає в траві, у піску, крутячись на одному місці…

Палаюча головня з багаття полетіла в звіря…

Та ж він ніби не завважив її. Зробив клесок і побіг просто на варту.

Досі спокійні коні, раптово схарапудились і захропли.

Кілька псів протяжно завили й наїжачившись, порачкували за спини людей.

А там знова прокидався панічний жах.

— Ані перед князем пекла не відступить Педро з Орвієто! — викрикнув молодий аркебузіер і вискочив уперед. Та ж у ту мить упав, збитий із ніг.

Звір скочив на вояка, прудко підімняв його під себе і, на бігу, не спиняючись, вирвав із воякового обличчя шмат тіла зі щоки.

Проспівало кілька стріл. Блиснули списи. Таж варта вгнулась.

І "пекельна потвора" гнала табором просто до катафальку, на вінець вогнів, що був довкола.[24]

Але метка рука таки влучила палаючим патиком у стегно потвори. Вовна на звірі заграла вогненними кучерями…

І, може саме від того, ще більший жах біг поперед звіря й відтулював йому широкий шлях. Зненацька потвора зробила кілька менших кол і замість до труни — погнала на горбок, до намету королеви.

* * *

Ніжно, як любу дитину, прикрила Інес королеву.

Беата розпустила срібні шнури, що підтримували балдахинові згортки над ліжком доньї Хуани й тихо затягла довкола ліжка чорні запони.

Бідна коронована вдова заснула сьогодні раніше й спокійніше: адже до неї "озвався" з труни дон Феліпе!

Інес вийняла з омоньєри перлову розаріо-вервицю й сіла на долішній сходинці піднесеного вище підлоги королівського ложа. Беата вийшла до передньої частини намету, відділеної двома важкими килимами.

Тут також стояло ложе, прикрите тканинами й велетенською ведмежою шкурою. Було приправлене для дами-вартівниці, що виконувала "нічну варту" біля королеви. Чергуючись із товаришками, — бо завжди виконували службу дві дами, — обидві могли частину ночі дрімати, звичайно, не роздягаючись.

Біля ліжка, під великою олійною лампою, коло шпаристого глиняного жбана, що зберігав воду холодною, стояла ціла аптека: трояндова вода, що вживалась із медом на безсоння, вивар із вербової кори на пропасницю, лявендова вода — проти млости, "скорпіоновий олійок" та "олій із білими лілеями" на випадок, як би появився в наметі кліщак або скорпіон. Не позабули про найпевніший — за ті часи, — десинфектор на рани: березові бруньки, настояні на оковиті.

На другому столику лежали різні розпочаті вишивання й кілька книжок, — на випадок, коли б відпочиваюча вартівниця не хотіла чи не могла спати.

Беата взяла том поем Альфонса X[25]. Були написані "мовою трубадурів" — провансальською, загально признаною за "мову поезії". Беата також знала ту мову любителів літератури.

Розгорнула книжку, але не читала. За хвилинку почула, як невидимий шашіль точив різьблену ніжку малого столика з писальним приладдям.

Чомусь майнула думка: — Може за цим столиком писав свої поеми цей перший поет Еспанії? Але цю мирну думку враз розбила якась безпідставна тривога.

Прислухалась знов і вчула, що за наметом, тихо шустять розмірені кроки все тією ж короткою дорогою: вперед і назад, вперед і назад…

Не мали немов відваги наблизитись. І не мали сили відійти.

Беата не бачила, хто ходить. Але відгук цих кроків відбивався в її серці. І з тисячі ходців вона непомильно пізнала б по них Карльоса Лясерду…

Оберегає спокій володарки? Чи на неї, Беату, чекає?..

І чи втече вона від нього? Та ж, зрештою, чи мусить вона втікати від нього? Нехай прийде, що має прийти!

І нагло, всю її істоту залило сяйво й тепло…

Надія заспівала безжурним, радісним жайворонком:

— Огорнула мене твоя тінь,

І стали ми в ній душею єдиною[26]

Має вона хіба й далі дурити себе? Та ж вона кохає дон Карльоса! Так: кохає, без огляду ні на що! Наречений сестри? Кохання недосяжне? Хай! Може тим самим це кохання дорожче!

Простягнула руки в напрямі до кроків. І ніби вхопила ними страшну згадку. Згадала одну зі своїх прабабунь: Інес де Кастро! "Португальську Інес", "Зеленооку"… як співають про неї в піснях рибалки й ослярі…

І всі знають: діти й старі бабки, історію її кохання й нещастя.

По смерти доньї Констанси, еспанської інфанти, з якою Інес де Кастро приїхала до Португалії, як найближча приятелька доньї Констанси а також її родичка, — Інес де Кастро вийшла заміж за повдовілого португальського інфанта, дона Педро, тоді ще все інфанта, бо батько його, дон Альфонсо IV, португальський король, іще жив.

Був це грішний і недозволений шлюб, бо Інес була кумою дон Педра, як того собі бажала донья Констанса, коли їй народився її перший син — дон Люїс, що недовго по своєму охрещенні й помер.

Та ж ані Інес, ані дон Педро не вбачали у смерті тієї дитини перестороги. Навпаки, вирішили, що нею як би зрушуються пута

духового зв’язку між ними. І коли донья Констанса померла, — одружились. Спочатку в тайні, потім уже не крились.

Але дон Альфонсо IV, португальський король і батько дона Педро, дивився на це інакше. Він послав гурток своїх придворних, що думали як він, і вони закололи Інес у її кімнаті, за відсутности дона Педро[27].

Чи ж би Інес де Кастро стягла прокляття й на ввесь рід?… І бути де Кастро — означає бажати того, на що посягати не вільно?…

Заметушилася. Вхопила плащ і, як кидаються з берега в річку, пірнула з намету в ніч…

Чи ж це та ніч, — де вона шукала рятунку — обіймає її? Схилившись над нею, заглядає Беаті у вічі очима-зорями?…

Зникла дійсність…

Але ж… не було це й у сні, чи мрії! Карльосові уста припали до Беатиних рук, цілували їх іще й іще… без ліку, без міри…

Безсило схилялась… нижче й нижче, поки не зустрінулись її уста, в присмерку, з Карльосовими устами.

І згасла — мов зоря на світанку! — тривога. Вмовкли болі серця. Втихла боротьба…

Який же спокійний довкола океан радости й сліпучого сяйва!

Тепер — тільки смерть! Щоб — ось тут! — враз за брамою кохання обірвалась нитка життя… Тільки так повинно бути!… Тільки так, перестане бути "скороминущою", а стане "вічною" ця сяюча радість…

Вигуки, посвист, виття псів, брязкіт зброї, звиті клубками вогні… А попереду всього — вогненна куля летіла на них… до намету…

І вже — кара? Вже летить на них пекло? За одну лише мить надії?…

Беата вирвалась із Карльосових обіймів. На себе, тільки на себе! — готова вона приняти всю кару, всі муки!

Зробила крок назустріч вогненній істоті, що шалено крутилась перед нею на однім місці в жахливому танку…

Карльоса залили вогні сплутаних думок.. як у хвилину смерти… Лицарська честь… образ нелюбої нареченої… розшматована вогненною потворою Беата… Перемога "Звіра"!… перемога сатани…

Вирвав з піхви шпаду. Була це та "щаслива, благословенна": ще з хресних походів!… У рукоять вправлено частину правдивого Голготського хреста!

Немов навмисне подав її Херонімо при відході дона Карльоса на варту!

Ще мигнуло в думці: — Не моєю силою! Твоєю, Архангеле Святий, що переміг зло!

Стрибнув перед Беату…

І, — як за Сідові часи, — коли не платні тореро[28], а лицарі й гранди, — за честь показати свою сміливість і зручність, іще воювали з биком — підніс шпаду, нахилився прудким рухом, натис тягарем усього тіла…

Шалений звір лежав, приткнутий до землі у ніг дон Карльоса…

Гамір і метушня гонили табором, як хвилі прибою. Але завмирали біля володарчиного намету. Лясерда нічого не чув і не бачив довкола. Гнітючий сум і смертельна втома обхопили його.

Сморід спаленого вовчого м’яса й обгорілої вовни викликали незносиму фізичну огиду.

А думки, — мов молоти по наковальні — дзвонили в скронях: чей же так заб’є він те — найліпше! — що виросло в його душі?

Сказано бо: — "Коли око твоє, чи правиця твоя спокушує тебе — вирви їх і відкинь від себе..."

Раптом охолов. Оглянувся довкола.

Серед тих, що витали його, Беати не було.

* * *

Донья Хуана турбувалась у сні, маячила: — Пам'ятаєш, мій Феліпе? Той день... хмари над морем... Але, дарма, що випили вони море до дна, принесли вони спрагу... Спрагу й посуху... І лягли мені на серці цілою своєю вагою... Чом-бо не дали мене до манастиря? Чому?... Прецінь я була приправлена... готова... Потім прийшов ти, мій Феліпе, до мого життя... і став моїм життям! Щастям... усім для мене!... Ах! Ті на гарт розпечені хмари! Вони — як смерть твоя! Вони нищать усі мої надії, всі мої пляни!... А час летить, скоками Титана і топче все...

Застогнала болісно.

Схилена над нею Інес почула близько біля намету метушню і крики. Рух, що ним перед хвилиною хотіла збудити королеву, перервати її змору, — завмер.

А донья Хуана маячила далі: — Йшла я, ступаючи по тернях… Як би ж то не ті брами!… Ах! Брами! Скільки їх у житті! І всі, всі— замкнені…

Голос стихав. Заспокоювалась.

І за наметом заспокоювалась метушня. Та ж, коли стало цілком тихо, королева розплющила очі, немов саме ця тиша збудила її. Затримала погляд на Беаті, що стояла біля заслони в ліжницю.

— Яка ти втомлена, бідна Беато! — промовила донья Хуана ласкаво, ніби продовжувала почату розмову. — Відпочинь, дитино!

Підвела руки до чола.

— Щось таке сумне мені снилося! Забула що!.. Але так темно в моєму серці!… Так темно… Договорила вже в півсні.

Інес обтерла її скроні лявендовою водою. Королева не розплющила очей: спала.

— Що сталося? — пошепки запитала подругу Інес.

Глянула і злякалась: така, до непізнання змінена, стояла перед нею Беата, з рисами загостреними, неначе в мерця.

— Чейже не вертався, справді, з гробу дон Феліпе? — підсвідомо майнуло в душі. І серце захололо жахом. А донья Хуана знов опритомніла: — Вже близько потішення! — промовила цілком упевнено й спокійно. — Ти це чуєш також, Беато! Я знаю: саме ти мені скажеш… Іди, відпочинь, бідна моя…

Беата схилилась до королеви. Ні, це не була для неї "королева!" Була це вбога, нещасна, близька й рідна істота… яка терпіла — аж до втрати розуму! — від кохання.

Яка їй ближча й рідніша була в цю хвилину донья Хуана за сестру, за Каталіну! Так: і донья Хуана — як і сама Беата! — гине від муки кохання… І її — як і Беатине! — життя розбите…

Обняла донью Хуану, як подругу. Хотіла сказати їй так багато, ніжного, доброго!… Але слова не йшли. Ворушила губами, чула як тремтять вони… Але звуків не було.

Королева припала головою до Беатиних грудей. І вперше по смерті дон Феліпе розплакалась…

Але прокинулась ранком донья Хуана надиво спокійна. Навіть усміхнулась до приявних, коли одягали її.

При Службі Божій підійшла до Божого стола, а за нею дами…

Бідна Беата не порушилася з місця, занурена в глибоку молитву.

Тричі бо того ранку підходила вона до сповіді. Але ж марно прислухався патер Інніґо: ні слово не злетіло з її уст. Тільки сльози заливали обличчя, як літня злива заливає вікна.

— Заспокійся, доню: прийдеш завтра, як пошле Господь мир у твою душу — тішив її сповідник.

Але ні завтра, ні пізніше не прийшла Беата до сповіді. І ніхто не знав, чи зійшов мир у її душу.

Двір захвилювала трагічна новина: красуня Беата де Кастро, злякана скаженим вовком, утратила дар слова! Беата де Кастро стала "Беатою Німою". Зітхали, жаліли, спочували…

Одна тільки донья Хуана радісно дивилась на Беатине нещастя. — Нема в цьому біди! Це — знак на хвалу Божу! Беата заговорить, як прийде час! Вона нам скаже, коли оживе король… Тепер немає найменших сумнівів.

Францисканець, патер Антоніо, підводив очі до неба: — і Senor, dad ya luz! Господи, пошли вже нам світло!… Верни нам світло розуму!…

А в таборі все частіш пролітало ледве вловиме — як зітхання! — коротке слово: — і Loca! "Безумна!"…

Здавалось, тільки трьох на цілий табір, не зворушував безнадійний стан божевілля володарки: патера Інніґо, Беату і дон Карльоса Лясерду.

* * *

Три доби мучився могутній аркебузієр Педро. Вирвана щока, що відслонювала зуби в обох щелепах, завдавала йому страшні муки. Свербіла й пекла справжнім "пекельним" вогнем.

Педро рвався, зривав пов’язки, ридав, вив, міцно прив’язаний до носилок для ранених.

На третій день вкусив доглядача францисканця, брата Норберта, що небачно наблизився з питвом до хворого.

Жадні ліки не втишували шалености. І духовник прийшов із екзорцизмами — "страшними молитвами".

У хворого налились кров’ю мученицькі очі, пов'язка сповзла з рани й піна, — як у змиленого коня, — наповнила жахливу діру в обличчі.

Коли ж його погляд упав на блискучий, золочений хрест і коли священик бризнув на немічного свяченою водою, Педро, мов ножем розрізав мотузи, що зв’язували йому руки, кинувся на срібний казанок зі свяченою водою й угризся до металю зубами так, що закляк на ньому. Більше вже до тями не прийшов.

— Диявол увійшов у Педра! — була загальна, нерушима думка табору, хоч лікар-астурієць стокрот розповідав про те, що в рідних його горах, в Астурії, така смерть досить часта. Так умирають покусані скаженими вовками.

Люди годились. Однак додавали: — Але в Педра ввійшов нечистий!…

Доглядачеві-"фраєві" вже тричі — "на честь Пресвятої Тройці!" — припалювали вигрижену рану розпеченим до білого гарту мечем.

Змінила подія з вовком і Карльоса Лясерду. Він кілька день не виходив із свого намету. До всього байдужий і задуманий, довго радився з патером Інніґо. І попрохав у королеви дозволу та від’їхав до Бурґосу.

А по його від’їзді домініканець прийшов відвідати німу.

Здавна знав бо родину де Кастро й обох дівчат любив, як вуйко небожок. Ніби ще вчора бачив їх — і Каталіну й Беату, — як підходили до першого св. Причастя.

І — незвичайні в устах падра Інніґо! — зазгучали ніжні ноти: — Не журись, доню. Людина здебільше не знає, чого хоче. А як і знає, — чого саме, то не знає — нащо. Господь не бажає, щоб обвинувачувала ти себе в тому, в чому немає твоєї провини. Він знайде вихід…

"ЧИСТІ"

Перед світанком того дня, коли похід мав увійти в Толедо, до табору прибились два подорожні. Сандоваль — він тієї ночі командував табором, — із цікавістю дивився на прихожих і не міг не згадати, коли вже бачив такі ясні обличчя, таких спокійних людей.

— Diaos vos benediga! — привітався старший старо-провансальським привітанням.

Широкі, чорні плащі й чорні ж баскійські берети не робили приходьків подібними ні до гірських пастухів, ні до селян.

— Лікарі?… Астрономи з Провансу?[29].

— Слуги Божі з Романії, — пояснив старший, із блідим обличчям аскета й глибоко запалими очима.

Мешканці долини Родану[30] та Піренейських країн не признавали себе васалами ані Франції, ані Араґону. І давали своїй країні невтральну назву, пов’язану з давниною: Романія.

— Прохаємо милостивої авдієнції в королеви доньї[31] Хуани.

Сандоваль пройшов рукою по білій щітці свого густого, сивого волосся й наказав чекати: — До відповідної хвилі.

Але щиро додав: — Тільки не можна сказати, коли вона прийде.

— Вона прийде! — так упевнено притакнув старший прихожий, ніби це залежало від нього, а не від доньї Хуани.

— Вона прийде! — і попрощався тими ж словами, що сказав вітаючись: Diaos vos benediga!

І справді, швидше, як можна було сподіватися, дочекались "слуги Божі з Романії" приобіцяної Сандовалем "відповідної хвилі".

Доньї Хуані настільки полегшало перед Толедом, що того ж таки дня вона прийняла чужинців.

— Колись король дон Педро Араґонський обставав за тими, що переслідувані були несправедливо[32]... його шляхотна рука простяглась над розпорошеними...

Далекий погляд доньї Хуани затримався на старшому, романському втікачеві — Монфорові. Думкою пролетіло: Монфор! Це ж нащадок саме найжорстокішого з переслідників! А тепер він просить захисту перед переслідуванням! Дивні діла Господні!

— І я не замикаю дверей перед переслідуваними, — промовила задумливо. — Сонце Еспанії, — як і за часи дон Педра, — так і нині світить усім пригнобленим і нещасливим... Сини ж Еспанії, її шляхетні лицарі, обороняли завжди й оборонятимуть усіх покривджених. Тільки... не знаю, як свята Церква[33]...

— А чи ж не називали богобоязливого короля дон Педро "ель Католіко"?[34] Чи ж не дав йому Господь перемоги над маврами, що віддавались справам матерії й тіла[35], цим принадам диявольським?

Замовкли. І німа тиша немов притакнула: — Так!..

— Давні події нагадали ви, — ніби прокинулась із думок володарка. — Я гадала, що вже давно розвіявся дим каркасонських кострів!.. Думалось, що з ним зникла й пам’ять по тих "досконалих"[36], "чистих" альбіґейцях...

— Дим… може! Але непереборною фортецею стоїть "Гора Спасіння" — "Монсеґюр"[37] із своїм найсвятішим скарбом. І ні спалити її, ні знищити — не можна.

— А в серцях вірних горить посвятний вогонь науки Гільбера де Кастро[38] — тихо додав другий романець.

Був стрункий, високий із трохи закрученим волоссям.

Хуана обернулась до нього. На хвилину затримала свій погляд на різко вирізьбленому профілі романця і трохи схвильованим голосом промовила: — На що згадуєш, чужинче, наймення, про яке що можеш знати?

З-під широких брів блиснули вогники очей:

— Згадую, володарко, бо забути не можу, хоч би й хотів! Це ж бо — ім’я мого роду. Знаю ж про нього те, що тепер у Піренеях я — єдиний його нащадок.

— Помиляєшся, мій гостю…

— Мабуть ні, ясна володарко! Вогнем і мечем до коріння винищено все, що було в Романії з роду де Кастро. Лишились тільки двоє. Один помандрував у світ за очі, на Схід, у країну скитів чи ґотів[39]… Хто визнається в назвах тих диких пустинь? Із насіння ж другого був я, останній, бо ж посвятив себе Богові.

Хуана вказала на Беату, що немов неприявна думками стояла байдуже, спершись на вікно. — Знайдеш тут іще декого зі свого роду! З нього — ця дама, графиня Беата де Кастро. Говорити з нею можеш. Але відповіді не чекай: вона — німа.

Романський де Кастро зробив кілька кроків до Беати й глибоко вклонився.

— Незбагнута Мудрість Вічна! В наших сумних, налитих підлістю часах, єдина справна доля для нащадків того, що беріг і сховав св. Ґраля в Монсальваті, це — жити в мовчанню…

— Або служити духові Істини, — додав лагідно Монфор, — що його світ приняти не хоче… Ми бо не сміємо "прожити життя марно"…

— Не жити марно! — зітхнула королева. — Хто скаже, що це означає? І як це зробити… Коли згасло сонце життя й не освітлює більше мети?..

— Велика Мета не гине ніколи, володарко! А Сонце Правди ніколи не гасне.

Під восковою церою обличчя доньї Хуани виступив блідий рум’янець. Королева стала подібна до освітленої з-середини камеї. Уста її затремтіли. Але вона згасила готові вирватись слова. Знову якусь хвилину тривало мовчання. Погляд королеви торкнувся Беати, нерухомої, як статуя резиґнації. Потім, по черзі, перейшов по обох прихожих, ніби хотів побачити їхні думки.

— Шукаєте моєї охорони… — Гармонійний "неземний" голос доньї Хуани тремтів. — Дам вам її. Навіть більше: подарую вам і приязнь свою, якщо… Не знаю ваших таємниць, але певне, що могутні й великі вони, коли за них тисячі людей платили життям… Кажуть бо, що ви, — там у Романії! — володієте якимсь "скарбом найціннішим"… Що в горі Монсеґюрі зберігаєте Найсвятішу Кров Христову[40]… що дає життя вічне… Скажіть же мені те могутнє слово, що перемагає і смерть саму та дає вічне життя! Тоді матимете все, що може дати влада королівська!

Схвильована королева встала. Її невеличка постать, за час жалоби ще більше виснажена постами та журбою, губилась у широких згибах чорного оксамиту. Обвинута жалібними завоями голова здавалась аж надто великою на таке дрібне тіло[41]. Очі горіли екстатичним вогнем упертої, єдиної думки, що володіла нею нероздільно й цілковито.

— Багато вигадок і неправди оточує наймення "чистих-катарів". Зате не тисячі, а тисячі тисяч нас винищено нараз... Але "таємниці життя і смерти" не знищено… Це правда. Спробуємо, володарко, приготовити тебе, щоб ти її зрозуміла…

Обличчя доньї Хуани заясніло надією. Але запанувала над своїм зворушенням. — Чиніть, що треба… Але скажіть — і матимете...

Монфор похитав головою. — Відмовити в науці нашій тому, хто її просить, не сміємо. Але не можемо її продавати!

— Та ж прохаєте в мене захисту?

— Прохаємо, володарко. Але — не "купуємо"!

Беата не слухала розмови. Що поможуть їй усі науки й таємниці світу, Але вухо вловило слова: — Одна з таємниць життя, володарко, у тому, щоб смерти не тільки не боятись, але бажати її, як початку вічного, щасливого життя. І слід шукати смерти не в хвилину розпуки чи безнадії, але в хвилину найвищого земного щастя.

Беата прислухалась уважніше: — Може й справді не помилялась вона тієї ночі — "з вовком"! — коли бажала смерти?.. Але… хіба вона лиш одна така на світі, що мусить жити без щастя?…

І знову, — ніби далекими хвилями, — докотились Монфорові слова про "гріх тілесного кохання, що ув’язнює духа в путах матерії", то знову

про "недосконалість світу цього, повного болів, лиха і зла. Бо ж із Божого дозволу, в ньому володіє диявол"[42].

— Так от, — думала Беата, — пекельна безодня вже роззявлює пащу, саме біля моїх ніг?.. Упаду в неї?...

А замислена донья Хуана вже давно не вловлювала слів...

Усі її думки крила та одна-головна: — Вони знають "таємницю життя і смерти!"... Від них її дізнаюсь і я...

Хмари надії, як клуби пари, згортались і розгортались. Підхопили донью Хуану й понесли її, гойдаючи, як на хвилях... Думка заходила одна за одну. Може ще й далі тривало б послухання приходьків, якби несподівано — різкий Беатин рух не вирвав королеву з того виру розбіжних думок.

Беата цілою постаттю схопилась до вікна й це повернуло донью Хуану до дійсности.

— Хочу пізнати науку вашу і таємниці ваші, — озвалась королева до романців. — Залишайтесь серед... поетів нашого двору, — несподівано приділила їхнє місце. І на здивований погляд молодшого альбіґейця додала: — Здається бо мені, що чую більше поезії як науки у ваших словах.

Донья Хуана злегка схилила голову, відпускаючи чужинців.

— Що так схвилювало найулюбленішу, бо й найсумнішу товаришку мою? — звернулась до Беати.

Ця вийняла з омонієри табличку й швидко написала: "Посланці з мого дому, з Бурґосу".

— Тож іди, дитино, і скажи маркізі, що я звільнила тебе.

* * *

Лист випав із Беатиних рук. Зблідле обличчя аж злилось із білим мережевом коміра.

Чи ж була така біло-прозора лілея й душею як тілом?

На серце набігала щораз вища хвиля. Здавалось, що в тому серці все бурлить, стогне й гуде як у хуртовину на кораблі в розбурханому морі.

Писала сестра, Каталіна: запалення легенів, хвороба, що відібрала життя в дон Феліпе, поклала до ліжка й їхнього тата. Він і не сподіється видужати. Тому наказує Каталіні, — не чекаючи закінчення по ньому жалоби, з дозволу королеви, — котрій листа посилає одночасно, — приспішити шлюб із Карльосом де Лясерда.

"…за прикладом доньї Хуани, котра в тільки що вдягненій по батькові жалобі" — писав ослабленою рукою дон Ферман, — "стала до шлюбу з Сідом, найславнішим лицарем Еспанії[43]. Не личить бо стародавньому родові бути без вождя… Тому ж, що по мені рід де Кастро вже не має в Еспанії нащадків-мужів, мусить це ім’я перейти, — як наймення родове, — до нащадків Каталіни й Карльоса, починаючи рід де Кастро-Лясерда.

"Молодша ж донька, Беата, — коли прийде на те Божий дозвіл — принесе своєму чоловікові тільки честь союзу з давнім родом де Кастро і маєток, але не ім’я".

Беата дивилась, як на далеких горах згасає останній усміх дня. І здавалося їй, що це згасає для неї останній проблиск надії…

— Власне, що ж сталося такого непередбаченого, чого б вона не знала, або не сподівалась? Хіба могла вона надіятись, що стане Карльосовою дружиною? Та ж перед хвилиною вона сама собі "написала епітафію", що житиме без щастя!

Дзвони з "Марії Діви Білої" сповістили, що згас іще один день…

Мідяний хор із церкви де ля Люс підхопив, а за ним озвалися й інші…

"…ecce ancilla Domini…"[44]

Так! Іншого виходу нема.

Беата схилила голову і враз, остаточно вирішила: від цієї хвилини вважати себе за постулянтку босих кармеліток.

Сонце вже цілком сховалось за гори. Сірий, хирявий день над вечір зовсім зчорнів. Холодний піт стікав із дерев і стріх, краплинки падали на пожовкле листя й тихо плакали, немов хтось безпорадний, зрезиґновано, без надії, виливав свою повну жалів душу.

* * *

З подихом вітру від Толедських гір у дворян доньї Хуани прокинулась надія: чи не полегчає володарці в місті, що бачило розцвіт її молодого щастя? Може погляд на миле колись оточення поверне королеву до живого життя? Розжене сумерк позагробних видінь?

Може відвіє божевільно вперту думку, що мертвий дон Феліпе воскресне та ще й… по такім довгім часі?

Раділи й тому, що принаймні мертвий перебуває в храмі, а не в невпинній мандрівці.

Дворяни, так довго позбавлені вигод життя, — відпочивали.

Інес і Беата повертали з прогульки. Коні їх попліч вступали до міста, а перед ними виростала сильвета соборної вежі, одинокої, а не подвійної, як буває звичайно. Був це "палець св. Івана Хрестителя, що вказує на небо", як про неї казали.

Інес відшукала поглядом схований у зелені замок біля річки, поза стінами міста. Промінь сонця торкнувся вікон і вони засяяли разками самоцвітів.

— Замок Ґаліяни[45] вітає нас усміхом! Може з ласки Божої і ти, Беато, знайдеш здоров’я в Толедо. Я все прошу за тебе "Білу Діву".

Беата ледве помітно всміхнулась: почула полегшу, що їй відняло дар слова.

Скільки дрібної брехні, лукавства та виправдувань обминула вона за тих три тижні! Що відповіла б вона й тепер приятельці, коли завтра має статися така небуденна подія?

Нехай же мовчать її уста, як мусить мовчати серце…

* * *

Коли другого дня в толедській катедралі скінчилась Служба Божа, ні патер Інніґо, ні його асиста не відходили від вівтаря. Не встала з місця й королева.

Тиша насторожилась безконечними рядами статуй, що від тринадцятого століття зігнули коліна чи зіпняли руки в нерухомій молитві під склепіннями просторого храму.

З долішніх сталле[46], що на їхніх спинках вирізьблено здобуття Гренади, піднявся Карльос Лясерда. Повільним, але певним кроком підійшов до вівтаря, став навколішки й підвів очі на потемнілий від часу образ вирізьбленої з дерева постаті Святої Діви. Як Володарка, що за малолітнього Сина керує королівством, Свята Діва тримала Дитинку-Ісуса на колінах.

Патер Інніґо розкрив євангелію й урочисто, повільно й виразно прочитав: "Споконвіку було Слово, і Слово було в Бога...", закрив святу книгу і, передавши її дияконові, промовив до Карльоса: — Тож знай, лицарю Божий, словом в’яжеш себе. Добровільно, не примушено, у стіп вівтаря складаєш його. Скажи ж: чи любов твоя, що її, як квітку, складаєш на Божий вівтар, свята й чиста?

— Така вона і є! — роздільно й голосно, ясно відповів Лясерда.

Легким тремтінням пробігло зворушення по придворних. Душі напнялися, серця — насторожились: відбувалась бо врочиста "присяга лицаря дамі"...

Не було це вже частим явищем, як за часи давніші. Але було це завжди закликом, що підносив від буденної, звичайної щоденности, яка присипала, як порох шляхи, ідеали й лет до них.

А Карльос, поклавши правицю на шпаду, до половини витягнену з піхви, проказував слова присяги: — Перед обличчям Господнім, Марією Дівою Володаркою Небесною, перед королевою нашою, королем і цілим двором складаю на вівтар святий, при твоєму, Отче чесний, свідоцтві, присягу: До останнього зітхання служити дамі своїй учинками й життям. їй присягаюся віддати навіки любов свою чисту й пошану.

— Яке наймення дами твоєї, лицарю Божий? І чи приймає вона присягу твою?

— Перед Богом і людьми називаю найменння її з пошаною: Марія-Беата де Кастро зветься вона на землі, а "Провідна Зоря" моя — ім'я її у вічності.

Домініканець повів очима по рядах двірських дам: — Приймаєш присягу й службу лицаря свого, Маріє-Беато де Кастро?

Беата вийшла з лавок.

Спущений аж по уста чорний серпанок жалоби, — як у всіх двірських дам, приховував її обличчя більше як до половини. Як молода до шлюбу, стала вона навколішки попліч Карльоса.

Домініканець узяв із постави, поданої йому дияконом, дві обручки. Благословив, покропив свяченою водою перстені й надяг їх на руки лицаря й дами. Аколіти[47] вложили обоїм до лівих рук розсвічені свічки. Правиці обоїх священик покрив своєю рукою.

— На вічність з’єднує вас Господь нев’янучими офірними символами вічности. Нехай любов і вірність, що їх обіцюєте собі взаємно, буде вам світлом і підпорою на шляху до Світла Вічного, що в Ньому з’єднаєтесь навіки.

З хвилину голови обоїх були схилені. Потім помалу піднеслись, повернулись у повний профіль, — як на медалях. — одна до одної. І зустрінулись у поцілунку.

— Єдиним цим поцілунком дозволено вам обмінятись на землі — лунали слова священика. — Можете кожне вступити в подружжя з іншим. Але ніколи — одно з одним. Світло невгасаюче нехай світить душам вашим.

Доторкнувся євангелієм рамени дами, потім лицаря і дав їм поцілувати текст: "І Слово було в Бога."[48]

Уклонившись вівтареві й священикові, Беата й Карльос відійшли.

Лясерда врочисто, за руку проводив "свою даму", щоб разом із нею вклонитись королевій.

Коли проходили навами, соняшний промінь упав до ніг Карльоса, немов торкнувся його світляним пальцем.

Лясерда інстинктовно підвів очі й уперся поглядом у кам’яну статую короля Санчо IV-го — давнього ворога його роду.

Спертий на меч, кам’яний Санчо IV дивився суворо й сумно.

Думкою Карльоса пролетіла історія цієї родинної боротьби за еспанський престіл, що ним заволодів Санчо небіж короля Альфонса X-го, дарма, що прямий спадкоємець і син Альфонса X-го, Альфонсо де Лясерда, воював завзято за свої права, маючи за собою, крім свого права, ще й союзників: короля Франції, Англії та ще й "африканського палядина Яакоба бен Юсуфа", як розповідає про це хроніка дона Хуаиа-Міґуеля[49].

Саме напередодні св. Катерини, ще звечора, нагнало вихором сині, зі споду "підпечені" важкі хмари. Повиростали горами на обрії, обступили отік усе місто, а потім почали на нього наступ лавами грізних велетнів, закутих у бронзові лати зо сталевими шоломами.

Аж моторошно стало мешканцям Толеда. Тужно тривожились серця. Дарма, що звикли до страшних, бурхливих хуртовин, таких грізних і частих над Толедом.

— Добре ж, як буде сніг!… — запевнювали старі люди. — То ж може впасти крига оттакими шматками… — показували жахливі розміри граду. І вираховували, за чиєї памяти вже приходила на край подібна біда.

Тратив рівновагу й фрай Антоніо. І перед грізними червонаво-жовтими хмарами не стримував свого невдоволення,

— Господа спокушаємо! — повторював францисканець. — Чи ж то видана річ? Звичайні собі грішники найбільшого чуда — воскресіння мертвого, ще й набальзамованого! — не тільки вимолюють, а ще й певні, що воно таки станеться! Мало дня не назначили!... Ніби місячні епакти[50] встановлюють! Тож гнів Божий і збирається на марну зарозумілість і пиху нашу!

Дехто з духовенства погоджувався мовчки з розумними міркуваннями скептичного падре.

Але більшало тих, що починали протестувати вже півголосно.

— Закон святої Церкви велить, щоб тіло християнське було поховане в землі. Тож не допустимо, щоб нарушувати закони Церкви "згори"!

І, — мов цвіти на провесні! — "розцвітали" нові чутки: — На чолі святої статуї Христа "де ля Люс", ясно бачили диякони та два священики справжні краплини свіжої крови!

— Хустина Святої Діви в руках "Семиболісної", що в каплиці, — кожного ранку наскрізь мокра! Цілі бо ночі плаче Пресвята Діва!..

— Чорний крук влетів під час піднесення Святих Дарів до храму Марії Діви "білої" й тричі кричав: "Рах! Рах! Рах!.."[51] Бо ж до вічного відпочинку вже давно час покласти вбите тіло покійного дон Феліпе!..

Обережніщі з царедворців намагались оминати патера Інніґо де Санто Еспіріто. Ясно бо було кожному: занадто "вперту" він має віру!.. І це підтримує нерозумні надії напів божевільної королеви... Час уже приборкати це.

Та ж навіть і святі Апостоли раз-у-раз сумнівалися… тобто, ставилися "критично"… А як же?! Інакше не картав би їх тоді а тоді Господь! Називаючи їх "маловірними!"

А вже, відомо, куди вже звичайним, грішним людям не ставитись скептично! Найгірше ж, що та беззастережна віра домініканця підтримує мрії королеви, що її розум, — із великого жалю! — явно збочив із правдивої дороги!

Це ж — кожному ясно!

Але патер Інніґо "нічого не чув і не помічав". Бо, — на його думку: — Хто керує іншими, мусить часто не бачити, не чути і не помічати, хоча б бачив, чув і помічав… Бо ж його обов'язком є робити висновки…

Тому домініканець "не помічав" навіть тих остовпілих вірників, що зранку в день св. Катерини з жахом дивились на дон Феліпову труну. А було з чого зжахнутись!

Під масивним, кам’яним склепінням катедри, в огнистому вінку свічок, королівська срібна труна була покрита, — мов білою габою, — тонкою верствою блискучого, пухкого снігу-паморозі…

Не падав цей сніг ізгори. Це засвідчували всі ченці, що в нічній зміні молились до ранку над труною. Ні! Сніг виступив із самої труни! Немов би його "випотило" набальзамоване королівське тіло.

Лежав довго[52], переливався, виблискував то іскрився в рухливій заграві розсвічених свічок, аж поки патер Інніґо не проказав від вівтаря "Requiem aeternam"[53] наприкінці Служби Божої.

Тоді враз сніг перетворився в краплини чистих сліз…

Спочатку вони вкривали цілу труну, потім чистим дощем упали на мармурові плити підлоги.

Ясно: це ж "плакало тіло померлого" над своєю гіркою посмертною долею блукати непохованим! І вимагало похорону.

Однак донья Хуана ані тепер не хотіла зрозуміти. Наче й не було цього "ясного знаку!"

Вона, як мати над хворою дитиною, схилилась над замкненим віком труни, яку не відчиняли за першою "тихою", не "співаною" Месою. Бо:

— Дон Феліпе не любив вставати рано!.,

І вдова набожно притримувалась тієї привички мертвого короля.

Обережно, немов боялась збудити тяжко хворого, донья Хуана втирала подаваними їй хусточками краплини з віка домовини й дбайливо натягла сама, — власноручно шите — перлинами-сльозами покривало на труну.

— Не збудити!.. Обережно! — затримала переляканим жестом панів, що підійшли нечутним кроком, бажаючи помогти королевій.

Потім відступила на крок. Оглянулась. Розстібнула фібулу-застібку своєї довгої, підшитої хутром, чорної, оксамитної "манти" — плаща, скинула його й ще ним накрила труну поверх покривала:

— Спи, мій Феліпе!

І рухом руки наказала ченцям молитися тихо, без слів…

* * *

Другого дня, по "лицарській присязі дамі", майже підвечір вирушили одночасно Карльос і Беата. Тільки Карльос поїхав до Бурґосу, Беата ж — до Мадриду.

Бути на весіллі сестри рішуче відмовилась

— "Не про земські весілля годиться думати невісті Христовій. Присвячуючи ж себе Господеві, мусить віддати йому своє життя, щоб продовжив життя татові" — написала на листочку королевій.

Патер Інніґо замислився. Добре знав обі сестри. Любив їх, як уміє любити духовник виплекані ним із пуп'янку людські душі.

— "Покликання?.." Ні!.. Здається тільки "альта ораціо!"[54]

Занадто пристрасно боронилась Беата проти всяких умовлювань — вичекати, чи бодай відкласти свою постанову, хоча б до весілля сестри.

Хіба ж раніше не мав нагоди помічати патер Інніґо, що переважно тихо, непоквапливо й спокійно бороняться ті, хто відчув покликання?

Надто багато було палкости в протесті німої красуні!..

— Чи аж така глибока її рана? — міркував домініканець, закінчивши свою вервичку, — улюблену свою молитву, коли почував себе схвильованим і бажав знову прийти до зрівноваженого спокою.

Ходив під аркадами "крузієр"-ґалереї манастиря Сан Хуан де льос Рейос. Дивився на широкий краєвид із блискучими меандрами Тахо — краєвид такий далекий, розсяглий, що на ньому не видно було живих істот.

Тільки міст Сан Мартіно серед цих вільних, самітніх просторів нагадував про людей, — там, у далині, з їхніми такими дрібними турботами й радощами…

І на цьому рожево-фіялковому тлі далин ніби розстилав патер Інніґо дрібні обривки завважень, окремі слова, вираз поглядів, що ловив їх "на лету", а тепер уважно переглядав.

Чому останніми часами дон Карльос усе дужче зближався до володарчиних наметів? Особливо ж… Так: особливо з тими двома новими?

Тягла його приязнь до галузі з роду, що ставав йому "своїм"? Може!

Тільки, було щось у цьому ще й інше.. напевне! Бо ж, їдучи до Бурґосу, випросив він дозвіл у королеви взяти з собою обох тих поетів…

— Окрасу на тихе весілля!.. Славних провансальських труверів[55].

— Але… але ми вже трохи чули ті їхні "окрасні співи!"

Патер Інніґо нащупав у кишені рукава ряси Беатиного листа. Зачепив за пояс довгу вервицю й підійшов до великого круцифіксу на стіні.

Своїм звичаєм уважно подивився на Розп’яття, ніби питаючись:

— Чи правильно думаю? Чи справно роблю?

І пішов до своїх покоїв.

Тількищо взяв перо, вчув поквапливу, вояцьку, тверду ходу важко обутого дужого чоловіка.

Затривожився прислухаючись.

Брат Домінґо, "охоронець дверей" патера Інніґо, тихо сперечався з кимось… Домініканець устав і відчинив двері.

Тримаючи крислатого бриля в руці, стояв перед ним раменастий атлет — Херонімо Діяс[56], Карльосів джура.

З-під його суконної, довгої "капи" виглядала шкуратяна, чужинецька одіж — звана "juste au corps"[57].) За поясом стирчав кинджал, до пояса ж привішена "мізерікордія" — короткий, менший ніж.

Високі — аж поза коліно — горішнім краєм розширені "лійкою" чоботи, теж чужим звичаєм[58] були припнуті ремінцями до пояса, щоб не спускались та не перешкоджали в ході[59].

Херонімо, очевидно, не мав часу впорядити себе, а прибув наквап, просто з сідла. Тільки дуже нагальна справа могла привести його так до володарчиного сповідника. Тільки загроза якоїсь небезпеки могла повернути його з дороги до Бурґосу, куди він учора лише від'їхав із Карльосом із Толеда.

— Високодостойний падре!.. Прошу вислухати мене, як на сповіді!. Благослови Свята Діво дель Піляр донью Беату! Ради неї міг я вернутись, Прислав мене з листом до неї дон Карльос. Того листа я доньї Беаті віддав — до власних рук! — дігнавши її в дорозі. А, вертаючись, заскочив до Толеда, до вашої милости. Рятуйте, найдостойніший отче, бо ж обома ногами стоїть над безоднею Карліто!

У хвилинах глибшого схвилювання чи болю, старий слуга називав свого молодого пана довірливо-інтимно: "Карліто".

— Як би ж загрожувала небезпека видимої смерти — на те вистачило б і самого Хероніма. Оборонив би! Але збирається на гірше:

"смаженим чути!"[60] Здалеку димом спершу заносило від тих романських труверів! А Карліто — з ними! Вже давно вони в нас і днювали й ночували! Свої мудрощі пекельні викладали. Запевнюють, що цілу науку Святої Церкви — цілу, без вийнятків! — інакше розуміти слід! Мовляв, усе — на шкоду людству! — поплутали священики наші. Вони ж — по правді все висвітлюють, ніби... "Синами Беліссени"[61] називають себе ці правдиві сини Вельзевулові!

Патер Інніґо відкинувся на спинку фотелю:

— Так, у чім же річ, Херонімо?

— Як — у чім? Таки ж самі осудіть, всечесний отче! Чи ж не сини дияволові, коли навчають мого Карліто й святого хреста стидатись?... "Знаком образи Божої" хрест називають! І той молодий, — Боже йому вибач! — що ще й ніби теж де Кастро зветься, теж при мені такі слова вимовляв: "Знаком хреста, — каже, — я ніколи спасенний не буду!"[62] Чуєте?

Воскове обличчя патера Інніґо не змінило виразу. Тільки ледве тремтіли ніздрі і в очах загорявся той — ніби роздмуханий із середини — вогонь.

— Кажеш, і "лицарської присяги дамі" не визнають?.. Як? Поганська вигадка?

Обурення хуртовиною розгойдало Херонімове серце. Тремтіли кінчики білих вусів на обвітреному, смуглявому обличчі. А маленький ромбик гострої, сивої борідки тріпотався мов білий вогник:

— Це ж, отче всечесний, так можна дійти й до того, що й лицарського звичаю, святого побратимства не визнавати! І меча не святити! Знаю: "Святі не мечем, а вірою перемагали!" Так і при свяченні

меча говориться! Але ж, отче всечесний! Що ж буде зі світом, коли порушений буде хоча б найменший припис обичаїв лицарських?!..

* * *

За годину по тій розмові кілька їздців прудко вирушило з Толедо. В одного з них, у подорожній торбині був лист до Карльоса Лясерди від маркізи де Алькораз.

У тому листі маркіза перепрошувала, що мусить зрушити його пляни. Мовляв, у метушні несподіваного Беатиного від'їзду та через зміни, зв'язані з ним, маркіза якось прикро забула, що нові трубадури з Романії мають саме за три дні з'явитись перед королевою, з власного, володарчиного наказу.

Як будуть вільні — маркіза пошле їх зараз знову до Бурґосу, дон Карльосові, на найшвидших конях...

Другого ж дня, ввечері, патер Антоніо надовго затримався в свого приятеля патера Інніґо. Щоб не виходити, очевидячки, зі свого звичаю: ні в чому не погоджуватися з домініканцем, францисканець гарячився:

— Чого ж тут мудрувати? Хіба в Толедо мало дерева? Чи шкодить це комусь: малим вогником підогріти віру?.. Ні, мені найдивніше те. що я — тихий та скромний францисканець, — мушу говорити це домініканцеві, охоронцеві віри?

Патер Інніґо спокійно хитав головою:

— Цього мені нагадувати не мусиш. Я й у сні не забуваю, що я — домініканець. Тому й не пішлю на спалення, як тобі цього так хочеться! — цих двох альбіґейців.

Фрай Антоніо аж підскочив:

— Аль-бі-гей-ців!.. Та ж і це прокляте слово вже забуто! А тут — двоє їх живцем ідуть у руки і ти…

— А я відпущу їх із миром. Так. Робитиму, щоб,— як ти кажеш правильно: забуто вже й слово це нещасливе. То ж не спокушуся й те слово "нагадувати" й не дозволю собі "підгрівати" жовч громадянства та не роздмухуватиму милих тобі "вогників", щоб не робити в очах темної юрби ще нових "мучеників" за фальшиву віру… Досить уже й Гуса богемського! Досить Савонаролі!..

— Ні! Не досить! Нива Божа мусить бути чиста, без кукілю!

— Кинь, брате! Ти ж добра людина!

— А хіба святий апостол Петро не був добра людина? А витяг меча на оборону Христа! — бунтував францисканець.

— Може й ми, — чи занадто непоміркованою гарячістю своєю, чи надмірною холодністю — завинили тому, що пів світу вже горить від цих вогнів… — заспокоював фрай Антонія домініканець.

— Чи ж гадаєш, легко буде нести наслідки цієї пожежі?.. Ох, довго ще чутиме Церква цей "чад паленини!" А отруя з Альбі[63] вже постарілась, утратила силу, видихалась там, на місці… Тож нехай вертаються до своєї Романії, щоб скінчити безславно своє життя в кам’яних своїх печерах… у забутті, нікому не цікаві…

— А тут? У нас? — ще не заспокоювався фрай Антоніо.

— Брате! — ласкавим голосом, трохи втомлено затримав його домініканець. — Покинь! Справа надто важна! Не збивай мене своєю гарячістю! От, ліпше скажи: як твої вирахування? Цим даси мені трохи спокою, якого я так потребую…

— Ні, ти, отче, справді — вибач! — неначе якийсь дивак!.. Спокій!.. Та ж хіба можна про такі речі як календар, — справний! виправлений календар! — говорити спокійно?! Та це ж — просто трагедія, що приведе не знать до яких наслідків! Ти ж сам поглянь: "антихристовий рік", тобто рік 1666, — якщо буде до того часу належно справлений календар, матиме Великдень у найпізніший день: 25 квітня! Чуєш? 25-го квітня! Ти ж уяви собі: спочатку в мене вийшло аж двічі 26-го. Поза межа-ми! Я боявся, що мені трісне серце!

— Це справді дивно! — спокійно згодився патер Інніґо.

— Див-но?!! Хіба це відповідне слово для такого випадку?! Це — ди-во-виж-но! А найдивовижніше те, що я ж передбачав! От, що означає добрий, справний календар! І тоді, — фрай Антоніо заговорив спокійніш, аж урочисто — треба знову чекати "нападів антихристових" у роках 1734-му, 1886-му, 1943-му… Це критичні роки для віри й Церкви…[64] В цих роках буде св. Марко "алилуя" співати, св. Антоніо "Духа Святого взивати", Іван Хреститель "з Христом столувати". А цілий світ…

— Кричатиме: "ой, лишечко!" — додав усміхаючись патер Інніго.

— Правильно! — не помічаючи усміху притакнув фрай Антоніо. — Всі кричатимуть "біда!" Та ж, щоб не було пізно, бо ж хіба "їм" заб’єш у голову заплішку, що календар…

— Ну, а як же рік 2000? Ти вчора був за нього певний…

— Та я, — хвалити Бога! — сьогодні за нього ще певніший. У 2000-му році Великдень припадає на 23 квітня… Це — нормально! Та ж головне — виправити хибу, розумієш? І тоді…

Але домініканець махнув рукою й затримав мову фрай Антонієву. Прислухались: у нічній тиші виразно було чути під домом людські й кінські кроки.

Фрай Антоніо вступив за котару, що ділила вітальню патера Інніго від дальших його кімнат.

За хвилину до покою впровадили Монфора й "запіренейського" де Кастро.

Всі троє чекали поки, віддаляючись, замовкали кроки вартових, що припровадили "чистих". Де Кастро був явно схвильований і перший порушив мовчання.

— Якщо нас чекають муки і смерть...

Патер Інніго посміхнувся:

— Дуже гарний початок для поеми: драматично і сильно! Але, хай вибачать мене панове поети: я дозволив собі потурбувати вас так пізно не для диспутів чи ліричних вправ. До речі: сподіваюсь, нічого прикрого не трапилось у дорозі вашим милостям?

— З нами поводились чемно, — відповів Монфор. — Але ми здивовані такою несподіваною...

Домініканець указав на стільці:

— Спочиньте ласкаво. А щодо несподіванки... Це наше життя, — аж до самої смерти, — сама несподіванка, ваші милості це знають! І часами — найбільша несподіванка, — це власне сама смерть...

Останні слова різнули Монфора неприємним холодом. А в думці майнуло:

— Що ми можемо проти нього?

Патер Інніґо глянув на обох суворо:

— Така моя функція — радити. Як знаєте — я дорадник її величности. Так: вам дадуть охорону, коней, трохи золота, а до всього того ще й мою не найгіршу раду: не зволікаючи, знову повернутись за Піренеї. Ви — поети талановиті. Але тут ваших поезій не доцінюють. Як ваші милості помітили, ми — цілком свідомо, — співаємо інших пісень.

— Але ж королева обіцяла нам…

— І не рушить своєї обітниці. Охорона її величности — над вами, аж до меж її володінь. А зрештою і я маю деякий голос, але особисто я вам нічого не обіцяв. Що правда, не багато може вбогий чернець із мого ордену. Хіба що… показати дорогу в Рай чи попередити проти вогнів… пекельних…

На хвилю спустив додолу очі.

Катари мовчали.

— Так не затримую вас, панове мої, — підвівся патер Інніґо. — Перед вами подорож спішна й довга. Можете йти, цілком самі, без варти. Я вірю вам. А зрештою в наших коридорах нема відчинених дверей. Ваша ж варта чекає на вас при кінці коридору. Con Dios, caballeros[65]… Ага! Ще слово: графа де Лясерду я перепрошу за вас сам. Тож прошу не турбуватись, щоб із ним здибатись.

* * *

Зупинка в Толедо тривала аж задовго. Давно вже повернув до двору Карльос Лясерда з молодою дружиною.

Були трохи дивні й будили цікавість. Але малохто чув їхні голоси. Важко було б знайти когось, хто так досконало, як молода Каталіна

Лясерда міг би заступити при королевій "німу" Беату: була це ніби друга квітка лілеї з того самого стебла. Навіть при сумному дворі доньї Хуани, що її тепер усе частіше називали потиху: "ля льока"[66], не легко було знайти журливіші очі й ходу, як у привида, що блукає серед могил. А тьмяний, згаслий голос Каталіни можна було почути тільки тоді, як до неї звертались із запитанням...

І з дня на день виразно в'янула молода графиня Лясерда. Танула, як офірна восковиця перед образом Пресвятої Діви.

— Мов за життя переходить очистець! — хитав головою патер Інніґо.

Бачив, що лишається одно: розпитати саму Каталіну... Не на сповіді, не "за правом сповідника", але як друг, приятель, що знав її з дитячих її літ.

— Увійти в її душу добровільно відчиненими дверима приязні, — формулював свою думку патер Інніґо.

І на хвилину не припускав, щоб якийсь гріх був джерелом її суму.

— Але, — поможи мені Боже![67]. — Скільки ще, крім гріха, є "гірких трав" у темному садку людського серця!

Чекав уже чималу хвилину під аркадами Сан Хуана поки Каталіна закінчить у храмі свої молитви.

Прислухався, як молитовний настрій причаївся під склепінням манастирських аркад і ласкавим сутінком згорнувся в кутках довкола ґотицько-мавританських колюмн, що поміж них тихий вітрець приносив свіжий віддих Тахо.

Де ж ліпше як тут відкрити серце й випустити з нього того неспівучого птаха — журбу?

Патер Інніґо тількищо витяг з-за пояса вервицю — улюблену так св. Домініком, — як легке шелестіння шовку повідомило його що донья Каталіна вийшла з храму.

Ще того ж таки вечора, маючи всі потрібні інформації, патер Інніґо замкнувся з дон Карльосом для довгої розмови.

Вже перші речення домініканця схвилювали Лясерду.

— Та ж, отче, — спробував сховати свою стурбованість дон Карльос, — "катарів" уже довго нема! Ніхто бо, — спробував легенько всміхнутись, — ніхто ж бо, більше за ваш святий орден, не допоміг тому, щоб зникла про них і сама згадка…

— Маєте правду. Ось, — підсунув чернець зшиток, — саме читаю повідомлення папі Іннокентієві III-му, від архиабата Арно де Сіте. Тут зазначено, що одного тільки дня — 21 липня року 1209-го в місті Безіє знищено двадцять тисяч альбіґейців: чоловіків, жінок і навіть дітей. Місто ж підпалено з усіх боків і мало таку температуру, що дзвони танули по дзвіницях… А ось знову… Але, ви самі прочитаєте усі поважні числа й переконаєтесь, що насіння лихих трав росте й там, де його не сіяно. Лихі ж думки не горять і в огні, в якому тануть дзвони…

— Але ж із чого ви бачите мій нахил до катаризму?

— Почнемо з перебільшеної аскези… Саме з такої, яку пропагували оті "поети з Романії", що для них святий хрест є "образою Сотворителя".

Лясерда схвилювався дужче. На мить затримався й спитав:

— А хіба свята Церква не навчає аскези?

— Навчає. Однак не вимагає погорди "до всього сотвореного" нібито "лихим на спокусу душам."

— Тобто регулює її скажім: "кесарево — кесареві..." — завважив Карльос із ледве помітною іронією.

Домініканець притакнув поважно:

— Власне! Церква наказує пости, у всякі дні. І Христос споживав риби і ягнята. І не заборонив "плодитись і множитись".

Карльос закусив губу й ворушив шпадою. то підносячи, то спускаючи полу свого оксамитного плаща.

— А призирство до даного нам Богом життя неминуче приводить до шукання смерти. — немов думав у голос домініканець і, поглянувши понад голову лицаря, холодно додав:

— А занадто велика чеснота чистоти інколи приведе й до гріха перелюбства.

Карльос зірвався з місця:

— Падре!

Домініканець не поворухнувся.

— Дон Карльосе, я говорю з вами не як "духовник королеви", що бажав би керувати й сумлінням усього двору. Говорю з вами, як домініканець. "Доміні канес" — "пси Господні" називають так нас ті, хто хоче зганьбити нас цією назвою. Та ж я приймаю її як почесну. Для мене це честь залишитись вірним Божим псом, коли "люди" — що хочуть дати "вище людської моралі" — зраджують Бога. І навіть такі, як ви, — сидіть спокійно! — такі як ви, дон Карльосе, втрачають інстинкт порядку і рації.

— Хіба і в це зле вірити, що коли людина спірітуалізується настільки, аж стане вище за звичайний людський рівень, — зблідлим голосом спитав Лясерда, — то не вона Люцібелеві, а Люцібель[68] мусить коритись їй?

— Кличе до того не прямування до Ідеалу, до ІДЕАЛУ — з великих літер! — а кличе гріх того, кого ви назвали Люцібелем — гордощі й зарозумілість. Я — мовляв, — не такий, як інші!" Так, дон Карльосе! Ви стоїте над самим краєм безодні! Як би ви не пручались, я спробую відтягти вас від неї. Не "чистої" чи "вищої" віри ви шукаєте, дон Карльосе! А віри "легшої". Віри, що потурала б вашим нахилам і… примхам… Я знаю, що говорю: і примхам.

— "Легшої", падре? А як же аскетизм? — боронився Карльос, як вояк, що до останнього мусить устояти на своєму становищі.

— Говорю про вас: ваш аскетизм перетяжує тільки в тому, що не є для вас осередком вашої туги й ваших бажань. Не про "чистоту віри" йдеться вам і "поборникам чистої віри". Вам особисто йдеться про те, щоб розбити прості — страшенно прості! — але невмолимі закони Церкви. Тому ви простягли руку до "чистих" — катарів. Хоч добре знаєте, що коли вони простягають руку, то, тим самим уже… підставляють ногу! Ви не могли відмовитись від подружжя з доньєю Каталіною тоді, як їздили до Бурґосу, після події зі скаженим вовком… Знаєте, також, що лицарська присяга дамі — така ж, як шлюб — непорушна річ. Тепер же ви шукаєте дверей, що ними можна було б "чесно" відійти від дружини — що фактично дружиною вам не є. І от, вам підсувають "віру", яка рве пута, як "темні і безпідставні" та "Євангелією необґрунтовані пересуди", чи навіть "забобони". Рве пута "ваші" і "її" — не Каталіни!

— Її? — ледве чутно спитав Карльос і відчув, що цим словом відкрив своє найслабіше місце, що в нього зараз може прийняти смертельний удар.

— Так: її — Бе-а-ти! — роздільно підкреслив патер Інніго. — Тому ви шукаєте міцної й певної підойми, щоб "звалити Церкву". Бо ж, мовляв, коли її звалите — разом із нею впадуть і її "законні пута..." Розумієте тепер, що мені — ченцеві ще й домініканцеві це не може бути "всеодно", "байдуже"?...

І спокійно розмотував далі клубок думок, ніби читав якісь старі акти.

Не міг не спостерегти драми Беати і Карльоса. Втративши надію на особисте щастя, Карльос шукав спочатку тільки забуття в "гарних прямуваннях" поетів-лицарів до святого Ґраля...

Того св. Ґраля, що його — нібито переховують у печерах Монсеґюру оті ніби "чисті" й "досконалі" катари.

— Отче, та ж хіба лицареві ганьба йти шляхами найшляхетніших із лицарів? Хіба ж не шукали св. Ґраля й Альфонсо II Араґонський, і Ричард Левине Серце й багато інших? Чи ж св. Ґраль не досить висока міра для життя людини?

Голос Карльоса звучав, але пе певністю, тільки глибоким сумом.

— Так, мій лицарю! Все, що ви говорите — так. І все це має своє — страшне: "ні!" Затямте собі одну істину: кожний наливає келих св. Ґраля замість св. Крови Христової власним опоюючим напоєм своїх бажань! А тоді воює за них... а не "за св. Ґраля!" Воює тільки "під прапором св. Ґраля"! Лише під гаслом Святої Крови!.. Це є одна з найбільших пасток злого духа на піднеслі душі... Перед хвилиною я вам цитував про спалення тільки двадцятьох тисяч християн... людей! Тільки — двадцятьох тисяч! Розумієте ввесь жах цього слова: "тільки!.." А це — лише мала часточка всіх спалених, знищених, загинулих! Так, що ж? — патер Інніґо перестав стримуватись і в голосі його зазвучали ноти болю й тривоги. — Гадаєте, що я, домініканець — "пес Божий" — можу спокійно дивитись, щоб лицар вашої вдачі причинився до дальшого

палення таких же християн — людей? Наших ближніх, братів! — До дальшого нищення отари Пастиря Доброго?! Чи розумієте ви, дон Карльосе, куди ви йдете? Куди хочете повести християн, людей, наших братів із нашого краю? Я сказав, що хочу вас урятувати від безодні, над котрою стоїте… Врятувати, навіть проти вашої волі. А коли б ви не схотіли свого порятунку, я буду приневолений рятувати тих, кого ви хочете повести за собою! Тож уже навіть іде мені не про вас…

Зблідле Карльосове обличчя враз ніби постаріло.

— Потребуєте часу на розміркування, щоб дати мені відповідь? — спитав хвилюючись патер Інніґо.

Лясерда підвівся.

— Ні, отче. Приймаю відразу ваші рації. Про дальше, очевидно, будемо говорити потім…

Добровільно дане слово сковувало Карльоса нерозривним ланцюгом.

Безпросвітньо-сірий присмерк враз немов упав на його душу, на все дальше життя… Затирав усі обриси, всі барви… Несамохіть зітхнув важко:

— Святий Ґралю!.. Шукають його і в Монсеґюрі й в Монсерраті…

— А він — у нас самих, дон Карльосе! Це — наше власне серце, налите світлом Божої любови… Любови не до єдиної людини, не до своєї тільки родини, а любови до людства! І треба нести цього "святого Ґраля" світом, іти з ним шляхами й стежками життя так, щоб не розбризькати ні краплини… А обов’язок — не тільки лицаря, але кожної людини завжди подавати спрагненим, знесиленим, хворим, тілом чи духом, цей святий Келих Любови Великої…

— Ах! — зітхнув іщераз дон Карльос. — Шляхи життя! Та хто ж їх укаже?

Чернець витяг зі столу купу зів’ялих пергаментів:

— Ось, я приготовив для вас, приятелю. Розшукав по різних хроніках. Може тут знайдете вказівки… Черпаючи ж, згадаєте, що при посвяченні в лицарі, ви присягали на свого меча: "Товариства людей віроломних уникати буду…"

Карльос просидів до ранку над невідомими йому документами роду де Кастро.

Вичитав у них, що один із його членів із піренейської галузі помандрував до "далекої Скитії" де "тече велика ріка Бористен…" Подався туди, прищепити там і "зберігти віру, яку нищили вогнем і мечем у Романії".

З тієї ночі Лясерда зломився.

Схвильоване до дна його серце не знало де шукати заспокоєння…

Жив, мов у страшній зморі, свідомий, що його найглибші таємниці відомі, і чужі очі читають у його душі ясніше, ніж його власні.

Все здавалось: десь тут чує кроки великого, стихійного, що наближаються до невідомого, що прийде! Неминуче! Коли ж воно прийде, тоді зникне все, що досьогодня було мріями, плянами життя…

Почнеться нове життя — несподіване, неймовірне… Але цілком нове!

Казка? Може! Але не та, де сам собою горішок перетворюється на золотий повіз, що везе в чарівні країни, де все приходить задармо, на

мах палички доброго чарівника. Але — що ж? Що має бути й де відтулиться та брама, що про неї раз у раз маячить бідна королева?

І безкраї простори поплутаних думок, поплутаних майже так, як у коронованої "La Loca", це тепер був одинокий терен Карльосових блукань.

І несподівано, зовсім не там, де він міг чогось чекати, його збудили зо сну-життя слова, що їх вчув, входячи до володарки. Одна з дам читала новелу про флорентійського лицаря.

— "… Набравши з собою в запас свічок, лицар сам, без джури й помічників, помандрував до гробу Гсподнього, щоб там запалити для нового життя свічку свою від того небесного вогню, що у Великодню ніч сходить із неба й розсвічує лампаду перед гробом Христовим. І простились йому…"

Більше нічого не чув Лясерда.

По кількох днях домініканин мовчки слухав твердих слів лицаря. Потім зіп’яв руки, ніби молився. А дон Карльос продовжував:

— При гробі того, хто смертельною людиною не був, знайду я більш, як силу людську, щоб воскреснути з гробу душевного, куди поклала мене пристрасть людська…

Був це інший Карльос, заглиблений у гіркі думи, був він, за влучним виразом маркізи де Алькораз, "як постать Йосифа Ариматейського в останні дні Великого тижня". А від кількох днів з його очей розсвітилась лампада серця його під тим небесним полум’ям, що падає з неба у Великодню ніч.

— Ні, отче, — говорив Лясерда, — не як хрестоносець, не із зброєю, тільки з розсвіченою свічкою… А коли поможе Господь, подамся до

гробу святого, до того невідомого Бористена... На нещастя собі та їм увійшов я до роду де Кастро. Розбив я його. Тож хочу спокутувати й свою провину й провини того далекого де Кастро, що вчинив їх він у тім краю...

Благословляючим рухом лягли сухі руки ченцеві на Карлосову голову. Був це рух, що ним благословляє священник після своєї першої служби Божої:

— Сину! Досить, коли своє живе серце принесеш ти туди. Іди во ім’я Господнє!

* * *

Все було добре для доньї Хуани, що могло б віддалити бодай один день, коли жалібний похід мав переступити іспанські кордони. Тому, після довгої затримки в Толеді, звелено повернутися до Мадріда. Королева хотіла бути на облечинах Беати:

— Мусимо обоє з королем бути при Беаті в той день, бо ж сирітка не має батьків!

Беаті ж уділено особливої диспензи для вступу до манастиря: вона-бо не народилась німа, тільки з дозволу Божого захворіла на німоту хвилеву. Тому й дозволено їй, як виняток, скласти перші чернечі шлюби, але в кармеліток "Las descalzas Reales"[69] в Мадріді, бо той манастир вже бачив "чудо сліпої", то ж покаже він нам ще й інші чудеса, — вирішила донья Хуана.

Справді: хто ж не знає про доньку імператора Максиміліяна, "сліпу сестру Маргарету, що ніколи раніш тут не бувши, не тільки сама знайшла головні — "північні" сходи, але ж, ніде не спіткнувшись, дійшла аж до дверей клявзури.

Люди ж із різних місць бачили й одноголосно потвердили: сестру Марґарету провадив Архангел Рафаїл, який їй потім — як колись біблійному Товії! — повернув зір.

Напередодні облечин, як було звичаєм, абатеса запитала Беату, чи бажає вона востаннє попрощатись із дорогими їй могилами, раніш, як замкнуться за нею назавжди двері манастирської клявзури?

— Так. Має це бажання. Бо ж у св. Домініка, при гробниці доньї Констанци, дружини португальського дон Педра, хотіла б іще Беата попрохати вибачення та молитов, щоб витримати їй до кінця.

Чи ж бо недавнє "прокляття роду", — накликане зеленоокою Інес де Кастро, — несе на собі також і вона, Беата?.. Життя своє й двох своїх синів віддала Інес за те, що викликала смерть чистої, тихої й всевибачливої Констанци?[70].

Мусить платити і Беата, за те, що розбила життя рідної сестри — такої ж тихої й вибачливої, як Констанца…

Бо в світі є рівновага, яка часто збігається з тим, що люди звуть: "справедливістю…"

І востаннє майнула перед вівтарем Беатина постать… Вже у червонаво-гнідій рясі й білому завою постулянтки. Потім вічна заслона та крати клявзури замкнуться за нею, що стала вже сестрою Марією дель Анґустіяс — "Марією від Страждань…" назавжди.

В тій хвилі ще ціла церква була залита вогнями, вся тремтіла переливчастими хвилями світла.

Довкола відтуленої труни дон Феліпе палав світляний вінець свічок.

Але Карльосові здавалося, що скрізь — пітьма, згасло денне й штучне світло, а він у темній крипті, в підземеллі, де нема ні повітря, ні життя…

Дивився сліпим поглядом мертвих очей і не розумів: хто схиляється до нього, хто й що шепоче йому так швидко й так тихо?

А бліда, мов віск свічок, Каталіна повторяла й повторяла знову:

— Ходім… Ходім же… Ходім… Володарка хоче… востаннє розлучитись із Беатою… в розмовниці…

Тільки троє: королева, Каталіна та Карльос пройшли храмом і зникли в захристії, щоб не йти садком черниць, а дістатися до розмовниці церковним подвір'ям. Усі дворяни лишилися чекати на них біля труни короля.

Маркіза де Алькораз проводить поглядом тих троє і переводить очі на тіло бідного мерця.

Високо піднесене тіло короля в парадній одежі, майже стоїть у своїй пишній домовині.

— Як вартовий у вузькій будці! — думає камерера. І переломлює ту думку: — Хто, власне, "вартовий?" Він? Чи ми? Всі ми тут утратили — або втратимо! — розум!

І перед її поглядом пливуть видини-змори: мертвий, висохлий, набальзамований король, що мов неприкаяний блукає по своєму королівстві між живими… Безумна володарка…

Вони "заступають батьків" німій постулянтці. А при них, — мов із гробу вийняті Каталіна та Карльос, що, здається, вже перейняв на себе безумство королеви і німоту Беати…

— Що побачимо ще?..

І холод пробігає думками й тілом маркізи, що її називають при дворі "втілений обов’язок".

— Боже, поможи нам, бідним, безумним, німим, засліпленим і, справді, сліпим!..

* * *

Коли в манастирі замкнулися двері розмовниці, Карльос помалу й з тривогою підвів очі: страшно зустрінути поглядом погляд зелених очей Беати!

А що, як знову налетять вихорем оплакані, віджалувані жалі?

Та ж голі й мертві холодні стіни розмовниці… Тільки знак хреста — знак безконечности!.. Бо ж ніяк і ніколи не зійдуться його кінці — креслять на них чорні лінії круцифіксу…

Кілька грубих, дерев’яних стільців біля кратчастої, залізної перегородки — від підлоги до стелі. За тими густими кратами спадає груба, суконна заслона. Вона відділяє Беату від світу… від них трьох, найближчих, що навіть не можуть її ані побачити, як це наказує устав[71], — ані не мають надії востаннє почути її голос.

Ніби прозорий і затертий звучить він. То говорить приявна при Беаті сестра:

— Пробачте, ради Господа, якщо засмучую вас: тут немає Беати де Кастро. Тут є наша люба, найсолодша сестричка — Марія Анґустіяс, що прийшла до нас сьогодні. Вона слухає вас.

Всі вже чули це наймення, що відсьогодні прийняла його Беата в храмі. Але Каталіні враз придушують горло ридання й вона квапливо затуляє хусточкою уста.

Карльосові ж видається, що не король дон Феліпе, а він сам стоїть у відчиненому гробі і в ньому віднині мандруватиме світом…

А донья Хуана схилилася до крати й тремтить цілим тілом.

— Сестро Маріє дель Ангустіяс!.. Сестро Маріє!.. Беато!.. — переливається стаккатними акордами володарчин голос. — Молись за чудо!.. Проси, щоб сталося воно, поки перейдемо кордони еспанські! Молись! Беато де мі коразон[72].

Не може прийняти нового чужого їй наймення, донья Хуана.

— Тут — лицар твій… Карльос… Благослови його в далеку путь!.. Без зброї, босий, сам єдиний піде він до Господнього Гробу!..

— Помолись за мене.,. Сестро… — зривається Карльосів голос, розбитий на останнє слово.

Каталіна плаче. Німа, як її невидима сестра, на тім боці крат.

Обидві вони не мають слів, бо ж мусіли б сказати одна одній так багато, багато…

Та зненацька, по тім боці крат важка тканина заслони захвилювалася, як від подиху бурі.

Видко, що чиїсь руки хапаються за неї. Але вона не підноситься.

Зате не кляшторний — стертий, прозорий, — але живий, давній Беатин голос вогненним язиком злітає вгору й тріпотить, розливаючи сяйво на цілу розмовницю:

— Карльосе!...

— Осанна! Осанна! — лунають там — за заслоною, — як супровід, прозорі голоси черниць.

Тихо дзвенять тінню звуків зеренця вервиць.

У земному поклоні зімнялись шорсткі ряси. Чути як черниці "з Беатиного почоту" впали навколішки. Хуана в екстазі підносить догори руки. Уста її всміхаються, хоч їх усміх — вираз страждання.

А за заслоною Беата поривчасто, квапливо кидає слова:

— Не "воскресне", володарко! Не воскресне! Помилка це!.. Але — відродиться... Дитина твоя, твій новий син!.. У ньому відродиться твоє життя, "воскресне" воно... В нім житиме по смерти дон Феліпе — ніжність твоя, сенс твого життя!.. В нім відродиться для тебе... радість...

Каталіна мовчки впала навколішки, благаюче простягає до крат руки.

А Беата, немов бачить її крізь заслону:

— Каталіно!.. До мене прийдеш, сестро! Господь з’єднає все, що роз’єднав світ... З’єднає і нас із тобою, Каталіно люба... Пробач! Пробач усе! Як я прощаю...

Осяяна внутрішнім світлом донья Хуана обома руками вхопилася за крати:

— Говори!.. Говори ще! Дорога, наймиліша! Тулиться обличчям до заліза крат, голос завмирає на її устах, по щоках швидко збігають — як намисточка з розірваної нитки, дрібні сльози.

І Беата говорить. Поки ще не лягла на уста печать — відтепер уже добровільної! — мовчанки:

— Карльосе! Єдине світло мого життя! Знайдеш утрачене!.. Прийде відродження і для тебе… в далекій, далекій землі…

Голос уривається.

Донья Хуана ще щільніше тулить обличчя до крат:

— Дай хоч руку!.. Хоч через сукно!.. Благословенна! Нехай поцілую на ній ласку Божу…

І, мов останній зліт полум’я — дзвінко озивається Беата:

— Вір, володарко! І дякуй Всевишньому… Голос Беати гасне, як у знесиленні. Зашелестіли ряси сестер, що підносяться з підлоги, на яку були поклякали Десь далеко — в омбітах, — дзвенить дзвінок. Мов розбиває крихке шкельце скороминущої, останньої хвилини.

Але щераз вибухає голос:

— Молитимусь за вас… усіх!.. За тебе, Карльосе!.. Завжди…

І стало тихо.

ДЖУРА

Невеличкий, старинний "паляцето Лясерда", загорнувшися зеленню садків, зручно вмостився в глибокій долині за Бурґосом.

Не була це літня резиденція — "фльоріда"; занадто бо гостре для літниська бурґоське підсоння, де взимку замало сонця, а влітку забагато спеки й вітрів.

Інший маґнет притягав сюди здавен-давна рід Лясердів.

З вежі "Каза Лясердо", — як звали в околиці паляцето, — було видно стародавню оселю преславного лицаря Сіда Кампеадора.

Стояла та садиба ще й досі в тому ж самому стані, як тоді, коли тримала рука "Непереможного Сіда" свою грізну шпаду.

Недалеко, в манастирі Сан Педро де Карденья, поставленому тим же героєм, відпочивало тепер тіло Сідове…

А володіння Лясердів межували безпосередньо з манастирськими врочищами. То ж здавалося, що несмертельний дух світлого героя тут ближче до живих, ніж на якомусь іншому місці.

Родинна ж леґенда переказувала, що не за самий престіл еспанський боровся перший Лясердо з доном Санчо IV. Інше, — може міцніше, — полум’я розпалювало ворожнечу і гнало обох суперників до бою: вогники, що палали в очах доньї Соль, Сідової доньки.

Та ж і вона, — так само, як і доля, — вибрала дона Санчо…

А переможений Лясерда постановив хоч по смерти лежати в тій землі, що її торкався вогненний погляд доньї Соль. Тому й виросла під Бурґосом ця "Каза Лясердо", або "Казерон Лясердо".

І Карльос любив мале паляцето. А коли постановив іти до Гробу Господнього, вирішив, що вирушить у мандрівку відсіля, де віяло легендами Сідової слави та його незломного духа.

З них Карльос набирався сили, щоб осягнути тяжку мету, за яку може доведеться заплатити й життям.

Та ж хіба гідний зватись еспанцем той, хто відступить від наміченого пляну?

Треба тільки при собі мати провідну думку. А що ж може бути вище за згадку про Сіда, що є взірцем, дорадником і — може — помічною рукою, коли ослабне втомлений дух?

Дім не вдягався в жалобу, як по смерти голови роду, коли "Карліто" — як називав його Херонімо, — вирушив у далеку подорож, дарма, що сум притис могильною плитою ввесь паляцето.

Всі розуміли: коли б і лишився живий їхній пан, то вже напевно ніколи не діткнеться цих земель його нога...

І не дивувалися, що Дієґо Мартінес, домосправець-мажордом, ходив "немов ішов за труною", забуваючи й надворі покрити свою сиву голову, хоч холодний вітер сповивав сріблястим німбом його кощаве, темне обличчя.

Весна ще не почалася. З гір тягло пронизливим холодом. Хмари розпускали на шпилях гір свої мокрі коси і, хоч інколи проривалася крізь сиву запону блакить неба, ребристі зломи скель ставали від того ще безнадійніші[73].

Слуги не могли отямитись.

— Як могло статися, що Херонімо і домосправець "пустили" з дому пана в такий час? Та ще й самітнього, без супроводу?

І чого аж тепер приправляється Херонімо сам до подорожі?

Два мули, троє коней… ладяться в супровід і двоє людей. Так наказав Мартінес.

Але куди саме? І пощо?

В неділю перед св. Марком до Каза Лясердо пригнався гонець із Толедо.

Ті, що були з дон Карльосом у похоронній мандрівці володарки, впізнали вояка Пальоміто.

Він це відпроваджував із сумного весілля дон Карльоса тих володарчиних "труверів із Романії", що про них тоді так нагло згадала була королева.

Тепер Херонімів від’їзд затримався, бо ж старий джура мав на цілий день поїхати до Бурґосу.

Другого ранку вислухав Службу Божу в Сан Педро, сповідався й запричащався, ввечорі ж, із Пальомітом та двома людьми з паляцета вирушив до Сарагоси.

Так он куди збирався улюблений панів джура!

Хто ж бо не знав про особливу Херонімову побожність до Nuestro Senora del Pilar! Що на непорушному стовпі — "columna immobilis" з’явилась Апостолові Якову?!

Тільки ж знову було дивно, що перед від’їздом на ту прощу, прощався Херонімо з Дієґом Мартінесом "немов би виїздив на бій із невірними…" Тричі поцілувались обидва. Сльози були на очах в обох…

— І за мене грішного помолися там, брате, як буде на те воля Божа… — аж надто поважно просив наостанку домосправець.

Удорозі, Херонімо їхав усе одалік із Пальомітом.

І що робив у Сарагосі, — також не довідалися люди з паляцето.

А старий, тим часом, довго шукав у Сараґосі гітану Белен, ту, що то звичайно смажила в олії свої оладки під колишнім палацом маврських шейхів — Castillo de la Aljaferro[74].

А що Белен там не було — мусів попоходити та розпитуватися, де саме торгує вона нині.

Нарешті знайшов. Баба його покликала в своє житло — у печерах Monte Forrero. І аж там вислухала, чого бажає від неї слуга такого великого пана.

А почула — і затрусила штучними цвітами, що прикрашали її сиве долосся.

— Ai! Hombre[75]… Нема в світі такого питва, щоб людині відняло слово навіки! Як би ж було! — додала мрійно і з жалем, — ведрами продавала б! Палаци б мала! На золоті і їла й спала! Бо ж багатьом людям мова — а особливо чужа! — дуже, дуже зайва річ!

Херонімо вже давно тримав на долоні два золотих.

— Твої будуть! — тикав пальцем правої руки дукати, що лежали на лівій долоні.

— Будуть твої — повторив, ніби не чуючи бабиних запевнень. — Наша бо — бурґоська, — Марілена казала, що ти єдина, з роду Марії Паділлі[76] знаєш таємниці її чарівних напоїв.

І подивився гостро просто в циганчині очі.

— Ще й ручилася за тебе, що отруї не даси!

Бабині очі блищали й усе зверталися до золота. Однак рука до золота не простягалась.

— Марілена — то Божа душа: що скаже — все буде правда. Деякі таємниці Марії Паділлі я знаю. Це — теж правда, як істина і те, що сама Марілена ні чарів, ані напоїв не знає й не вживає. Коли ж майбутнє чиєсь бачить — то через дар від Господа. Бо чесна вона. А чеснота й небо відчиняє!… Чоловіче добрий! Не бійся Белен! Скажи мені щиро: чи тобі таємницю зберегти треба, чи ти помсти шукаєш?

Херонімо закрутив головою:

— Хай Господь захистить! Не помсти. Ні! Але… — путався в словах, висвітлюючи свій замір. — Я… правди ради… аби не плескав, вражий син того, чого не має.

Гітана притакнула головою й простягла руку:

— Добре. Бачу: не хочеш, — чи не смієш! — провітрювати своїх таємниць. Хай! Не я, а Господь судитиме тебе, якщо є за що! Мені ж іще одну монету додай: і Белен тобі дасть, чого потребуєш.

Діставши третього золотого, циганка шугнула ящіркою в розколину скелі. Немов провалилась у безодню.

Бо ж знала стежки, як скельні звірі, і поночі не спіткнулася б на каміння.

Але ж поставила "вартового": з легеньким шарудінням зі щілини виповз великий гад.

Глянув на тьмяний вогник зачадженого лоєвого каганчика й уперся в Хероніма зацікавленим поглядом золотих, — як намистини круглих, очей.

Немов питався: — А ти ж — хто? І по що до нас завітав?

Немов би прислухався хвилину і, не отримавши відповіді, втяг своє пружне тіло в чорну щілину, зарослу мохом.

Мовляв: досить показатись! Прихожий не матиме бажання зачіпки!...

На старому, посіченому сокирою чи ножами столі, лежав прикритий ганчіркою труп великого крука. Біля нього сидів кіт. Обмотався хвостом, немов йому мерзли лапки, і байдуже обнюхував мертвого птаха. На гостя не зважав.

Незабаром знов з’явилася гітана й піднесла вгору скляну, блакитнаво-зелену пляшечку з прозорою тектиною.

— От! Дай випити в воді. Ліпше в воді, як у вині. Це — наше, циганське питво[77]. Мало коли даємо його не циганам! Своїм же даємо, коли хтось починає зраджувати чужинцям відвічні наші таємниці. Хто вип’є, — забуде все попереднє: і ким є, і як зветься, і де живе. Наллєш усе нараз — впаде як мертва людина та... Але не бійся: не вмре. Ні сил, ні здоров’я не втратить. Тільки саму пам’ять. Очуняє, буде як

немовлятко — новою людиною в новому житті. А хочеш, щоб сталася ця зміна непомітною — давай щоденно краплинами: від десять аж до двадцяти. Тільки щодня! Без пропусків.

Херонімо ще дав бабі срібняків.

— Белен — не відьма, не вбивниця, — говорила гітана і провадила гостя стежками-жолобами: Обережно: тут — поріжок, а зліва — урвище!… Белен — як доля: одним наливає радість, другим — горе… Бо ж одно виростає з другого… Такий закон! А мені… мені однаково! Бо ж я, — як доля! — не питаюся і не знаю, кому що чиню, і на що так а не інак… Дає моя рука. Але не серце й не розум… Ну, ходи здоров дорогами правими!

І знову зацокотіли по кам’янистих шляхах копита кінські…

* * *

Із Сараґоси їздці розділились: двом слугам звелів Херонімо догнати дон Карльоса, що хіба далеко не міг зайти пішки. Мали стежити за ним так, щоб він не помітив їх і — видима річ, — охороняти мали його, безборонного, як би було треба.

Так проведуть його аж до малої пристані Тортози, відкіль хотів він непомітно відплисти до Святої Землі. Коли і яким кораблем — про те мав довідатись один із слуг та негайно про це сповістити Херонімові, що чекатиме в Тараґоні, у манастирі францисканців. Другий посланець мав залишитись при дон Карльосові, аж до відпливу корабля.

Коли б до того часу не прибув Херонімо, то повинен був непомітно пробратися на корабель і плисти з паном аж до Святої Землі.

Слугу було вибрано певного, який щиро любив дон Карльоса. То ж можна було на нього цілком покладатись.

Але Херонімо й Пальоміто не поїхали відразу до манастиря францисканців.

Спочатку повернули до печер у "Жовтих Горах".

Погану славу мали ті печери: не тримались їх ані цигани, ані контрабандисти…

Різне говорили люди про ці "cuevas" — льохи. І різне бачили там ті, кого з конечности вела біля них дорога.

Але ж усі сходились на одному: "Пилатів дух" — бо ж таки кожному відомо, що з Тараґони походив Понтій Пилат! — береже тих земних печер…

І з одної до другої ходить його біла постать і все тре, — ніби миє, — руки.

Але ж річ у тому, що тре сухі руки! Бо в тих горах і печерах нема джерел. І навіть вода з дощів не затримується, а летить в ущелини й провалля додолу…

Дехто казав: покутує там Пилат! І до Останнього Суду триватиме та покута…

Тоді — не Бог-Отець, що судитиме усіх до одного людей, але Ісус Христос Сам судитиме Пилата "по милості Своїй" …

Інші, знову, запевняли, що не тільки покутує "тетрарх іудейський", але ж іще й стереже скарбу…

Якого й де? Того не знає ніхто напевно. Тільки ж відомо, що "в світі нема рівного тому дорогоцінному скарбові"[78].

Їздці спинились. На умовлений знак, повторений двічі: по сім разів щоразу кування зозулі — так само двічі відозвався "сміх" ятлика.

У глибині кам’яного коридора-ущелини появилася біло-одягнена постать. Загортка була піднесена аж по очі.

— Mire piscem[79]

— La Loba guarda![80]

Рясні згортки білого плаща африканських маврів, що дуже нагадували римську тоґу, зникли в темних хідниках.

Гасло сказано справно.

Незабаром Херонімо побачив широкі брови на блідому обличчі Енріко де Кастро. З-під них дивились незадоволено й підозріло гострі очі, а рука недвозначним рухом занурилась у згортки завоїв.

Одалік за спиною Енріко де Кастро, стояла друга, також біло одягнена постать.

Енріко пізнав Пальоміта: йому бо дав гроші, щоб відвіз листа Карльосові.

Знав, що ім’я Пилатове й оповідання про його "несуджеиу тінь" забезпечує йому певний захист… хоча б і до того часу, як нарешті прийде над Пилатом суд!… Але поява узброєної постаті при Пальомітові, викликала досаду й тривогу.

— Господь нехай пошле вашій милості доброго вечора! — привітався Пальоміто.

— Даруйте, що не везу жадного листа, але замість відповіді світлий граф посилає цього кавайєро. Це — найближчий чоловік панові! Його вірний джура — Херонімо Діяз. Та ж ваша милість може собі його пригадати…

Альбігеєць заспокоївся. Кивнув головою і витяг із завоїв руку.

— Мені велено говорити з вашою милістю без жодних свідків із вашого боку. Як розкаже ваша милість?

— "Брат" піде по воду, а вернеться аж під ранок — відповів Енріко. — Прошу далі.

Пройшли кілька вужчих і ширших хідників, аж опинились у великій, круглій печері, що нагадувала собою посудину, відтулену вгорі, мов кратер вулькану.

Посідали на каменях. "Брат", як називав Енріко свого попутника, взяв бурдюка[81] й уклонившись, вийшов.

Енріко підкинув на середину печери хмизу, що лежав купою в кутку й запалив.

У печеру заглядало небо пильним поглядом золотих зірок-очей. Але той тихий погляд ураз щільніше заволік чорний дим багаття.

Як Авелева офіра, знявся він угору темною свічкою, до зір, немов комином. Із пітьми немов хтось висмикнув кілька чорних стяжок.

То кинулись кажани і з димом вилетіли в отвір.

— Дозволите приладити вечерю? — спитав Пальоміто.

Підходило до півночі, коли співрозмовники закінчили нараду.

З догоряючого багаття втікав останній дух. Енріко був видимо задоволений: без сумніву, все йшло добре! Може навіть ліпше, як можна було сподіватись!

А посланці, — такі прості й нехитрі люди, що від них легко довідатись дуже багато цінного…

Справді "мудрі як змії" ці люди не є!.. Перед світанком вирушить він із ними до Тараґони, де вже його — напевно! — чекає дон Карльос…

Хай іще тільки підкріпляться їхні коні й той третій, що привели його для Енріко… А "брат", що пішов по воду?.. Ну, той мусітиме почекати, аж по нього пришле Енріко, як побачиться з дон Карльосом…

— Так що ж? Заснемо трохи! Ще маємо час! — запрошує де Кастро своїх гостей. І, з явним задоволенням вертається до добрих вісток, що принесли йому ці його гості.

— Це добре, що й на африканський беріг перекине Лясерда своїх людей! Шкода, що Монфор не схотів тут зачекати, а повернув до Романії… Ну, нехай сіється добре зерно й на африканському березі…

— І на африканському й на нашій землі мусить стояти твердо віра… — втомлено погоджується Пальоміто… — В Африці, — додав півсонно, — буде тепліш. А тут, — витягає з-під плаща шкуратяну пляшку-торбинку, обережно розкручує шийку, міцно стиснену сирим ремінцем.

— Смію послужити вашій милості? Поки хмиз горів — було тепло. А тепер тягне холодом…

Але катар не п’є вина. Так само, як ніколи не їсть і м’яса.

— З водою тяжко в цьому краю!.. От, як би ви мали свіжу воду…

— А як же їй не бути в людей подорожніх? — підводиться Херонімо, і повільно йде до коней, що голосно перетирають зубами овес.

Херонімо озивається до них, а вони пирхають і переступають з ноги на ногу.

Щось брязнуло об камінь, бризнувши дзвінкими іскорками розбитого скла.

— Прошу вашої милости! — простягає Ейрікові повний води оливяний пугар тверда Херонімова рука.

Та ж видко, що старий дуже втомлений: трохи стрибає йому рука й через вінця переливається струмочок.

— Хай буде на здоров’я тіла й душі вашої милости!

Альбігеєць п’є зі смаком, до краплини, до дна.

— Давно не пив я такої смачної води… Це — з доброго, мабуть гірського джерела…

— "Джерела спасіння", чув, так його звуть люди — немов трохи шкутильгає Херонімів голос.

Помалу вмощують сідло, розкладають плащі…

— Так на добра… на добра… при… при… — стрибають слова альбігейцеві. Вся його постать раптом витягається вгору. Вимахує білими полами плаща наче широкими крилами, немов би справді хотів злетіти вгору… Хапає повітря, переривчасто, судорожно позіхає. Але

повітря неначе не йде в легені. Очі сяють білками під темними смугами брів.

Енріко розриває на грудях плащ, белькоче вривчасті склади і, не набравши віддиху, падає наперед, без звуку, ніби спіткнувшись на бігу. Вояк і джура підхопили його над самою землею й не дали розбити об камінь чола. Поклали на спину.

Вирячені очі звертаються білками догори, аж зіниці ховаються під незамкненими повіками.

Обличчя почервоніло. На устах з’явилося трохи піни. Забився в короткій судорозі, мов ув аґонії і витягся, нерухомий і втихлий. Тільки на чолі, що тепер уже стало синяво-білим, виступають як роса важкі та прозорі краплини поту. Вони повільно скапують, мов кульки живого срібла, в чорні кучері.

Чи не втікає з тими краплинами й коротким віддихом і душа з тіла?.

Херонімо поклав півтрупа на свій зложений плащ, що приготовив при сідлі, замість ліжка, і мовчки поглядом запитав: — Що ж далі?

Пальоміто вихопив малий смолоскип із розколини в скелі й присвітив близько до обличчя Енріко. Той не реагував на світло.

— Чи ж не обдурила чарівниця? — тріпала підбитим крилом тривожна Херонімова думка.

— Та, як би ж таки отруїла, коли ж Марилена ручилась?

Подумав? Чи може промовив уголос? Бо ж вояк відказує:

— А як би й на одного вовка менше? Не буде шкоди отарі Божій. Беремо на коня?

— Чи ж таки живий? — зітхає Херонімо.

— Та ж теплий!

Довго їхали мовчки.

— Е-ех! — нарешті не витримав Пальоміто.

— Чи ж мені така доля — все тягати по Еспанії мертв’яків?… Тоді ж, як привіз був патерові листа, що "цей" писав нашому панові, — просив: "Відпустіть, Отче всечесний, мені гріха наперед! За того єретика… і край! Так ні, не дозволив дом[82] Еспіріто!… От, і вожусь: до кордону від проваджував живого, тепер волочусь із мертвим..

— Але ж іще живий! Сам кажеш: теплий! Теплий і є!

— Та на що його життя? Ніби теж лицар! — сплюнув вояк. — Дає слово, що не поверне до Еспанії! Дає слово, що не згадає про дон Карльоса! А не встиг виїхати — вже мою душу купує! Пише листа!… Вуйку! Дарма, що я — Пальоміто "голубок" тобто чи "голубчик"! Дозволь: шпурну його туди до чортових сестер, в урвище, — і край!

— Мовчи й молись! Щоб не загинув без каяття! Душа ж бо в ньому людська!..

А коли небо почало рожевіти й новий день вияснився між німими, жовтими скелями, подорожні стукали в манастирську браму до францисканців…

Правду сказала гітана: не вмер напоєний. Але хоч і дихав рівно, до свідомості не приходив…

Тіло пашіло. А сам трусився, мов у тяжкій, болотяній фебрі.

Коли ж марив, то говорив непов'язані слова. Ніби вичитував слова з різних сторінок словника.

Брати взялись опікуватися "підібраним у дорозі невідомим подорожнім"…

Пальоміто подався до Толедо здати звіт патерові Інніґо.

А Херонімо щодужче поспішав до Тортози.

* * *

"Мандрувати до Яфи" — здавна означало: пройти численними небезпеками.

То ж щодужче береги Еспанії ставали для Карльоса безповоротно минулим, а та палестинська пристань — початковою точкою нового життя, Лясерда більше впевнювався, що й ця приказка, — як і багато інших, — уже втратила свій історичний глузд.

Ні піратів, — ба, навіть хуртовини! — не здибав еспанський бриг "Естрелля" в рівних, мов устояла олива, водах цього неспокійного на весні моря.

— Та ж і як би інакше? — були переконані плавці. — Боже благословення вступило на наш корабель разом із побожним прочанином, що несе свічку до Гробу Господнього!

І команда корабельна з пошаною скидала шапки перед завжди мовчазним Карльосом, коли він вечорами виходив на чардак судна.

Спершись на поручні, вдивлявся в далечінь, таємну, як життя, німу — як смерть. Блукав поглядом у світляній сітці зір. А в душу падала свіжа роса, ткала дивну мережу заспокоєння й тиші, що наступала по недавній хуртовині.

І те мереживо, хоч іще й настільки прозоре, що крізь нього добре прозирали образи свіжого минулого, ніби з кожним днем усе більш густішало й певніше відділювало зломаного духом лицаря від цього, що було — але ніколи вже не буде! — його життям…

За тією запоною все більше зникав той давній, — колись рідний! — світ для Карльосових очей…

Зате ж сам Карльос не зникав із Херонімового погляду, що невтомно його пильнував. Не тільки вдень, а й у нічній темряві намагався джура не втрачати з очей свого "Карліто". Одначе вдень око-в-око ні разу з ним не стрічався.

В ті сині ночі з усе наростаючим теплом, як діти ласощів, чекали знуджені довгою подорожжю плавці оповідань "старого кондот’єра"[83], що ним назвався Херонімо, вступаючи в Тортозі на корабель, поперед дон Карльоса. Не крився, ніби не знає пілігрима: бував по світах, то доводилось здибуватись де з ким!

— То ж хто бо він є? І що вчинив? — не вгавала цікавість моряків. — Кажи все, камараде, що знаєш!

Допомічна варта на кормі[84], завжди готова заступити когось із дійсних вартових, уважала Хероніма за свого. Бо ж і він — якщо не вартував увесь час з допомічниками, то майже щоночі сидів із ними. Тут бо "Карліто" ніяк не міг помітити свого джуру.

— Та, що там казати? Знаю, що й ви догадуєтесь! Побожний християнин! Та ще — лицар бездоганний, як має бути! А питаєте: чи багатий? Певне, що вдома мав що на ноги взяти!… А тепер — такий багатир, як і ми всі: три свічки, що коло труни розсвітять — ото і все майно!

І зводив мову на щось інше. А камаради бачили, що "на тому вогні обіду не звариш", і переходили теж на інші теми.

Та ж того вечора теми шукати не довелось.

Закресливши небо світляним півколом, зірвалась із пітьми велика зоря й упала в море, здавалось, так близько за облавком, що аж дивно було, що не чути шипіння, як від гашеного водою смолоскипа.

— Оце, братця, булькнула!

— Чисто, як той бідолаха "Мореніто"[85] — згадав товариша молодий моряк ґренадинець[86].

— Втопився, сердега? — кинув сильного свого баса Херонімо.

Але враз ніхто не відповів. Згадка про смерть, коли не веде до молитви, тінню тягне за собою поважне скупчення думок.

— Хворів, — відповів по хвильці мовчання баскієць-стернач. — Довго й тяжко мучився. В Саїді, — як питну воду брали, — впала на нього повна бочка. Ну, ноги — на скалки! Обидві…

— Добрий був парубійка! Тихий… Ягнятко!

— Ягнятко, правда!… Але з тих, що коли б таких двоє, то якого хочеш вовка загризуть!

— Ну щось ти… того! Як правдивий андалюзець![87].

— Андалюзець — затям собі те, чоловіче!— не бреше!..

— Тільки не вміє бачити правди… за своєю буйною уявою!..

— Е, братця, — позіхнув баскієць, — бреше чи правду мав, а кінець нам усім однакий: камінь до ніг і — бульк! Он, як та зірка… у море, замість у землю освячену…

І знову сум терпкою хвилею залив душі, немов зловісна птиця війнула м’яким крилом…

Замовкли надовго, пірнувши хто в згадки, хто — в молитву…

— Ге-ей!.. Не дрі-ма-ай! — побігло вздовж корабля з його "носа".

— Вар-ту-у-є-м! — відгукнувся баскієць і задивився на зорі…

— Ох, зорі, зорі!… Божі очі… Кажуть, братця, хто праведний, як морями мандрує, в таку зоряну ніч, може побачить острів[88]… грішним не видний. А на острові тім — гора свята… Еге ж! А на горі тій росте "дерево вічного життя"… А з неба — над тим деревом, — келих таємний ллє на те дерево Божу благодать, що нею вся земля наша держиться. Он воно що…

— А так… Дивні дива є на світі! От, хоч би й у нас, — притакнув верховинець з Піренеїв— У наших таки сторонах, — близенько від Гори Спасіння Монсеґюру, — озеро є таке… високо в горах! Глибоке та чорне, як добре "vino tinto". І є те озеро "колискою громів". Сидять вони там, під водою тобто… І не дозволь, Боже, комусь туди камінцем жбурнути! Вмить громовиця збудиться — та яка! А того, хто каменя кинув, хоч і без наміру злого, — тільки з глупоти тяжкої, — рано чи пізно, а таки неминуче блискавкою сколе[89].

— Ге-ей!… Пиль-нуй!.. Дивись!

Це вже не був звичайний оклик, як попередній. Він оповіщав про можливу небезпеку.

В порожній пустині моря, залитій облудним місячним світлом, здалеку вимальовувалось на темній, нефоремній масі — кілька зірочок-світелок…

Були такі дрібні, такі погідні… Але усі плавці захвилювались.

Незабаром, легко, — мов танцюючи кокетливу "паванну", — на розпущених парусах-вітрилах підходив ґалліон[90].

Уже означились форми високих, заокруглених боків, чорне плетиво такеляжу, а на біліючих вітринах показалися знаки[91].

Відлягло на серці: коли є знаки, то нема небезпеки, бо корсар не світить, не має знаків, а прикриває своє хижацтво чорними вітрилами.

Світляним жучком поповз угору на щоглі ліхтар.

Те саме повторилось і на "Естреллі". Заграли пригашені барви прапорів:

— Noël, compagnons![92] — озвалось із ґалліону.

— Соп Dios, hermanos! З Богом, браття! — злетіло приязно з "Естреллі".

Шелестливий шум щільніше присунувся до облавку бриґа. Хвиля колихнула спочатку злегка, вдруге вдарила міцніше. І нагло мов камінь від скелі, вирвався з бриґа ґвалтовний вигук:

— Людина за облавком!

За тим покриком, немов кинені у море меткою рукою, злетіло додолу з облавка кілька людських постатей.

Спускали линви, мотузяні драбини… Посеред помосту, де над широкою посудиною з водою, цілу ніч горить прикріплений до неї великий смолоскип, топлючи у воді свої іскри, заметушились розсвічені ліхтарики. Різка свиставка кликала "всіх на гору"[93]. Озвалася й завмерла, немов затоптана тупотінням босих ніг.

Галліон уже зник у серпанку ночі. Біля спиненої "Естреллі" лежала спокійна, чорна поверхня моря.

— Гей! Тримай у руці! — підносилося з води.

— Пресвята Діво del Pilar![94] Охороно плавців!… Лясерда швидко обернувся: цей голос, що кличе до Святої Діви?… Чи вчулося йому, чи справді він уже чув його… І нібито це голос…

Та ж уже й вигук, і голос упірнув у гамір і стерся в ньому…

— Il Navarrete! Малий Наварець!

— Першорічник!… Задрімав у вартовому коші на щоглі, а як хитнуло…

— Mamarrocho![95] Дурний, як хрущ, хлопчисько! Булькнув із щогли, мов тобі через поріжок перестрибнув!

— Fray descalso[96], дай розгрішення християнській душі!.. Міцно потовкся хлопчина! Навряд чи витримає!

— Люди добрі! — боронився дон Карльос. — Я — тільки прочанин! Жодних свячень не маю! Я — не священик!.. Грішник, такий самий, як і кожний інший!.. Хіба що… — і урвав мови. Бо ж готове було зірватись:

— "Як лицар, на ранах розуміюсь і можу перев'язати".

І залишився при пораненому до ранку.

Херонімо кинув погляд на схиленого свого "Карліто", під смолоскипом і зійшов крутими сходами під поклад.

Вузенька вуличка, тьм’яно освітлена олійними ліхтарнями, дрімала порожня й тиха, заплющивши мов повіки на втомлених очах, усі двері кають.

Херонімо обережно відхилив дверцята Карльосової кабіни — найменшої, при самих сходах. Перед невеликим, гебановим хрестом, що на ньому біліла різьба розп’ятого Христа з грушкового дерева, рівно горіла висока восковиця в дерев’яному свічнику, поставленому в великій мисці з водою.

Жбан із водою, біля нього жовта, пілігримська тиковка, зв’язані білим мотузом запасні свічки, на маленькому столику… Стілець із солом’яним сідалом, темно-гнідо-сірий плащ на гаку… Високий, простий костур та привісний гамак із дебелої ряднини, без подушки й без ковдри… Це було все, що мала в собі Карльосова каюта.

От і все майно еспанського Гранда!., лицаря… багатого графа!.. — зітхнув старий джура.

Наблизився до свічки, зірвав пучками нагорілий ґніт і повним віри й ніжности поглядом глянув на дерев’яний хрест. Прикро було йому ще й досі при думці, що його "Карліто" хотів був іти сам, без свого Херонімо…

Необережний "першорічник" однак не вмер... І з того часу моряки ще нижче схилялися в поклоні при зустрічі з "босим братом".

Дехто намагався цілувати "благословенні руки, що втримали душу в тілі наварця.

Щоб обминути ті ознаки пошани, Карльосові лишалось одне: майже не виходити з каюти...

* * *

Спокійно минали — вже на гарт розпечені — дні...

Спокійне море, спокійні люди...

Плавці "всміхались до Ангелів", підносячи до неба голови, позіхаючи з нудьги та безділля...

Щоразу, як сонце поринало в свою вечірню купіль, хтось, — прикриваючи рукою рота, — кидав із корми:

— Ех, братця!... До цього вечора годиться казка, як сало до гороху!

Херонімо розповідав чергову пригоду й спокійний, що його "Карліто" тепер іще під певнішим доглядом закоханих до нього моряків, сам себе вмовляв у день:

— То ж спи, старий джуро! Спи "на запас!" Бо хто знає, що чекає мандрівника по Яфі?

І таки справді, твердо спав Херонімо, коли "Естрелля" затрималась коло Тріполісу напроти питної води.

Простояли недовго. Тільки кілька годин.

І бриґ поплив далі.

Увечері ж Херонімо з цікавістю придивлявся до казкових, чужих гір, що тонули в далечіні, мов блискуча хмарка, обіцюючи швидкий кінець морської мандрівки.

А душу сповнювали поважні думки. Знав Херонімо, скільки сміливих лицарів християнських пройшло цими місцями, скільки з них поклали своє життя тут, а проте:

— Не відібрали Гробу Господнього у невірних! — із сумом повторював плавцям.

— Бо марні всі людські зусилля, коли нема волі Божої на їхнє здійснення! — притакував керманич. — Та ж у Бога більше легіонів Янголів, як усіх лицарів на світі! Як би схотів! А то, знать, треба тому соромові тривати…

Профіль гірського пасма зник у фіялково-рожевих далях. Херонімо випростував з-під плаща руку, дістаючи сховану на грудях вервичку.

— Гей, камараде, — озвався баскієць, — бачу що хочеш нам заступити "босого брата"…

Тривожне передчуття шпигнуло джуру в серце. Затримав руку з вервицею:

— Як кажеш, брате? Чому ж це: заступити?

— Хіба ж ти не знаєш? Подався ж бо прочанин побожний із Тріполісу піхотою! Так не один прочанин робить: навпростець! А цього видко, набожність гнала в пустиню, як спрага з пустині виганяє…

Херонімові видалось, що небо скручується чорним сувоєм, а море провалюється в глибінь передвічної безодні…

Затремтів і зблід, може вперше в журбі. Вхопився руками за поручні, непевний, чи встоїть…

— От так! — кували молотки в скроні,— проспав! У найнебезпечнішому місці проспав!

* * *

Тимчасом присмерк огортав дон Карльоса вже далеко за межами людських осель та за полями й гаями понадбережної долини.

Нестерпно боліли незвиклі босо ходити ноги. У вухах гуло від утоми й спеки, плечі й спину розломило, немов ніс на собі, як святий Христофор: — "Не тільки землю, але й Створителя її". Припікав неспокій і душу.

Чи примарилось на кораблі? Чи міцніш, як гадав, тримали за серце коріння минувшини?.. Не в одного ж Хероніма такий низький бас!..

Але ж… той знайомий тембр! Тільки самий тембр збудив і розбурхав вир болю й радісних згадок…

І враз ніби розірвалась чи розсунулась та запона, що виткало її спокійне море між теперішнім та минулим…

І знов, — ніби з мертвих повстало! — все, що було вже так докладно поховане, стало живим, близьким… дійсністю, а не минулим…

— "Кіт має сім житій, гад — сімдесят сім",— згадалась стара приповідка. — А скільки ж їх мають спогади минулого?

Ні, геть із спокусою!…

Ще тоді, як вирятовано з моря наварця, вирішив Карльос не плисти аж до Яфи, щоб іти звідтіля караваною…

Яка ж бо, і від кого може грозити йому — безмаєтному! — небезпека?

Не чувши гамору портового міста, перейшов у поля.

Біло-загорнені жінки й півголі чоловіки вибирали на ланах зеленкаві барвою, але достиглі, довгасті запашні дині — останні в цьому році, бо вже кінчалась весна[97].

Доспівав перший ячмінь. Докошували трави.

Чиясь милосердна, кощава рука простягла Карльосові овочі та яєчний корм.

Відвічна пошана східніх людей до "діткнутих Божою рукою" викликала зітхання:

— Може, щоб полегшити муки, відібрав Всемогучий розум людині цій.

І неодна пара чужих, чорних очей задумливим поглядом привітала високого, блідого прочанина, що видавався ще вищий у довгій, рівній сорочці.

Дон Карльос не відштовхнув руки, що подавала йому — вперше в житті! — милостиню. Хоч і здрігнувся мов опечений.

Схилив покірливо голову: — Хай буде благословенне наймення Боже!

"За "Люцибелів гріх" — гордощі, — пригадались слова патера Інніґо, — Господь посилає впокорення"…

Хіба ж думалось колись, що рука, котра тільки давала, простягнеться за ялмужною?

Довго відпочивав під пальмами, в гаю, що був останній подорозі в долині.

Далі починалася пустиня.

Помаранчево-червона імла проковтнула сонячну, вогненну кулю й розстелила фіялковий серпанок, який покрила ще синім оксамитом.

Але з протилежнього боку вже викочувався місяць і згортав синю пітьму, увільняючи від неї шовково-блискучі піски, хвилясті як море. І, як море при березі, повні темних, кам’яних брил.

Дихнув іще раз, востаннє гарячий, денний вітер. Зачепив незримі струни порожньої землі й умер у нічній прохолоді…

— Так ось вона, та невідома пустиня! Яка ж вона несподівано… проста!

Голос африканського континенту, ближчий Еспанії, як європейські простори, немов покликав до себе свого сина…

Карльос відчув, що діткнувся ніби й справді не чужого краю, а — рідної землі[98].

Бадьоріше ступали відпочинуті ноги. Холонучий пісок ніби "співав" на тон вище.

І раптом, у тому співі — десь дуже далеко!— прорвався й згубився в безкраїх просторах не то зойк, не то — хлипаючий сміх…

Ось уже ніч перекинула місяць — немов зів’ялу, велетенську квітку! — ген за гори!,.. Як квітку, що готова вже обсипатись.

Холодні в холодному сяйві верхи відбивали легкий відблиск. Невиразна стежка — дорога караванів гадючим рухом тікала в далечінь…

— "Мандрувати до Яфи" — означає пройти низкою небезпек, — згадує мандрівник стару приказку.

А от, може й Еспанією не пройшов би так спокійно, як іде цієї ночі в пустині! Мабуть уже швидко почне зеленіти на сході!…

Здалеку почувся немов істеричний плач[99]. Насторожився. Пізнав бо: це виє шакал. На перший голос хроматичною ґамою відгукнувся цілий хор подібних. І за короткий час чорні тіні пересунулись по пісках. Були, мов архаїчний малюнок зі старовинної вази.

Свічка в Карльосовій руці остерігаюче затремтіла й раптом зашкварчала. Немов на вогник впала невидна сльоза…

І, мов голкою, вколола думка:

— Беата!… Це — її сльоза… Там, у манастирі! Зоре моя провідна!

Нічого не поможуть їй, нічого не змінять для неї його мандрівка, відречення, страждання…

І ця коротка думка немов випила всі сили.

Ноги підгинались, ніби пісок хапався за них і не пускав іти далі.

Затримався. Оглянувся й відчув, як йому тісно в цьому просторі між пустинею й безкраїм небом…

І знову хитнулось полум’я свічки. А зовсім близько, за групою невисоких скель, відривчасто й неначе злорадісно засміявся шакал… Немов тішився з того, що передчував.

За скелями, сріблястою смугою, пів-аркою вигнув спину міст. Мабуть колись тут був глибокий рівчак, або розколина…

І знову тривога й сум передрозсвітних годин налягли на Карльосову душу.

Відмахнувся від згадок, від сумнівів, розпуки. Але не міг скинути думок, що обступали його, як прозорі тіні в потемнілій ночі. Мислі, звужували простір, заповнювали все довкола… людьми, образами, словами, речами…

Як у працівні дона Фернана..— і перед очима встав небіжчик "el Sabio", що так хотів стати його тестем…

І раптом відгукнулись у пам’яті, немов іще сьогодні вчуті слова тієї прозорливої циганки, що її тоді припровадив Херонімо:

— Бажає недосяжного… Але знайде втрачене, коли гадатиме, що вже втратив його на віки…

Це була остання Карльосова думка: гострий удар ззаду, під плече, різко пересік міркування. Лясерда зробив кілька квапливих кроків уперед, немов намагався вловити кінець тікаючої думки. Затримався, хитнувся й упав на обличчя власним тілом згасивши свою свічку.

Загорнена в темно-синє постать мовчки схилилась над ним.

Угляділа на руці перстень і метким рухом зірвала його.

Друга — висмикнула свічку з-під тіла. Зломила її, жадібно шукаючи в стовбчику воску блискучих монет[100].

Ще двоє виросло зі скель "уеду"[101]— вузького й глибокого, немов проритого потоком річища.

І раптом відступили. По самі очі накинули сині загортки й зникли, як тіні в ущелині.

Мандрівник лежав нерухомо, уткнувшись обличчям у пісок. На грубім рядні покутничої сорочки розростаючись розцвітала червоним маком кривава пляма…

* * *

На сході простягалась смужечка зеленавого сяйва: ранок починав розплющувати очі…

Мала, темна сильветка шакала виткнулась із-за скелі. Піднесла вгору гостру морду, втягла повітря й наблизилась до людського тіла…

За нею приплазували ще дві… потім три… й ще одна…

Швидкі, боязкі, метушливі, жадібно злизували теплу кров… Помалу сміліли при безсилій нерухомості жертви й почали відривати шматки закривавленої тканини, шукаючи відкритої рани.

Та, зголоднілі й завидющі, загризлись на тілі — за тіло і забули про здобич.

Небо вже ясніло дужче. З гір потягло вранішнім холодком.

Різкий крик супа[102], що відчув здалека поживу, збудив польових коників і вони засюрчали гостро, часто, діловито: неначе пустили в рух варстати, що ткали день.

Шакали раптом припинили гризню й нашорошили гострі вуха: з-за скель почувся неголосний спів.

Дрібне тупотіння копит дзвінким бубном акомпаніювало по вузькій, кам’яній стежці гимнові святого Ансельма:

— Omni die die Mariae.

Mea laudes, anima…"[103].

Нічні хижаки кинулися в розтіч квапливими, дрібними кроками, а на закруті дороги, зза виступу кам’яної брили виткнулись дві чернечі постаті на конях.

Наблизившись до нерухомого тіла, коні захропли й відступили.

Монахи спішились, наблизились до тіла, що віддавало останній поклін Творцеві.

Мандрівний покутник іще дихав…

Разом із запасом соли та ниток привезли брати Кандид та Евзебій пораненого Карльоса Лясерду до манастиря св. Катерини — колишньої фортеці хрестоносців.

Фра[104] Кандид і фра Евзебій знали про пораненого тільки одно:

— Прочанин… Може до нас?

— Це знатимемо, як опритомніє, — помислив уголос молодий фра Дженаро,

Але ігумен, патер Ліберат і голосом і поглядом скартав легкодушного брата, ще нетвердого в установлених побожних формулах:

— Як буде, на те воля Божа й поміч святої Катерини.

Дженаро вдарив себе в груди:

— Як буде на те воля Божа і поміч святої Катерини, — повторив покірливо слова свого "найдостойнішого"[105].

* * *

Повні три тижні перебував дон Карльос поза межами життя.

Та ж лицарська засада: "боротись і тоді, коли вже нема жадної надії!" — разом із молитвами отців, перемогли смерть.

Ченці вже тепер знали, що їхній гість — еспанець. Бо в гарячковому марінні часто називав наймення святої Патронки пустинного манастирця. Тільки ж звичаєм своєї країни вимовляв: "Каталіна". А це, трохи дивно було братам, що не називає її "мученицею" а раз-у-раз додає: "Беата" — тобто: "блаженна". І не було цілком зрозуміле, чи то просить себе врятувати? Чи допоминався пробачення? Немов би саме проти неї, св. Катерини, вчинив якийсь гріх?..

Коли ж надійшли дні реконвалесценції, до хворого приставили фра Дженаро, неаполітанця, з-поміж усіх інших братів-італійців найбільш обзнайомленого з еспанською мовою.

Однакі потім виявилось, що з немічним можна було цілком вільно порозумітись і "по маврському", тобто арабською мовою.

Хоч прийшов до свідомости, проте ще довго не міг Карльос стати на ноги. Зате, спершись на шкуряні подушки, випхані овечим руном, міг сидіти. А в урочистий день св. Василія Великого[106] 14 червня, хворого вперше винесли з келії на подвір’я.

Міцні стіни манастиря-фортеці, певне побудовані хрестоносцями, щоб захищати від невірних шлях до Гробу Господнього, глибоко врилися в пустиню.

Завеликий — на сімох ченців — почав набирати вигляду руїни.

— Найміцніша нам оборона це вбогість наша! — вловив брат Дженаро Карльосів погляд на ушкоджені часом і непоправлені роками вже амбразури вікон та стрільниць у вежах.

— Номади на нас не нападають. Не мусимо берегтися від невірних.

— То Діва Олександрійська[107] охороняє нас! — із непохитністю додав патер Джіролямо. — Визнають її опіку над скарбом краю цього — нашою криницею, — і невірні.

— Оце ваша криниця? — легким рухом голови вказав запитуючи немічний.

Вдивлявся у велике, сіре колесо в темнім затінку сріблястої, старої оливки. Отік того кола біліли пуп’янки високих стеблин лілей, мов густо розставлені свічки у канделябрах і ясно-зеленої бронзи.

Над колесом, із шелестінням кружляв чималий табун голубів. А на самому колесі сиділа ще одна — біла — голубка. Патер Джіролямо не встиг відповісти на запит, як фризом втіленої спраги потягнулись від брами на манастирське подвір’я запорошені, втомлені постаті.

Кощавий ослик, навантажений бурдюками, хлопець із великим, череватим глеком на рамені, старий бедуїн із верблюдицею, від якої не відступало цибате, незугарне верблюденятко на нетвердих, несумірно високих ногах.

Згинаючись під тягарем, загорнений у сині загортки бедуїн ніс на плечах великого, брудно-гнідого барана. Гурток таких же, синьою, бавовняною тканиною обмотаних постатей замикав похід. Скрипіння дерев’яного кола й дзюрчання води примусило Карльоса повернути голову. Спрагнені тиснулись до води під вежу-капличку в кутку дворища.

— А це ж? — знову запитав Карльос, указуючи на сіре, кам’яне коло з голубкою, що все сиділа на ньому нерухомо.

Фра Дженаро м’яко посміхнувся: — Це колесо з каменя, а голубка — мармурова. Покійний патер Джуліяно — хай йому Світло вічне світить —

поставив на пам’ятник терпінням і чеснотам нашої святої Патронки… Великий майстер перед Господом був!.. А криниця — там!..

Бедуїни покірною отарою розмістились на землі. довкола криниці.

Слухали чарівної музики: дзюрчання води й чекали як і терпеливі верблюди. Тільки з-під синіх загорток лискучі, немов свіжо-поляковані очі, розгорялись жаринками.

Старший віком араб, лишивши верблюда, пішов назустріч патерові Лібератові, що саме вийшов із каплиці й простував до Карльоса, — привітати його з першим виходом на подвір’я. Араб уклонився ченцеві й поклав біля його ніг зв’язаного барана:

— Привезли ми цей дарунок тобі й дервішам твоїм, охоронцям води — і араб, достойний як стародавній патріярх, простяг абатові ще торбинку: — Це — пахуча смола, що відганятиме димом своїм запашним злих духів від житла вашого.

Повернувся трохи назад і поважним рухом указав на більші мішки, що їх хлопець здіймав із верблюда.

— Там — трохи ячменю на коржі, у більшому. А менший — сушений виноград, що, як сам знаєш, є ліком на двадцять дев'ять недуг.

— Хай Господь заплатить вам — схилив голову отець Ліберат і поглянув у напрямі Карльоса: чи не хвилюють його прибулі, чи не дратує рипіння колеса? Тимчасом, від групи чекаючих відокремились іще чотири бедуїни. У глибокому поклоні схилилися перед патером Лібератом:

— Вибач нам, шейху дервішів! Вибач! Не знали й не догадувались ми… І старший із них почав розповідати.

Ігумен затримався. Коли-не-коли підводив голову, слухаючи й обертався в бік Лясерди.

Мовчки слухав оповідання бедуїна. А той скінчив тими ж словами, що й почав:

— Вибач! Не знали ми й не здогадувались!

Патер Ліберат зробив собі на грудях знак хреста. Підніс на хвильку очі до неба, ніби в короткій молитві, і повів тих чотирьох до Карльоса.

— За прикладом Господа нашого і його Святої Матері, лицарю побожний, — почав схвильованим голосом патер Ліберат по арабському, — вони і я просимо тебе: пробач тим, що вдіяли тобі кривду. Це ті, що поранили тебе!..

Бедуїни схрестили на грудях руки й низько спустили голови. Один упав навколішки й чолом торкнувся землі. Карльос відчув, як холодок пробіг по його спині.

Читав про подібні речі в "Золотій Леґенді" та в новелях короля Альфонса X-го, але бачити біля своїх ніг голови живих і дійсних своїх убійників!..

Чи ж не продовжуються це ще марева гарячки? Стиснув свої зрослі брови, що з тінню носа утворили містичну літеру "Т". Рука, ще зовсім слаба, зробила рух у напрямі зброї й спинилася, затримана рухом серця.

Випростував правицю над лежачим перед ним бедуїном. І не цілком усвідомляючи собі, чи це він — Карльос Лясерда, чи той далекий предок його святий Фернандо[108], в його, Карльосовій, особі, зробив володарський рух помилування.

"Синій бедуїн" підвівся. Сів на почіпках і обидві руки підніс долонями вгору.

— Не знали ми! Не здогадувались… Але тоді, як угляділи під твоєю касубулею[109] талісман ваших дервішів[110], побачили, що ти — один із них. Тепер же знаємо, що тримає Всемогутній над тобою правицю свою, дервіше праведний! Ніколи бо ще не схибила рука моя в ударі. Тверда правиця Абу-Джема і певне лезо його. Нехай же й далі буде над тобою милість Всемогутнього!

Підвівся. З усіма іншими щераз низько вклонився Карльосові. Потім уклонилися всі також ігуменові й попрощалися віршем із Корану:

— "Богові відвічному посвячені охоронці джерел водних у пустині". — І поважні, спокійною ходою пішли до своїх.

А дерев’яні колеса криниці все ще скрипіли та все ще дзюрчала вода, спадаючи в глибінь збанів. Здавалось, навмисне точать помалу, щоб довше впиватися звуками солодшими для дітей пустині за співи гузель[111] і чорнооких красунь.

Відвідини бедуїнів утомили і схвилювали немічного.

Спав тривожно: то прокидався, то дрімав. І приснився Карльосові тієї ночі дивний сон. Побачив обох сестер — Беату й Каталіну, немов ясніше, як бачив у дійсності. Були зв’язані ланцюжком із перел-сліз. Частина тих сліз незрозумілим способом зривалася і вони падали в Карльосове серце.

Горіли в ньому, як камфора в снігу, і справляли різкий біль: Беатині були пекучі, мов огонь. Але за все щастя в світі не віддав би той біль, не відмовився б від них.

Сльози ж Каталіни лягали, як ніжні пелюсточки, дотикались м’яко, але боляче перетворювались у зірочки й підносились у небо. Там укладались написом біля ніг святої Катерини: — "Заступися за нього, свята Великомученице!"

Прокинувся й сів на ліжку. Пошматані почуття клубилися в душі.

Обертав на пальці повернений бедуїнами Каталінин перстень,

— Чому, чому не міг покохати ту чисту, гарну душею й ясну серцем Каталіну?.. "Мелей мой пнос"[112] — згадалась грецька фраза й палила серце й душу…

Упав знову на подушки. І бачив, як стоїть у небесній славі свята Катерина, Патронка його нелюбої дружини… Стоїть над цим, на-пів зруйнованим манастирем і щось говорить до нього…

Та ж хмари клубляться між ним і нею і шелестять, мов поле під вітром… рвуть слова й відносять їх у повітря… Ледве вловив: — не в світі знаходить думка людська… чого шукає… Ще звучали у вухах ті слова, але не розумів їхнього глузду.

Чи ж не чув він уже щось подібне: — втрачене знайдеш, коли гадатимеш, що втратив його на віки…

Як це зв’язати? І чи це — те саме?

* * *

Вранці Карльос почув себе бадьорим, аж сам здивувався. І з того дня швидко й помітно став видужувати.

— Ласка "нашої" Святої! — тішились ченці. Незабаром немічний уже сам зводився з ліжка й, підпираючись патерицею, виходив аж поза манастирські мури.

Одного дня подався так далеко в пустиню, що ледве вистачило сил повернутись.

Набряклі ноги тремтіли. Здавалося "понаростали" в своїй шкірі, що стала їм затісною. Приліг на кам’яній лаві біля "Колеса Святої". Заплющившись чекав на вечірній дзвін.

Чув, як потихеньки прийшов біля нього брат Дженаро по воду й дуже обережно крутив коло, щоб якнайменш рипіло. Почув, як потім брат кухар, що сік щось ножами в пекарні, стишив стукотіння ножів, що його було ледве чути.

Знав, що брати жаліють його й думав, чи зможе колись їм віддячитись? Чим?

Відчув, що на нього впала тінь і розплющив очі:

— Лежи, лежи, сину! Чи не зашкодив собі? — питався патер Ліберат. — Сильно ти охляв…

— Мабуть від суму, отче!

Абат присів біля нього:

— Святий Отець Василій Великий, патріярх і отець усіх монаших чинів, — бо ж усі чини чернечі, як рясні листя з нього, мов із коріння міцного виросли! — сказав велику істину, що мусиш її пам’ятати і ти, мій сину: "Пам’ять на давнє життя — найбільша нагода до гріха".

— Не хотів би згадувати, отче всечесний! Не хотів би… Але… гнітить і засмучує мене ще й те, що обітниця моя… Обіцяв бо я принести свічку, в Еспанії засвічену, до Гробу Святого… Знаєш, отче, обітниця лицарська… А отже: буду живий, а слова дотримати не можу…

— "За свічку ногам моїм — слово Твоє", — каже Співець у псальмі 118-ім. То ж, аби в серці світило Слово Боже!

Карльосові очі заіскрились: — Ти, отче, завжди вмієш потішити! І — правда Твоя! — в пустині вашій чую я, змінилось і окріпло в душі моїй Слово…

— Це — чудо пустині, сину! Чудо постійне й вічне. Ніщо не росте в ній, крім духа! У самітності зростає душа, могутнішає й дужчає. Вловлює вона в пустині мовчазний голос Божий, що в містах великих заглушений рухом великим…

Прозоро-скляними іскорками розсипався чистий, рівний голосок малого дзвіночка: скликав братію на "цену" — вечерю, що в дійсності була за обід, бо опівдні діставали тільки по яшному коржеві та кухлеві води з оцтом чи вином[113].

Мало коли давніше зазнавав Карльос такого великого спокою, як тепер у години монашої вечері.

Непомірно простора на вісім осіб кімната рефектара, з камінною підлогою,— яку скісне проміння сонця перетворювало на мозаїку, — мала завжди холодніше повітря, ніж було надворі.

Довгий, стемнілий від часу, стіл, при ньому довгі лави. Біля дверей — мідяна, величезна посудина з рушниками при ній, скидалася на обстанову тієї "світлиці великої і ясної", де Христос спожив Свою Останню Вечерю.

Не здивувало б, коли до цих семи простих ченців у довгій одежі, прибуло б іще шість інших, а злотисті хлібці, що їх у біленьких кошиках розставляв на столі брат Дженаро, поблагословила б замість Лібератової, найсвятіша рука Богочоловіка…

Брат кухар розносив полумиски з густою, темно-червоною сочевичною юшкою. Посередині ж поставив цяцьковану миску повну січеної цибулі та домашньої зеленини.

Брат Кандид за високим аналоєм помалу вичитував життя чергового святого. Карльос не вслухався: вбирав очима й серцем спокій манастирського дня, простого і ясного, як побите віспою лагідне і просте обличчя ігуменове, як прості й чисті монаші ідеали й прагнення. Погоджувався з життєвою мудрістю брата Дженаро, що хоч і розповідав про часті, вимушені "пости" та що втратив у випадковім бою з гієною три пальці й часто трусився від пропасниці, та проте був твердо пересвідчений в істині що: — Побожному нічого не бракує! І в пустині!

Патер Ліберат підвів очі на брата кухаря, що їв укупі з усіма, бо всю трапезу подавалось на стіл заразом.

Брат немов би й не бачив, а тільки відчув настоятелів погляд, встав тихо, пройшов рефектарем і зник за дверима.

Як добре вже знав, Карльос цей погляд і ті рухи! І як незмінно зворушували вони його… А брат кухар уже ставив перед немічним гостем "пітанцію", додаток до звичайного чернечого столу, поліпшення. Часом це були свіжі, в меду зварені овочі. Іноді — кухлик козячого молока, варені голуб’ячі яйця, м’який, свіжий, овечий сир…

Брат Кандид читав.

Ухо вловило слова лектури й уява побігла барвистою стежкою минувшини, прозорої, мов кольоровий вітраж, запашної, як квіти з

"дитячого Раю". Було це описане Іваном Дамаскином життя святого Йосафата — князенка індійського, магараджі, пильного учня брамінів.

Довго не турбувався ні бідою, ні смертю, щасливий, юний магараджа Йосафат, оточений розкошами й успіхами долі. Та якось углядів на вулиці прокажену людину.

І зник із душі спокій у Йосафата… Не міг знайти відповіді на тяжкі питання, що заполонили його розум. Аж поки не прийшов із далекої, нубійської землі мудрець Варлаам. — Приношу тобі, князю, — сказав він, — зацний самоцвіт. Він привертає зір духово сліпим. Лікує душевні немочі, відганяє лихих духів. Але побачити цей самоцвіт може тільки і єдино той, хто має сам чисту душу а серце праведне й добре. Кожний бо інший, як гляне на цей самоцвіт — неминуче осліпне!..

У Карльосовій думці барвними хмарками линуть образи тих, що прагнули скарбу того…

Чи ж не є це вічно-притягальний, таємницею сповитий, вічно-незнаний і вічно для людства бажаний самоцвіт святого Ґраля?

— У серці нашому мусить він бути! — говорив патер Інніґо. — "…і вирікшись трону свого та володарства земного, таємно відійшов із мудрцем Варлаамом Йосафат-магараджа й остав при старому вчителеві своєму, навчаючись мудрости й служачи Богові…"

Карльосів погляд з безмежною ніжністю обіймає фіялкові далі — там! — за вікном… і голі стіни простого рефектара, і злотисті, малі хлібці на виплетених із польових волокон кошичках… і постаті милих йому братів, і отця ігумена Ліберата…

— Лишитись тут!.. На завжди?.. Чи ж не кличе мене голос Божий словами проказаними до учнів Емауських: "Mane nobiscum, quoniam advesperascit…"[114]. Може ще далеко до "вечора"… але ж ясний "день"

мій пригас уже, враз по світанку… От, так спустити на очі, — і на душу! на серце! — каптур мовчання й забуття, як ті ченці, що ось устають з-за стола?..

* * *

— Сьогодня зайшов я далеко, за стежку караван… Аж до горбка, де лежать руїни маленької фортеці з розколеними білими стінами… — оповідав, по вечері, на рекреації Карльос.

Півколом-вінком посідали ченці у дворі, на землі. Мимохіть перейняли вже дещо зі східніх звичаїв…

Ледве тріпоче срібними листочками оливка над колесом святої Катерини. Коло вежі-каплиці з перервами обзивається червоний вогник лямпади: "Серце моє світ возлюбило, і ось Я з вами до кінця світу!"

— А! Це ж — "Мертва Оаза"! — відзивається брат Дженаро. — Зблизька то тільки купа каміння. Але в скелі — висічені келії…

— Так! Ще тримаються рештки дверей, з вирізаними хрестами замість віконець…

— Так давно це було, що вже ніхто живий і не пам’ятає, — забирає голос ігумен. — Жив там пустельник… Зберегла про нього пам’ять людська тільки те, що міг одним рухом утихомирити кожного хижого звіра.

— Кажуть люди: досить було, щоб учинив знак хреста, а лев ставав спокійний і тихий, як овечка.

— Як підеш, гостю наш, у дальшу мандрівку, — радить брат Евзебій, — візьми з собою каміньчик звідтіля. Побачиш: звір не підступить до тебе!

— Не чув я там жадного слова, — задумливо продовжував Карльос, — але ж якось так дивно було! Ніби ясно в душі відзивалось кілька разів усе одно й те саме слово: "Почекай!.." кілька разів усе одно й те саме слово: "Почекай!.." І таким спокоєм повіяло на мене від тієї купи каміння...

— То ж піди туди ще, сину, — поважно порадив отець Ліберат. — Піди! Візьми з собою їсти, пити. Пробудь там трохи. Місця, де довго молились праведні люди, овіяні їхнім духом... Побачиш, що й на тебе пішле ласку свою незнаний людям Божий Святий.

Карльос послухав ігуменової ради. По кілька день проводив самітно в "Мертвій Оазі." І справді: ніколи не заблукав туди жадний звір, не заповзли отруйні гади. І каравани обминали це місце. Кочовники боялись його, гадаючи, що "живе там дух пустельника!.."

Вірили, що саме тому й висушив він джерело, щоб живі не турбували марнотою своєю вічного спокою, що здобув його він там своєю святістю...

Пошана номадів до "дервішів води" виросла мало не в авреолі для Карльоса. Живим бо лишився він після рани "самого" Абу Джема, що прозивали його "Стрілою Азраїловою".

Відомо було й те, що славний і гордий Абу Джем, який — відколи рука його почала тримати зброю, — ніколи не зганьбив себе невлучним ударом, — перепросив "босого дервіша" і то — навколішках! Перед усіма! Широко-далеко бігла слава і про те, що Карльос — "зранений у серце рукою Абу Джема" ожив. І йому "мертвому" не зашкодили шакали.

— Босий ходить пекучими пісками, чого ніколи не роблять і "дервіші криниці"!

— Від ран, повніських хробаків, вилікував ель-Кебірового верблюда!

І легенди росли, розрослись довкола висохлої від немочі постаті дон Карльоса.

— Людська уява, як і пустиня повна марева! — — ласкаво всміхався патер Ліберат.

І Карльос жив серед тих міражів-марев…

— "Чекай!" — звучало в ухах "попередження", Мертвої Оази.

— Чекай! — умовляли ігумен і ченці.

Але ніхто не міг би сказати, чого саме мав чекати Карльос.

Коли ж уже настільки набрався нових сил, що міг би продовжувати мандрівку до головної своєї мети, все ще не відходив Карльос із загубленого в пустині, малого, напів зруйнованого манастиря. Була певна віра в усіх, що "голос Святого" не дурно озвався.

А патер Ліберат плекав у серці думку: — Чому б таки й не остатись назавжди в Мертвій Оазі набожному прочанинові? Адже скрізь на землі повинні бути святі!.. І тішився старий ігумен вірою — чи мрією! — що відродиться колишня Тебаїда… з їхнього манастиря вийде початок її! — А з "новою Тебаїдою" відживе й дух стародавньої Церкви, чистий, радісний і простий…

Та й буде ще одна цілком щаслива душа християнська, бо ж: — Що доброго можуть мати ті вбогі люди по великих містах?

* * *

Карльос тількищо скінчив свою скромну цену в Мертвій Оазі, коли з тіні, що вже почала стирати різкі, соняшні плями, виткнулись двоє їздців.

Двоє. Бо й смілива людина не радо їде пустинею самітньо. А ці, вели ще з собою й третього, навантаженого верблюда.

— Дервішу праведний,— схилились перед Карльосом — най милість Всемогутнього буде над тобою! Просимо помочі твоєї! Лихі духи напосілись і опанували того, що найняв був нас… Довезли ми його до "криниці дервішів", — але — чи дочекає він ночі? Відає те тільки Всемогутній! Ото ж…

І один з бедуїнів простяг Карльосові шматочок пергаменту.

Лясерда напружив зір. На клаптику було виведено рукою патера Ліберата:

— Вертайся швидше, сину! Світло твоє розсвіталось.

Карльос мовчки всів на верблюда.

Повна пітьма огорнула вже манастир, коли він зі своїми попутниками спинився на тихому дворищі, біля криниці.

Дві чернечі тіні ясно закреслювалися на тлі новопоставленого біля "Колеса Святої" намету, освітленого зсередини. Там же, тихенько жував листя припнутий до пакола нерозсідланий осел. З обох боків його сідла — спокійно дивились до зоряних очей жовтавим поглядом два розсвічені ліхтарі.

— Ой, щось видко далеко та Мертва Оаза — почулось із намету.

Лясерді захопило дух, а серце затріпотіло в грудях: без вагання, цього разу, пізнав і повірив! Був це знайомий і любий "круглий" Херонімів бас!

Карльос гарячково рвонув за полу намету.

І Херонімо тримав уже в своїх обіймах свого "Карліто".

Так пізнавав Карльос — тільки самий голос! Той же, хто ним говорив — був не до пізнання! Не дуже пізнавав і Херонімо свого "Карліто".

Правду казали ченці: дон Карльос був подібний до "Павперелльо" — святого жебрака Франциска, з його літерою Т на обличчі!

— З душею було б мені легше розлучитися, як бачити, що йде у світ, мов останній жебрак, мій босий Карліто… Кам’яні груди Хіральди[115] не витримали б і тріснули б із болю!— хвилювався старий джура та витирав рукою очі й сиві вуса, що тремтіли вкупі з гостренькою — як білий листочок — борідкою. А Карльос усе ще вдивлявся з жахом на те що вчинила пропасниця з кремезним, раменатим атлетом.

Загострений — як стрілка соняшного годинника — Херонімів ніс пропускав крізь ніздрі і перетинку світло, ніби крізь промащене полотно. Великий борлак недорічно стрибав під жовтою шкурою тоненької мов у дитини шиї. Блискучі очі втягло в чорні ями, немов аж до піднебіння.

Могутнє тіло розтануло на широких кістках, що обтягала їх щільно жовта шкура. Був це не Херонімо, тільки ніби його привид… тінь його…

Карльос тримав у своїх холодні Херонімові руки й ловив кожне слово з його уст. І болість, що її розбуджував погляд на цього підрубаного дуба, пригашувала ту радість, яка була заграла, коли Карльос почув, як Херонімо привіз йому "еспанське світло". То ж таки й справді: аж із Еспанії, уважно й обачно віз Херонімо дві свічки в ліхтарнях:

— Завжди дві! — висвітлював старий джура. — Дві розсвічував на одно, бо, що як би одна вгасла? Не давав я обітниць нести їх пішки в руках! Але ж день і ніч, — без перестанку! — палали вони. Я тільки зміняв догаряючі огарки.

Карльос нахилився й поцілував старого слугу:

— Знаю, Херомо, що тобі ніколи й ні в чому не було перепони! — І усміхнувся. Усміхнувся вперше від часу як покинув похід доньї Хуани.

— А що б ти зробив, як би погасли ненароком ті твої — обидві — свічки?

Джура підніс вгору палець: — Я теж і про це подумав! — витяг із-під сорочки кисет, що висів на грудях. Виймав звідти: золоті монети, вервицю, кресало і губку: — От цим розсвітив би знову! І було б це знову "еспанське світло!" Бо ж тут — вогонь з Еспанії! Візьми!

— І не тільки цей, у ліхтарнях, приніс ти друже! Приніс ти й у серці вогонь з Еспанії, що не можуть його загасити ні труди, ні рани, ні пригоди…

— О, пригоди! Тих зазнав я досить! — закрутив головою Херонімо.

І повертав уже кілька разів до початого оповідання, як — порадившись із патером Інніґо та діставши від мажордома досить золота на подорож, був він Карльосовою тінню, що йшла у віддалі за Лясердою.

— Та ж то й Триполіс!.. Пошли, Боже, тому, Вавилонові сарацинському, долі Содоми й Гомори!

Що вже находився потім Херонімо і сюди й туди! Що вже начекався і там, і тут! Ніколи бо не рушав у путь-дорогу самотній, тільки з караваном.

— Про свічки дбаючи!.. А ті каравани не ходять по пустині як водоноси по Мадриду! І, мабуть, не знайшов би свого Карліто, як би не Марилена… благослови її Свята Діво дель Піляр!

— І знов Марилена? — підніс Карльос здивовано брови.

— Та ж таки вона! — притакнув старий. — Не забув ж ти тієї гітани ясновидки, що в Бурґосі долю твою ворожила? Перед від'їздом іще ходив я до неї. А вона — мов із книги читала. "Не лицаря, каже, бачу, а жебрака босого,.. Серце своє в руці несе. І падає… І найнегідніші зі всіх звірят, страхополохи, що тільки мертве жеруть, кров християнську хлепчуть… Але, — каже, — встане! І знайде, що треба!"

— Це вона, певно, про світло те, що ти мені привіз, Херонімо!

— Та ж тепер і я сам це бачу! Але ж тоді!.. Голова мені обертом… душа примира… Мав тебе стерегти, як око!.. А от, мало не дійшов до самого Єрусалиму, тебе шукаючи. Де шукати? Літає моя думка "зі склепу на горище." Як знайти людину в безмежній пустині? Питаюся, де можу, кого можу! Та ж ти йому — про діло, а воно тобі — про минулу середу!.. Просив я чуда… Як наша володарка вбога… І таки — бач! — сталося!.. На краю пустині, в селі — якщо селом можна назвати таку купу сміття, що не тільки без церкви Божої, але й без каплиці!.. без дзвону, навіть, аби задзвонити на "три Ангели"[116].

— Нагодився мені старець один із шолудивим верблюдом … "Так і так, — говорить, — дякуй Всемогутньому! — каже той нехрещений… Можу тобі, чоловіче, — мені, тобто! — про дервіша босого про тебе, тобто, — розповісти й чимсь йому — тобі, тобто! — віддячитись." І почав розповідати… і як тебе шпигнув ножем той дияволів небіж, син

Варави[117]..., як пси пустині — шакали, кров твою хлептали... Достометно, як Марилена те казала!.. І як ти його верблюда паршивого з пархів вилікував... Все розповів і показав шлях.

— А тепер уже не розлучимось, Херонімо! Підемо разом до Святого Гробу...

— Підемо... тільки не разом! Ти — до Святого Гробу Христового, а Херонімо — до гробу власного... хробаків годувать!.. І мене вже, сину моєї душі, від тих хробаків уже не вилікуєш!..Як того шолудивого верблюда! Та ж не буде жалю мені, Карліто! Бо вмерти — преціньь кожний колись мусить!.. А я ще перед смертю обняв тебе, Карліто de mi alma... Жаль тільки... що далі вже ти підеш знову сам...

На хвильку майнула було думка: — Чи сказати про Енріко? Таки ж він — із роду доньї Каталіни!

Але враз думка ця згасла: — Хай ліпше Карліто про нього не має пам’яті, як він сам її втратив!.. Нехай і рід доньї Каталіни забуде про нього! Не гідний бо він роду лицарського, коли цноти лицарські втратив!

* * *

У день св. Марії Магдалени поховали Хероніма біля самого Колеса св. Катерини, під старою оливкою, де відпочивали померлі брати.

Вмирав старий джура радісно. Аж ченці дивувались, що й "світські люди в такій відірваності від світу" жити можуть.

— Нам — це легше, — ствердив отець Ліберат.

— То ж і в Приповістках своїх, — вірш 18-ий — Соломонова мудрість говорить: "Брат, коли його підтримує другий брат, є немов фортеця укріплена."

А ввечері, на свято Сант Яго[118], патрона Еспанії, 25 липня, Карльос вирушив у дальшу путь. Дотримав слова, що дав його вмираючому Херонімові: пішов із караваною. Відходячи, віддав патерові Лібератові золото, що приніс джура. І просив, щоб, поминаючи Хероніма, молитись, — як він це любив — "усім святим, що наймення їхнє починається на хоту — тобто літеру " "Г"[119]. Як: Херонімові, Хозе, Хуанові та іншим…

— "Убогий простягає руку свою по дар, говорить св. Іван Золотоустий. Але дар приймає Христос" — сказав ігумен. — Від Христа ж — приймемо частину й ми… Але, половину, з ласкавості своєї та з милосердя християнського, віддай на світло при Гробі Господньому.

* * *

Довго дивились услід каравані ігумен і брати, як відходив їхній гість…

— Дивні діла Божі! — звів очі до неба брат Кандид. — Мертвого його ми з братом Евзебієм підібрали. А отже: видужав! І зустрілися ті двоє в пустині!.. І світло своє згашене знайшов!

— "Чорною ніччю, по чорній скелі повзе чорна комашинка — а Господь бачить її" — зацитував вірш із корану патер Джіролямо.

Знов мудрість нехрещених. Бо інакше, як би міг сперечатись та воювати з ними?

А патер Ліберат згідливо притакнув головою:

— Бачить! І направить куди треба.

У ВИДІННЯХ МИНУЛОГО

Світляні завої ще огортають верхів’я. Але під кожною тінню гір — вже фіялково-синя ніч.

Тільки ясною мережкою побігли стежки караванів — білі, мов посипані сяючим снігом.

Стільки світла всмоктали в себе за день, що з пітьмою не мають сили вгаснути. Та все ж таки, в заглибинах долин, озерами вкладаються тіні. Немов натягаються ковдри.

Гостріще закреслюються ребра хвилястих пагорбів. Довгим фризом, — як на рельєфі стародавніх гробниць сусіднього Єгипту, — на металево-блискучому небі, по кряжі гори випинається череда буйволів, отара кіз та овечок, загорнених зрожевілими серпанками куряви. І зникають. Ніби усмоктуються між сільськими будівлями з плоскуватими дахами. Немов це не справжні, живі тварини, а тільки духи чи примари, що "вертаються на своє місце" — на барельєфи донедавніх гробниць…

Останнім променем доторкнулось іщераз світло до скелі, що на ній Карльос чекає каравани.

Смарагдова ящірка блиснула на нього золотими очками: казкова дорогоцінність, яку ще дарує піліґрімові вгасаючий день. Здалеку, ліниво гавкають вправленим хором собаки.

А на тому "музичному тлі" дитячий голос вкручує срібним сверликом хроматичну трель…

Поночіє. Однак ще кожний камінчик немов відсвічує, пророкуючи недалекий світанок прийдешнього, яскравого дня.

— Не журись за приятелями й житлами, що покинув. У світі знайдеш і нове житло й нових друзів…

Із присмерку, майже вже цілком темного, виринає спочатку прислів’я, а потім і висока постать караван-баша[120] Зейнала. Мовчання й пустиня, що серед них він живе — переважно вночі, бо ж удень каравани здебільша відпочивають при воді, — перетворили Зейналову голову на книгу доспілих думок, приповідок, афоризмів

— Уже вирушаємо?

Зейнал здержливо хитає головою й сідає обіч Карльоса.

Ніч лагідно й ніжно тулиться до них.

— Любиш ти, Зейнале, своє рідне село… Маєш досить верблюдів і отар. Що ж, скажи, жене тебе світами з караванами?

— Не слід шукати захисту в спокійному гнізді, бо ж у гніздах найчастіше біда ловить птахів.

І знову мовчання пестить обох із ніжністю матері.

Мовчання — голос правди. І так ясно відзивається воно до того, хто навчиться в нього вслухуватись, що Зейнал уловлює серцем приявність цього — "третього співрозмовника" — й відповідає йому.

Довкола багаття заметушились чорні силюети людей і звірят.

— Ну, час розмотувати далі клубок шляху — підводиться караван-баш. — А все ж таки, ніби рідним стає край, що й на хвильку дав відпочинок мандрівникові. Тож не сиди нерухомо, людино, а йди далі.

Завжди знайдеш у світі місця досить. Коли б місяць зістав нерухомий, то ніколи не досяг би він повні своєї…

Як уже вирушили, Зейнал додав:

— Слід мужньо нести труп світу цього. І бути дужчим за нього. Бо що ж це — світ? Танцюристка!.. Кожному всміхається вона! Та ж тільки на одну мить! А тривалого в ньому нема нічого. Нехай же дасть Всемогутній, щоб життя твоє стало такою казкою, яку приємно розповісти… Бо ж життя — тривала казка…

І пішов попереду каравани.

Тільки над ранком затримався караван-баш, пропустив перед собою валку, як пропускає вождь дефіляду свого війська при параді.

Вже недалеко й припинка, а Муса, Зейналів син, молодий помічник, доведе вже каравану й сам…

Зейнал може хвилину відпочинути, приєднавшись до відсталих їздців.

Враз із ними, ніби замикаючи каравану, повільно, але не спиняючись і на мить, посувається вогничок свічки, що несе її стрункий, високий привид у покутничій сорочці.

На поводі, за Карльосом, — Херонімів осел із Херонімовим майном, пряде довгими вухами прислухаючись до пісні Муси.

Спокійно-монотонна мелопея[121] заохочує до бадьорішої ходи не тільки притомлених верблюдів, а й ослика, що виріс у звичаях пустині.

Небо остаточно зблідло, все враз просякло світлом.

Імлисті обриси в долині стали пальмовим гайком.

— Уд! Уд! — глухо й м’яко попливло повітрям.

Зейнал стримав коня й задивився, вдоволений. Лагідний усміх пробіг по темно-брунатному обличчі караван-баша й сховався в його бороді.

На рожевій скелі, що рифом виринула з моря піску, співав гимн сонцю, купаючись у світлі молодого дня, удод.

Розгорнена еґретка — переливчаста й злотиста, — сяяла над його голівкою й перетворювала пташка на ту містичну істоту, що її єгиптяни малювали на гробницях, як символ "воскреслої, блаженної душі".

Удод не лякався людей, ані каравани. Крутився на місці, роздимав шию, схиляючи голову, ніби кланявся новому сонцю. Здавалось, виконував перед ним таємні обряди, побожні містерії, що підглядів їх у давновіку… І м’якими ударами обгорненого оксамитом молоточка "стукав у Двері Вічности":

— Уд! Уд!

— Невже не бачить нас? — указав Карльос на блискуче-золотистого пташка.

Зейнал поблажливо всміхнувся:

— На тисячу-тисяч людських кроків бачить він глибінь водного джерела. Та ж як він не бачив би каравани? Але не лякається "синів Ізмаїлових"[122]. Бо ж і найменша наша дитина знає: всохне рука тому, хто б кинув камінем на "пташку Архангела Джебраїла"[123]. Зустрінути його — означає прийняти благословіння Архангелове!

З пальмових корон вилетіла сріблясta горличка.

Смикнула собою кілька разів у повітрі й обернувшись знову впірнула у віяла листків.

Бо з неба, — неначе воно скляне й розпалось на черепочки, — лився потоком дзвінких червінців, — крик яструба.

— Чи знаєш, дервішу побожний, що говорять вони? — вказав Зейнал Карльосові на птахів.

— Удод каже: "Обачність — сліпа, якщо має виконатись доля!" "Народжуйтесь для смерти! Будуйте для руїн!" — стогне горличка. А яструб із просторів небесних, хвалить Сотворителя словами: "Милість Всемогутнього — жити далеко від людей!"

Гавкнула собака. Заплакали —заридали, мов скривджені діти, ягнята...

Під гайком майнула синя постать із червоно-гнідою амфорою-глеком на рамені. Хлопець, у вільній, білій одежі, вигукуючи, вигонив великі, чорні кози — облізлі, без шерсти, як вичищений чобіт блискучі буйволи.

Оаза прокидалася, оживала.

"Птах Архангела Гавриїла"[124] давно вже прорвав ясну блакить неба і зник у ній.

Каравана розташувалась на відпочинок.

Карльос поставив у затишку свою свічку, простятся під ясно-зеленими, лапатими листами "оазної липи" — спарманії[125], густо вкритої китичками білих, із темно-гнідою серединкою квіток.

Почувався вельми зморений. Бо ще не повернулися вповні сили по немочі.

— Добродійство та милість Всемогутнього — життя далеке від людей… — лунали в Карльосовій душі слова караван-баша, якого пізнав — і полюбив — ще в манастирі "При Криниці", куди Зейнал пригонив напувати своїх верблюдів.

І перед очима став, як живий, відлюдний манастир…

— Може й справді, якщо можливе в світі ясне, без гіркости, без терпкости й без пересичення та жалю за втратами щастя, то може воно бути тільки в такому "Кляшторі Джерела…" — думав Карльос. Згадував і бачив та розглядав у думці постать патера Ліберата, побитих віспою милих братів… Кам'яну голубку на "колі св. Катерини"… І, нараз, серед спокою, що наливав душу, відчув гострий укол:

— А чи ж не могло бути щастя й удома? В тім його рідному краю? Чи ж, справді, треба було йти "по щастя"… аж у пустиню?.. Чи ж тільки Карльос не міг — чи не вмів! — углядіти те щастя вдома?..

Він?.. Тільки він не вмів цього?.. А Беата? А Інес, її молода подруга? А Каталіна?.. І Хуана сама!..

А всі ті придворні? Або — всі ті, що їх інші з заздрістю звуть "вибранцями долі?.."

Лихварка-доля видирає аж надто високу платню за всі ті "почесті", "високе становище", маєтки… За всі ті матеріяльні "блага", що ними наділює тих, кого люди безкритично звуть "упривілейованими", "щасливими"…

А тим часом у житті — як на корріді[126]: найвигідніші місця, — ті, найдорожчі — в трибунах та в льожах.

Та ж там не вільно голосно сміятись, гукати на приятелів, кидати помаранчевими лушпинами та зневажливими словами в нездару-тореро[127].

Не можна там також й обіймати свою новію[128] й говорити їй, — при всіх, бодай і на вушко! — ніжні слова…

Зате, там можна сидіти вигідно й "почесно"!

А на місцях, відмічених коротким словом "соль" — сонце — дозволено все! Тут — повна воля! Зате, безжальне сонце заливає обличчя і промінням і потом. Не бачиш і половини того, що діється на арені. Нераз обсипле бик і піском, коли, розлючений, летить наосліп крізь усі перепони…

Із правом "не скидати бриля перед королем"[129] іде впарі й повинність — ніколи, ані перед найближчими, — не звільняти шиї від цупко-накрохмаленої "фрези" — руркованого, твердого коміра…

Міцно тримає той широкий комір голову! Завжди рівно й гордо піднесену вгору. І не дозволяє схилити її… ані в ніжності, ані в слабості…

Із каламутно-золотавої хмари куряви раптом вирвалась дзвінка пісня. Лускання бича немов підгонило її вперед.

Карльос прислухався й зненацька його серце затріпотало. По спині пробіг холодок. Розум відмовлявся збагнути, що це — дійсність!

"Dime, mujer, si el amor se olvida Sabes tu adonde sa?"[130]

Еспанські слова звучали цілком ясно, виразно й близько, в гарному тембрі тенорового голосу…

Так треба було йти світ-за-очі, щоб і тут знайти те саме, від чого тікав?

"— …si el amor se olvida…"

— Чи ж "забувається" любов?.. Якщо це дійсно вона?..

Закрутив головою, але швидко зірвався на ноги й оглянувся довкола.

Ляскаючи довгим бичем, ішов за чередою молодий невільник, із гарною, каштановою борідкою-клином.

І: — adonde, a-don-de, a-don-de sa? — безжурно мережав срібними теноровими фіорітурами вже сліпучо-ясне небо…

Карльос голосно привітався.

Почувши еспанські слова, співак знерухомів. Переводив погляд із босої постаті в довгій рянді на заткнуту в пісок — мов стеблина з вогненною квіткою — свічку…

* * *

Увечері, караван-баш Зейнал дружньо попрощався з Карльосом. Каравана вирушила з оази без покутника.

А Карльос сидів над джерелом, що ніби моргало до місяця й слухав.

"Співак Алі", що звався в рідній Астурії Альонсо Нунєс розповідав:

— Знаю: лишусь невільником уже назавжди… Бо хто ж міг би мене викупити? Хто, — як світ світом стоїть! — хто чував про багатого

астурійця?.. Мої ж кревняки — голі, як дощові хробаки! Кажуть інші невільники, що теперішній мій пан — навіть і не зла людина... Та ж "Алі-співак", як вони мене звуть, іще ніколи його не бачив... Далеко він... десь у Яфі!.. "Алі" ж доглядає отар в оазі... й доглядатиме так, до самої смерти!.. Живе тут, в оазі, більше рабів того пана. Деякі мають родини... жонаті... Я ж брати жінки не хочу...

Астурієць на хвильку замисливсь і, немов приховавши для себе першу половину думки, закінчив уголос:

— Як невільникові мати родину, коли ж йому нічого на світі не належиться? — Та ще, щоб власні діти були тобі чужими?.. Маю тільки одно: душу! Але ж — і душа "Алі-співака" належить не йому, тільки Богові...

Карльос уважно оглядав цеглясту пастухову постать і покриту арабським покривалом голову.

— Якось я тебе не зовсім розумію... Звешся Алі... Чи ж ти вирікся віри Христової?

Астурієць підскочив:

— Твоє щастя, що ти — мій гість, мандрівнику незнаний!

— Але ж звуть тебе "Алі?"

— Та ж чи не однаково, як мене кличуть нехрещені? Ще й ліпше, що своє, поганське наймення мені дали! Принаймні не паскудять християнського, святою водою окропленого! Невчений я... Не вмію тобі сказати, прочанине... Ти, видать, не наш брат, — простий селянин...

Пробіг очима по Карльосовій постаті й міркував простодушно, вголос:

— Може ти з учених… із ченців?.. Он, — руки, видно, не до ремества чи до плуга. Та й як ідеш босо, тісно пальці ніг стулюєш, щоб якнайменше землі, босою підошвою діткнутись… Не так, як ми, що цілою ногою, — щиро! — ступаємо… Та ж скажу тобі: Коли б я віри зрікся — мабуть би вже не жив!.. А якщо вже надто лихо мені дошкулює, так що й піснею його не розігнати — тоді молюся: "Вірую"… Не прошу собі в Господа нічого. Тільки кажу: "Вірую!" Та й край! Бо ж таки: коли й справді вірую як годиться, що Господь — благий та до нас, людей, милостивий, то нема мені чого й турбуватись! Бо ж, виходить, що те, що маю — є для мене найліпше…

Довго лежав Карльос без сну, нерухомо, вдивляючись у повну сріблястого мерехтіння безодню небесну. Не ширшою, але глибшою видавалась вона в пустині, як із моря. Але була дивно ближчою…

— В пустині не росте нічого, крім душі! — казав милий, простий серцем патер Ліберат. І ось, убогий, темний раб учить лицаря, не чужого наукам Саляманського університету…

І знова, сяючою хвилею плеснула манастирська мудрість чистого серцем і "нищого духом" брата: — "Побожному нічого не бракує!"

Заблиски думок і згадок, у затінку спокійних дерев, немов ніжним, нематеріяльним дотиком розгладжували Карльосову душу, стираючи терпкість і загоюючи рани попереднього життя.

Таємна пустиня і тиха ніч змішували свої нечутні голоси у величний спів без слів, що звучить тільки поетові та святому — бо й "святий" це поет, що робить із релігії поезію! — здібним відчувати відгуки вічности в хвилинках земного життя. Іноді в той "гимн Вічности" вривалася з неба мовчазна зоря — світляна сльоза з ока Матері-Матерії, що спить без снів… і тужить по щастю…

А людина?.. Як мало різниться вона від цього метелика, що — он! — безфоремною грудочкою впав, спалений вогником свічки! Шукав свого "щастя"… радости від блискучого вогника-квітки… І знайшов загубу… Хіба він, Карльос, не робив так само? Хіба ж не ввесь він був повний думками тільки про себе? Хіба ж не в усьому шукав тільки себе самого?..

Бадьоро війнув подих від прохолодного джерела. І приніс легку й ясну нову думку, що від неї зовсім наростіж розправила крила душа.

Ось — вихід і облегчення журби! Так, це він!

— Завтра ж! — сказав собі вголос твердо й певно. Повернувся на бік і спокійно заснув.

І знов, як у манастирі св. Катерини приснилася йому Беата.

Але була радісна, всміхнена, сяйлива. Подавала зброю: промінь-меч і остроги-зорі…[131]

— Тепер ти готовий до бою, лицарю мій. Іди ж далі! Знайдеш святого Ґраля! — лунав її голос і проходив глибоко в душу розсіяним світлом, в якому дзвеніли слова:

— "І більшої любови нема, як покласти душу свою за ближнього свого!"

* * *

Сонце обережно торкнулось заплющених Карльосових очей.

І мандрівник усміхнувся новому дневі. Справді: "новому"!

Так ось для чого треба було перепливати море, перейти пустиню з небезпекою для життя, щоб знайти свого "ближнього"?.. Астурійця, ніколи не баченого! Не гіршу й не ліпшу за інших людину!

Людину!.. Тільки "людину"!..

Кілька день перебув Карльос в оазі, аж поки пішов у Яфу гурток рабів еміра Ібрагіма.

Карльос приєднався до них.

— Потребую дещо сказати вашому емірові!

Емірові?.. Босий жебрак?.. Але, хто може знати, якими гінцями переказує звістки пустиня?

Не шукає бо ворог супротивника, щоб стати перед ним босоніж і беззбройно?!

Коли ж прочанин — "дервіш із краю Румі!"[132] — іде з доброю вісткою — хай — во ім’я Боже! — йде!

Емір Ібрагім без затримки прийняв "християнського дервіша" — Карльоса Лясерду.

І на його прохання продати "Алі-співака", астурійця, без жадного здивування сказав свою ціну. Однак додав:

— Якщо це все, що ти хотів мені сказати, приятелю, то міг би й не турбуватись аж до мене. Вистачило б і мого домосправця!

— Річ є складніша, світлий еміре! Бажаючи відкупити в тебе цього твого невільника, я пропоную тобі за нього іншого невільника — себе,

поки не пришлють за мене викупу[133]. Бо ж, ідучи на побожну прощу, я не брав із собою золота.

Сарацин оглянув Карльоса.

— То ти тут зустрів родича? Чи приятеля-побратима з рідного краю?

— Бачу його поперше в житті. В його краю — вбогому, гірському — також не був ніколи. Знаю тільки, що дуже вбогий той край у нашій землі і викуп звідти не прийде ніколи.

Мусульманин перебирав бурштинові зерна магометанської вервиці[134]:

— Чув я, — промовив поважно. — Чував! І наші співаки нераз мені розповідали та співали про франкського короля Людовика[135], що чинив так: лишався в неволі за раба, поки не прислали за нього викупу. Та ж гадав я, що це — тільки пісні, цвіти людських мрій!..

І з симпатією почав розпитувати прочанина…

— Лишайся, приятелю, на якийсь час у мене! — вирішив емір. — Це тобі не пошкодить! — додав із легким усміхом, що на мить майнув у погляді.

— А що ж ти вмієш? На що надаєшся? Мушу ж я це знати! — перейшов знов на тон господаря.

Заступати "Алі-Співака" при отарах Карльоса не призначено.

Дано йому слушну одіж, приготовлено окрему кімнату, де були писальне приладдя, арфа й гузла[136].

Дано й "день відпочинку з дороги", — такий був звичай у домі еміра, для кожного нового невільника[137].

Другого дня домосправець приніс Карльосові правдивий "самаркандський" пергамент[138], краски, пензлі та сувій віршів Сааді[139]. Коли вміє малювати, то мав Карльос оздобити орнаментами наголовні літери та переписати зацний сувій[140].

Коли ж не є "мистцем, що відтворює барви", — хай тільки перепише.

Залюбки взявся Карльос викреслювати тонку павутину химерних "ароїдів"[141]— розет навколо першої заголовної літери. Золото перепліталося з блакиттю, зелень із біллю[142]. Гра барв уколисувала думку.

Відгуки близьких душі ґранадських орнаментів Альгамбри[143], осяяні містичним промінням мотивів із Бурґоського собору, народжувалися з-під Карльосових пальців, розмотуючи одночасно пасма згадок.

Арабською мовою Лясерда володів вільно, як і кожний освічений еспанець тієї доби. З часів-бо Альфонса X[144] вважалося мову арабську нарівні з латинською — мовою вчених. І сам король Альфонсо X, що поклав основи еспанського письменства[145], пишався своїми перекладами з арабської мови.

Тільки ввечері, третього дня прийшов із наказом чорний невільник:

— Пан тебе кличе!

Дивно відбились ці слова в Карльосовому серці. Досі бо ані король не звертався до нього інакше, як "пане".

Всміхнулась згадка про вбогого "мертвого мандрівника" — дон Феліпе…

Було щось інтимно-товариське в стародавньому звичаю-праві ґранда звертатись до короля — як і король до нього — на "ти"[146].

Було!..

Та — минулося…

І от:

— "Кличе тебе пан!.."

В амбразурі великої тераси, малий хлопчик-раб виймав з інкрустованої різнобарвним деревом шкатулки фіґурки шахів і подавав їх другому хлопцеві. А той розставляв фіґурки на низенькому столикові.

В першій хвилі Карльосові видалося знечев'я, що діти бавляться.

Не вглядів бо спочатку еміра.

Та із затіненого лапатими пальмами й оздобленого різними рослинами оаз протилежного кінця тераси застукотів молоточок по ковалі, зачувся брязкіт ланцюжка й фуркання ковальського міха. Раб, що провадив Карльоса, мовчки вказав у той куток, а сам відійшов. Карльос зробив кілька кроків і біля переносного ковала побачив еміра. Два раби підтримували вогонь на переносному горні й подавали своєму панові довгими щепками розпечені шматочки металю.

Карльос пізнав із форми: емір кував кінські вудила[147].

На легкий шелест Карльосових сап’янців Ібрагім обернувся.

Карльос з гідністю вклонився. Однак не склав на грудях рук, як мали це робити слуги й раби.

Ледве помітна усмішка пробігла під вусом господаря. Відложив ковальське приладдя й рухом руки вказав рабам забрати все з тераси.

— Ладив нові вудила моєму улюбленому коневі... щоб якнайменше перешкоджали йому, — лагідно, як до доброго знайомого а не до раба — хоч і "тимчасового" закладника, — промовив емір. — Старий уже мій приятель, що на першій "фантазії"[148] — перегонах були ми з ним переможці.

Хвилину помовчав, немов побачив перед собою минулі часи.

— В життя на ньому я в’їхав!.. А скільки разів урятував він мене від ворожої рани...

Рухом руки запросив Карльоса до столика, де вже стояли вишикувані гебанові та зі слоновини повирізувані вояки.

— Звичайно граю з учителем моїх синів, чужинцем і лицарем, як ти.

Та ж нині ані вчителя, ані синів у палаті не було. Емір послав їх до ель-Катіє, де відбувалась велика "фантазія" — змагання й перегони бедуїнських їздців.

— Шляхетне це видовище. І будучим лицарям треба з дитинства будити в собі бажання досягти ще ліпшого, як те, що бачать.

Звідтам хлопці з учителем мали відвідати Ібрагімового брата Саадала в Александра. Тож подорож триватиме довго...

— І це — добре. Бо скільки чужих країв ти бачив, стільки нових життій прожив. Тільки зле, що це відібрало мені мого співгрича. І, якщо не хочу, — як це в усіх наших казках розповідають! — грати з власною донькою, то мушу забути за шахи. А сам знаєш: людині, що все має клопоти, це не можливо. Бо ж тільки одні шахи відтягають думки від турбот.

Від того вечора Карльосовим обов’язком стало грати з еміром у шахи.

— Був би я радий схрестити з тобою в дружнім бою-забаві й леза, — оглянув якось Ібрагім суху, аж кощаву постать лицаря.

— Добре ви, франки — хоч і не нашим способом, — вправлені. Та ж занадто ти виснажений недугою. І — не личить зі зброєю вправлятись тому, хто вибрався в побожну прощу. Буде ще час, як із прощі вертатимеш!..

Ці слова схвилювали Карльоса. У своїй кімнаті думав:

— "Як поверну з прощі!.." Коли ж це буде?!

Меланхолійно, зі своєрідною ніжністю, кілька день по цій розмові переглядав свої свічки, що їх пильно беріг.

А особливо ту почату, що згасив її власною рукою, знаючи що "Херонімовим вогнем з Еспанії" без пригод і невдач може запалити її знову, як прийде на те час.

Дивився на кресало, що приніс йому вірний Херонімо. І здавалось, що не кремінь, а само серце Херонімове тримає на долоні… Чи ж, дійсно, не було воно таке: тверде, як кремінь, і повне вогню…

Ніщо йому смерть і та форма, в якій вона мала прийти!.. Важливе тільки одно: перемога!

Дійти до мети! Витривати! Не зважаючи ні на що, ані на самого себе!..

"Середньої" бо міри для правдивого еспанця — немає.

І таким був його джура!..

Карльос поцілував кресало. Як Херонімів заповіт і образ...

Подався вже в подорож додому Альонсо-астурієць. Ще й відпливаючи, не вірив би своєму щастю, коли б не вважав його за "правдиве чудо Боже".

— Бо що ж це є? Справжнє "воскресіння з мертвих!" І край!

Повіз Альонсо-астурієць Карльосові листи: домосправцеві Мартінесові, патерові Інніґові, і до Сандоваля, і до доньї Хуани. Не було листів тільки до Беати й до Каталіни. Що ж бо міг їм сказати? Між ними трьома не змінилось нічого.

* * *

Протяглий, монотонний, журливий спів доносився здалеку й переривав Карльосові думки. Поклав пензлі й вихилився з вікна. Долі дихав прохолодою й ароматом жасминів та помаранчів[149] широкий сад.

Далеко, за деревами, червоними іскрами миготіло світло. Легенькою цівочкою тягло димом, що його здоганяла тужлива мелодія. Карльос спустився в сад і попрямував до заграви.

Біля групи пальм, що затіняли широкий, мармуровий водозбір, обсаджений рожевими в день тамарисами, оранжево-жовто-гарячими

трояндами й вогняно-червоними ібіскусами, — несподівано, чолом у чоло зустрів еміра.

Він ішов задуманий, помалу, спустивши голову…

— А, це ти! — підвів сарацин очі на Карльоса. — Ідеш на голос співів? Не йди! Не зрозуміє серце твоє, що побачать очі.

Звичайно спокійно-ясний тембр голосу сарацина був повен суму, і від того ставав іще лагідніший.

— Ходім зі мною! Сьогодня — серце моє як овоч, переповнений соком. Якщо не відкрити лушпини його, то вона прорветься сама… Розділи зі мною той гіркий сік. І, коли серцем дружнім приймеш його, осолодить співчуття твоє обом нам годину цю…

Того дня загинув улюблений емірів лев[150]. Не помогли жадні ліки, що були виписані в найновішій лікарській книзі: "Кітабук Деррагіє Ілганіє" року 1465-го виданій славним лікарем Сабунда-Огли Шер-ефеддином, що лікував самого падишаха. Не помогли ворожба й заклинання, прохання й молитви до Всемогутнього й Пророка його…

Звіря поховали, закопали глибоко в землю, а тепер над його могилою відбувається тризна по "вірному приятелеві еміровому".

— Ми, в нашій землі, звикаємо до звірят… любимо їх… А це ж був правдивий "володар пустині" найгарніший з усіх пород левів — лев з Атлаських гір! Не було йому рівного в красі. Майже людські риси мала його шляхотна голова. Не було йому рівного й у відчуванні своєї гідности. Чувся він — і відчував, — майже як лицар…

Не псів а лева й малпу тримав емір при дітях своїх.

— Щоб не до пустих і низьких забав із псами звикали. Бо пес — раб і слуга з природи своєї. Але щоб горду й шляхотну вдачу лева завжди мали перед очима. Малпа ж, щоб нагадувала хлопцям, якою потворою стає людина, коли забуває про гідність людську, хоч рухами — ввесь час наслідує людину.

— Кожен скаже, що наймудріша з тварин — кінь, — продовжував по перерві сарацин. — Але для того, хто близько пізнав лев’ячу вдачу, кінь видається дитиною, що тільки починає навчатись розуму. Всі тварини бояться кари. Всі вони в людині бачать свого пана. Єдиний тільки лев ніколи не забуває про свою силу й гідність. І поруч із людиною — відчуває, що він — пан над життям обох. Не зо страху, а з приятельства слухає лев того, кого обдаровує своєю дружбою. І ніколи не скривдить свого приятеля, дарма, що знає його слабість а свою силу. Але образи й кривди лев не дарує нікому і ніколи. Хто "зрадив" його — не може ні за що вернути собі дружби лева[151].

На веранді, де тепер обидва сиділи й пили воду із шербетами, стало тихо. Тільки здалека лунала солов’їна пісня[152], що покривала тихі мелодії тризни.

— Тварини це немов продовження рук і ніг наших, — знов заговорив емір. — Ми їх оберігаємо від хвороби, від злих впливів. Вішаємо на шию верблюдяткові, — як і своїй дитині, — талісмана… Коли ж дійде до межі життя котрогось із цих товаришів наших — оплакуємо їх, ховаємо до могил, а не викидаємо як розбиту річ. Кличемо плакальниць[153], щоб утишити жаль серця свого… І ось, сьогодня серце моє — як овоч повний терпкого соку…

І ближчим видався Карльосові цей, ще перед небагатьма днями чужий кров’ю, світоглядом, вірою й звичаями сарацин… Як вітер дерева, нахиляв сум їхні серця одне до одного.

— Колись, — почав Карльос, розставляючи, без помочі хлопчиків-рабів, шахові фігурки на шахівниці, — читав я вдома легенду. Не нашим, а Північного Краю лицарем оспівану. Коли вмре дитина, казав цей поет, то Ангел Смерти дає їй у руки жбан. Спочатку він порожний. Та ж, що більше на землі плаче по дитині своїй мати, то дужче наповнюється жбан у руках дитини. Аж переливається через край і дитині стає важко носити з собою той посуд. Та ж випустити з рук своїх жбана — вона не сміє. Аж поки знайде того, хто надіп’є з нього... Мені завжди здавалось, що кожний із нас несе, мов той "жбан сліз", своє власне серце... Воно переповнене тяжкими спогадами, сумними згадками, болестями старими й свіжими. І для кожного з нас приходить хвиля, що мусить він "дати напитись" комусь із цього жбану-серця свого, коли вже переливається з нього, повного по вінця, смуток...

Сарацин спинив погляд на Карльосі:

— Правда це... Але... найкраща доля, яку приймаємо з розплющеними очима, говорючи собі: "Вона — моя, тому приймаю її!" Бо життя — як ярмо на волах: тяжить, мулить, тягне голову додолу, але без нього — воли б не проорали борозни, глибокої та рівної, яка саме потрібна для життя збіжжя. Ага! До речі! Чи бачив ти коли "весілля збіжжя?" Ні? То завтра можеш побачити.

І емірове обличчя проясніло, стало радісне. Та й було чого!

Перед кількома днями пригнали, — як несамовиті, — бедуїни з пустині й принесли грізну вістку:

— Йде "Божий бич!" Суне, — як звичайно, тією самою дорогою: з пустинь малоазійських, де вічна колиска сарани! — Суне непереможно...

На ту вість безвладно спустилась красна Ібрагімова голова, а плечі мимохіть здригнулись. Перед очима вставав жахливий образ...

Побачив себе самого, — тоді ще юнака! — як напів ошалівши від жалю, злости й безсилої образи, влетів він, із ятаганом у незчислимі лави сарани й шалено топтав її ногами та сік мечем,..

Але — підстрибуюче, брунатно-гніде море, живе, таємниче-шелестливе, повне зловісного тріскотіння під його ногами, почало вже засмоктувати його...

Гніда, жива маса обліплювала ноги, все тіло, поверх і під одіжжю... Заливала ніздрі, очі, уста...

І знов емір затрусився, немов скидаючи з себе страшну ту гидь. Підвів голову:

— Піша, чи летюча? — спитав хрипко, раптовно пересохлими устами.

— Ще не знати, ясний еміре! Але більше подібно, що летюча...

— Дав би Всемогутній! Бодай не піша! Щоб негайно прийшов управитель!

Звичайно навала сарани, повторюючись приблизно раз на десять літ, дочиста виголоджувала країну, нищучи все, що тільки "тримається корінням землі".

Але попередній напад проминув для околиць Яфи щасливо, дарма, що того разу йшла сарана "піша" — незрівняно страшніша за "летючу".

Вогняні запони й глибоко викопані рови десь перед Сидоном були примусили тоді сарану змінити шлях.

Вона зробила відхил. І, певна своєї непоборности, пішла… просто на море. Але з хуртовиною й припливами боротись не мала сили! Море "злизало" її з переляканої землі.

Та ж таке щастя не часто трапляється!

Однак, якщо дійсно суне "летюча", то є надія, що перелетить лани, вчасно оточені вогняними кордонами…

А може Всемогутній пошле ще й дощу!

* * *

Дві доби — майже без передишки, — всі, хто міг тримати в руках лопату чи заступ, рили шанці.

Жінота й діти зносили запальний матеріял… І щастя знов, — і в цім десятилітті, — всміхнулось емірові: ще не дійшовши до його ровів, сарана знялась і чорною хмарою перелетіла край[154].

То ж не диво, що Ібрагімове лице стало розрадуване й прояснилося…

Вранці, оточений цілим двором своїх слуг та музикантів, виїхав емір у поле. Вперше звелів Карльосові при слугах їхати не за ним, — як слузі, — а попліч, як рівному.

— Лицар бо ти! Не невільник, куплений на торзі, а закладник, що з власної, доброї волі виконуєш шляхетний учинок… Та ще й учинок, на який треба більше відваги як на бій!

Донька Ібрагімова, — вдруге вже згадував при Карльосові емір про ту доньку! — так боялася кожного саранчука, що аж захворіла[155]. І до неї мусіли покликати "хакіма" — лікаря.

— Я й сам, ще з юнацьких літ, здригаюсь, як бачу таку нікчемну й таку грізну істоту, — признавався Ібрагім. — Та й як би інакше? Чи ж можна ставитись байдуже до створіння, що на його крильцях рукою Всевишнього написано чорними письменами, по гебрайському, — бо то є одна з найдавніших людських мов — "Бич Божий?![156]

А що й цього разу лихо оминуло поля та лани емірові, було саме на часі відсвяткувати "весілля збіжжя"[157]. Власноручно назривав емір найліпших колосків ячменю, що вдруге дозрів уже цього літа.

Переплів їх квітками, виплів подібну до людської фігурку і, оздобивши її намистами та завинувши в дорогу, шовкову тканину, посадовив між галузками "святойванівського хліба" — ріжкового дерева, що росло край поля, її, цю "наречену збіжжя".

Всі приявні заспівали весільних пісень, гучно й радісно загули музики…

— Голосніше! Щоб аж до неба було чути!

І, заспокоєні та задоволені, повернули до дому,

Минали дні, як хвилі прибою: щораз нові, тікаючі й невловні…

Карльос помалу призвичаївся до своїх нових обов’язків і терпеливо чекав, коли прийде за нього викуп з Еспанії.

Дитяча віра простих серцем ченців із манастиря св. Катерини, та незломна впевненість мусульман, що "мудрість Божа знає що робить, сплелись у Карльосовій душі й укоренились так само міцно й певно, як

це було в душі "Співака-Алі", що вже десь ступив на рідну землю, якої не сподівався ніколи знов побачити.

І от, якось, закінчивши що-вечірню партію шахів, емір промовив:

— Мав би ти, лицарю, продовжувати побожну прощу свою!.. Гріх для кожного, хто вірує у Всемогутнього, стати перешкодою на шляху зв’язаного обітницею. Іди ж, як обіцяв ти. Досить пізнав я тебе й бачу: не маю потреби в’язати кайданами примусу того, хто сам себе вміє в язати словом власним. Коли ж повернеш — лишись у мене вільним із власної, доброї волі. Будеш другим учителем синам моїм… Від тебе бо є чому їм навчитись.

Хоч дорогою до Яфи — найстаршого в світі міста, заснованого ще Ноєвим сином, Яфетом[158], — не можна помилитися, йдучи до Єрусалиму, бо та дорога "століттями топтана людством" і, хоч часи були спокійні, не як за війни "хреста з півмісяцем" — проте емір радив Карльосові приєднатися до каравани:

— Бо ж у пустині — одиноко йдучого завжди допроваджує диявол.

* * *

І знов, розсвітивши свою свічку, пішов Карльос сам-не-сам, бо ж іззаду — "на відгук голосу" — за караваною. Все вперед, все вгору, до святої своєї мети. Далеко вже лишилась Яфа, — стрімка, жовта скеля над морем із приліпленими до неї білими домами-гніздами чи табунцем мев, що шукають захисту від прибою, завжди тут неспокійного моря.

Тремтючою зірочкою плив вогник Карльосової восковиці між зеленими хащами й через глибокі долини, що були тут замість пустині.

Як колись проводила східніх маґів-володарів Зоря Вифлеємська — вів нині пілігрима цей малесенький вогник… Не до "печери чужої", де

народився Бог-Любов… А до гробу, — так само чужого! — в який поклала Його людська ненависть і злоба…

Що ближче до Єрусалиму, то з більшою ніжністю дивився Карльос на кожний пагірок, на кожну долинку: вони ж бо могли бачити живого Бога, втілену Велику Любов…

А коли вгледів у лузі польові лілеї — захвилювався, майже до сліз.

Хіба ж дивився б Христос із ніжністю на ці польові лілеї, коли б світ був, як запевняли ті мізантропи "поети з Альбі" — "лапкою на душі, створеною дияволом" на загибіль людства? Дияволом, що є "паном створеного світу"?..

І коли б, дійсно, "перемагати нечистого можна тільки "знищенням роду людського", смертю, то чого б Ісус перше чудо своє зробив у Кані, на весіллі, благословляючи радість, із якої мало початися нове життя?

Який же маленький — і темний! — цей людський дух, як легко заплутується він у сірі нерозуміння й зарозумілості, які, — до того ж! — сам собі сплітає!

І, заплутуючи одна одну, все наростають, усе дужче заплутують одна одну доктрини, секти… толкування, "висвітлення…"

І з часом відквітають… Обсипаються, мов осіннє листя… щоб уже більш ніколи не зазеленіти знову!

А натомість приходять нові…

І всі намагаються "затримати науку Христову!" Всі вносять до неї "поправки", що цілком змінюють її глузд… Вічне "Вавилонське стовпотворення"! При якому "брати" говорять про ту ж саму річ… незрозуміло!

Бо говорять мовами різними! І дратуються, гризуться, б’ються на смерть за те, що інші не приймають їхнього погляду… їхнього нерозуміння… "тільки вірного!" І нагортають… купи сухого листя з… "дерева пізнання добра і зла"!..

Босою ногою піткнувся Карльос об корінь осики, що вибіг на дорогу.

Задрімав ідучи?.. Кажуть, що таке трапляється підчас вояцьких походів.

Свічка в руці похитнулась. І цей рух цілком пробудив мандрівника, хоч і не прогнав утоми. На крайнебі проступало світло.

Мов сиві діди, то тут, то там хитали сріблястими головами присадкуваті оливи та лапаті кактуси, що дрімали при ранній дорозі.

Гаддям стелилась — повзла по землі, — нічим не підперта рева по винницях. Краплини роси, — рясні й пружні, — гаптували сріблом і перлами широке, повирізуване виноградне листя…

Повіяло вранішнім ароматом землі — "фіміямом свіжости", — що кожного ранку нагадує про вічне чудо: відновлення життя! З барвистої імли випливло сонце й широкими розмахами розклало по небі могутні проміння-крила, як стародавній, єгипетський символ вічного життя, "крилатого сонця".

Вічного життя… завжди нового… завжди йдучого вперед, до світла, до радости, до розцвіту…

Це була відповідь на Карльосові думки. Зелень далеких нив ще ховалася в опалевому серпанку…

Під урвищем ходив сіяч і кидав жменю за жменею насіння.,.

Що міг він сіяти, коли сусідні ниви були зелені? Коли на інших уже — східнім звичаєм, — було з корінням повириване збіжжя?

Може він сіє те "зерно гірчишне", що потім розростеться "могутніше за всі рослини?"... Он, здалеку забіліли стіни й намітились вежі... Єрусалим!..

— Може саме звідси, може саме з цього місця, що на ньому стою, Христос дивився на місто це?..

І, повний зворушення, впав навколішки. Накрив очі повіками, щоб цілком перенестись у глибінь віків, коли "шляхами нашими проходив Він, — творячи добро"...

Карльос цілком відстав від каравани. На що вона? Мета ж досягнена!.. І обітниця, дана Херонімові, дотримана: сам один увійде до Єрусалиму. Без тих, кого приводили сюди дочасні справи: бажання купити чи продати, потреба знайти працю, заробіток... Все те, по що ходять і до кожного іншого міста на землі!

Темний серпанок задимленим склом прислонив на хвилину сонце.

Бреніли тисячі повітряних, ніжних струн. Карльос підвів очі: над ним перелітав велетенський рій диких бджіл.

— Може їхні предки були ті, що давали мед "найсвятішому з святих" — Іванові Хрестителеві? — мигнуло в думці. Але якось тьм’яно, бо ж відчув, немов земля хитнулась під ногами й усе довкола попливло... Як човен...

Утома подорожі, тягар життя, що так ураз зісувався з нього, чи напруження захопленого екстазою серця так раптом обезсилили його?

Чув, як останні сили втікають із тіла, мов вода з розбитого посуду.

Кудись у жовту просторінь відлітав дух… Ось-ось упаде серед шляху…

— Поможи мені, Боже!

Напружився що було ще сил і нетвердим кроком, заточуючись, зійшов із дороги в тінь дуплястої, вузлистої оливи.

Ледве встромив свічку у м'яке порохно в дуплі. Оперся на стовбур і, посуваючися по ньому додолу, ще встиг подумати:

— Господи, невже ж не дозволиш дійти?..

* * *

Коли знов прийшов до тями, було вже по півдні.

Смачні пахощі печених кукурудзяних зерен нагадали, що вже давно не їв. Розглянувся з-поза кущів дрібнолистого, дикого перцю та кактусів, що закривали його від дороги.

Недалечко, в долинці, двоє пастушат роздмухували вогничок.

Сухі стеблини й галузки немов поквапливо тріскотіли й палахкотіли. Вогняна вишиванка гаптувала сиву плахту густого диму.

Аромат печених зерен приманив велику, нубійську козу[159]. За нею спокійно підходили ще дві. Але мале козенятко заплуталось у кущах і жалісно мекало. Хлопчик зірвався на рівні ноги і з криком кинувся до звірятка.

Прикрашена намистом, сережками та скляними бранзолетами — "як доросла", — мала дівчинка залилася дзвінким сміхом:

— Коли б крик помагав, — уловив Карльос арабські слова дівчатка, — то осел вибудував би за години дві кам’яниці! Ха-ха-ха!

Раптом хлопчик затримався. Крізь дрібне листя перців упав йому в око вогник свічки, а потім і постать лежачого Карльоса.

— Чарівник? — засунув пальця в рот неполохливий пастушок.

Нині бо була саме доба, коли найчастіше кусають скорпіони й гади. А таємні "чародії", знаючі на те ліки й "слово", мандрують із місця на місце.

І пастушок дуже зрадів, коли Карльос попрохав у нього трохи води.

За хвилинку мандрівник жадібно пив із глиняної миски свіжо надоєне козяче молоко.

Діти давно мріяли про "Фатимину руку" — талісман, що "відгонить усяке лихо, страх, не вдачі та внешкіднює погляд "урічливих очей..." Може їм його дасть?..

Але виявилося, що Карльос талісманів не має. Мав лише останню монетку. І той "бакшиш" був такий новенький, блискучий, що діти придали ще до молока й цілу чималу торбинку дактилів.

Полишивши свічку при Гробі Господнім, по довгій молитві, сидів Карльос у Гетсиманському Саді, під оливою, що одна з сімох виросла з тих пнів, які ще були за Христа[160].

Був повен вражень і думок. Чувся щасливий, що виповнив свою обітницю. Почував, що "переміг свою спокусу" й що легче йтиметься йому далі по життєвому шляху.

Але не міг пересилити суму й терпкого смутку, що ліг йому на серце, коли вступив він у "Святі Місця".

Здавалося: ближчою була йому "Свята Земля" поки сам був від неї далеко… А ось, коли наблизився й торкнувся її власною ногою, мусить заплющитись, щоб побачити знову ту "справжню" Святу Землю…

Бо тут… тут лунають у самому повітрі тужливі скарги Марії Магдалини:

— Узяли Господа мого з гробу й не знаю де положили його!..

З усіх учнів Христових найвиразніший слід залишили тут "Сини Заведеєві", що свого часу турбувались питанням:

— "Хто сяде по правиці, а хто — по лівиці", щоб керувати народами…

Бачив Карльос тут "митарів" і "фарисеїв…" В апотезах кадильного диму і в сяйві свічок та лямпад відходили від вівтарів "слуги Божі" з поглядами, що схрещувались гострими лезами.

Очі інших кидали питання-докір:

— Чому тут "і вони"! А не ми — і тільки ми? Бо таки ж нам — і тільки нам! — повинно належати це місце". Бачив також і "нащадків Юди…" Ох, скільки їх тут!

І брязчать їхні монети… Брязчать опадаючи, як металеві сльози, на руці скарбника… Вливаються з відгуком слів латинських, грецьких, слов’янських, вірменських, коптійських… Однак, звучать усі ті слова окремішньо. Ні єдности, ні гармонії вони не творять…

* * *

Жовтий, вищерблений місяць дивився з-за Оливної Гори втомленим обличчям змореного й безсонням знудженого хворого…

Обминаючи "пам’ятки людські", Карльос прямував до Бетанії, де шукав відпочинку Христос, після своїх змагань із людською невірою, заздрістю, хитрощами й болістями…

Але "пам’ятки людські" настирливо звертали на себе увагу!

Он там на Оливній Горі, де в тиші молився Учитель — стояла десята римська Титова! — леґія вимірюючи кару Єрусалимові,,.

Звідти закликав лицар Танкред хрестоносців до бою з невірними…

І скільки ж пролито тут крови людської". Перемогли "борці за увільнення Святого Гробу" спрагу, голод, невимовно-тяжкі походи й страшні бої…

А себе самих?

Підлягли бурі власних прямувань, ворожнечі, боротьба між собою…

Десь тут, на Оливній Горі — найсвятішому місці Святої Землі була колись церковця…

Писалося про неї в старій "Книжці Пілігримів Скандинавських"…

Два брати — ченці скандинавські — Свен та Аксель, збудували її, щоб у ній вимолити "благословення для свого краю"…

Юдеє! Юдеє! Навіщо налила ти у Ґраля ненависть — найзліщу з усіх: ненависть братню!

Карльос сів на більшому камені при дорозі. З’їв останній яшний корж, що дістав як альмужну. Помацав у торбинці дактилі, що купив був за "бакшиш" у пастушків. Але не їв їх.

Думки перейшли на "Алі-Співака", котрий усі свої жалі й болісті топив у єдиній молитві:

— Вірую!..

Усміхнувся радісно, бо вчора приніс ім’я вбогого, нікому незнаного астурійця, як квітку, що склав її в "Печері Вірую", де, як говорить переказ, зложили Апостоли цю молитву.

Але в мешіту, що стоїть на місці Вознесіння Христового не втрапив: не мав чим заплатити "вступного"…

Пішов далі.

Не великим шляхом, а маленькою стежкою. Спочатку вилася між камінням і раптом обірвалась над проваллям.

Під скелею криво посміхалася беззубою пащею розломаних дверей і зрезиґновано розвалювалась пустка-хатина.

Сліпа, без вікон, — як і "осліплені" Єрусалимські доми, що попрісідали в щілинах вузеньких вуличок, прищулились і чекають…

На що?.. Може на ту "кару", що самі накликали на себе гукаючи:

— "Кров його на нас і на дітях наших!"

І знову сум натис на серце… Знову вчув слабість, ледве дійшов до пустки.

Виснажений тим, що пережив, бачив, передумав — не ліг, а впав на глиняну, подзьобану — людьми чи звірятами? — долівку.

Від великої втоми не міг відразу заснути. І почав відмовляти вервицю за істоту, що видалась йому найближчою: за безумну донью Хуану яка, глибоко віруючи в воскресіння, жила, однак, не життям… а смертю!..

* * *

З соняшним промінням раптом бризнуло й освітило ніби повітря, кришталеве дзюрчання сопілки.

Розсипались перли роси, погнались срібні краплини, зливаючись у струмочки — говірливі, веселі, бадьорі…

Карльос підніс голову. Звівся на ноги й вийшов із руїн.

Свіжа мелодія сопілки плеснула щераз прозорою хвилею, закрутилася над головою Карльосовою й розсипалась дощем…

На кручі, над хатиною стояв високий, прямий, як пальма, дід.

Чорний турбан обвивав його голову. Проплетена соняшним сяйвом біла борода мерехтіла на рівній, довгій по п’яти, сорочці. В руках мав очеретяну, обмотану просмаленим шнурочком сопілку.

З-під піни навислих брів блиснули цілком молоді, довгасті, блискучі очі.

Вклонився Карльосові. З гідністю, без перебільшеної ласкавости й швидко подався додолу. Злегка похитуючись з боку на бік, почав, ніби продовжував тільки цю перервану на хвилинку розмову:

— Коли улюбленець Всемогутнього — Великий Пророк, — молився, впала з очей його на землю сльоза. З неї виросла очеретина. І бедуїн-пастух зрізав її собі на сопілку. Як заграв сопілка заплакала, як сумом і тугою змучена жінка. Слухаючи її, жінки ставали, мов квіти райські, що мріють про небо. А соловій, — так кажуть! — зачувши цей голос, упав із трояндової галузки, на смерть зачарований цим співом. Сам Пророк на хвилю спинився в молитві своїй.

— Розколись же ти, сопілко, — промовив — що відвернула мене на хвилю від молитви!"

— З того часу, щоб солодко співала сопілка бедуїна, треба обв’язати її шнуром, умоченим у смолу святої покори!.. А правовірний — як ця сопілка! — найкраще співає, чужинче, коли шлунок його порожній! Чи не маєш, мандрівниче незнаний, яшного коржа при мандрівках своїх шляхами життєвими?

Карльос висипав у пригорщу поетові дактилі:

— Ось усе, що маю!

— То ж не потребуєш ти верблюдів володарки східньої[161], щоб навантажувати майно своє! Але братерська рука подала дар свій з любов’ю, тому великий він перед очима Всемогутнього!.. Питаєш де Бетанія? Чи знаю її? Та ж це — рідне село моє! Зветься нині: Ель Азаріє. Саме туди несуть співця ноги його! Можемо йти вкупі!

— Кілька вбогих хатин перед очима смертних, це — Бетанія, Ель Азаріє. Перед Всемогутнім же — це найкраще з усіх місць на світу. То тут переможена була смерть! Але, що — смерть?! Гіршого за неї ворога людства, тут переможено: нетвердість у вірі!

Ідучи, байкар[162] араб ткав барвистий килим оповідання.

— Чи ж не падає прозора й чиста дощева вода і з найчорніших хмар? Всемогутній керує смертю, як вождь каравани найслухнянішним із верблюдів своїх…

Байкар приклав свою сопілку до уст і випарував із неї цілий потік звуків, немов черпав матеріял для оповідання з цих срібних струмочків.

Усміхнувся приязно, заткнув за пояс сопілку й продовжував:

— Слова злітаються на голос сопілки, як голуби на голос того, хто кормить їх. Он, бачиш — і Ель Азаріє!.. І от, — було: Ііса бен-Маріям[163] — пророк із Назарету, — торкнувся не раз землі цієї благословенною своєю ногою. А жили там, в Ель-Азаріє дві сестри. Про старшу говорить мудрість народня: була така господарна, що вміла б і з ослячої ноги випрясти пасма вовни. Друга ж була принаднішою за розквітлу троянду при вранішнім сонці. Мали ці сестри брата, також господаря дбайливого, що пам’ятав мудрість стародавню, яка говорить: "Поле хліборобове — Відвічному належить. Бо ж Він створив землю. І прийде день, коли запитає Всемогутній: "Що ж ти зробив із шматочком землі, що Я тобі позичив?" Молодий ще був, той брат. Ще й жінки не припровадив під дах батьківський і дітей ще своїх не бачив. Та ж нагло покликав його найсумніший і найблідший з Ангелів Божих — Азраїл, посланець смерти. І сестри над труною брата свого бездітного так болісно заводили жалібний плач свій, що й наймані плачки щирі сльози з очей своїх стирали мовчки. І почув про нещастя сестер Ііса бен-Маріям.

Та ж пізно почув: уже три тижні[164] лежав небіжчик під кам’яною плитою.

А все ж таки пророк Ііса звелів відвалити камінь із гробниці.

Аж старша небіжчикова сестра промовила:

— На що ж мріяти про те, що бути не може? Що сталось — сталось. І це — дійсність!

Друга ж сестра — красуня, — впала до ніг пророкових:

— Не має меж надія серця людського! І поза смерть, у вічність сягає вона. Чи ж милосердя й сила Всемогутнього були б менші за силу серця людського? Звели, Вчителю, братові моєму нехай вийде з домовини своєї! І воскресне він.

І сталось, як вірила красуня.

Сталось воскресіння. Бо ж воно є певне, як смерть і як життя...

Коли вже стояли біля звалищ та купи каміння, недалеко від дороги, старий араб подав Карльосові руку, допомагаючи йому спуститись у "Лазареву гробницю" по кам’яних, стертих сходах.

— Ступай обережно, — радив араб. — як годин у добі — тут 24 сходи[165]. Тяжко ними йти й не спіткнутись до "дверей воскресіння". Але не важче, як прожити одну добу й не оступитись на стертих і слизьких сходах життя!..

КАЗКИ ЖИТТЯ

Partout ou montent les fleurs

de la légende, il y a dessous

le terreau solide

de la vérité.

M. Magre[166]

Рівним кроком, не кваплючись, пливе каравана під мурами емірових садів.

Із плоскуватого даху вежі-тераси на розі муру Карльос проводить поглядом верблюдів, оздоблених синьо-червоними китицями. Попліч із Лясердою, недбало обмахується галузкою жасміну юнак із блідим обличчям, що не опалилося навіть під африканським сонцем.

Напевне під його турбаном буде волосся ясної барви, як у людей із Півночі.

— Чи не здається тобі, Адаме, — повертається до нього Карльос, — що коли б ці верблюди могли говорити, вони сказали б: "Нехай летить час і нехай люди квапляться до могили. Ми ж кроку не додамо. Так бо носили ми пустинею днедавних мудрців, ...і навіть тих, що дізнались про таємницю Зорі Вифлеємської..."

Адам підніс задумливо-журливе, гостро й тонко закреслене обличчя, його темно-блакитні очі[167] іскристо всміхнулись до Карльоса:

— Для мене загадка не верблюди, а ці номади. Самі вони — завжди в русі, а дух їхній — нерухомий, як сфінкс, котрого я нещодавно вітав у відвічній пустині.

— Бо вони мають в душі джерело спокою — посміхнувся Карльос. — Ми ж — занадто рухливі... духом!

— Дійсно, — зітхнув Адам. — Отож, от аж куди заніс нас той "рухливий дух!"

Добра, латинська мова обох давно не гармонізувала з їхньою орієнтальною одіжжю. Однак вчувалося в кожному звороті: для обох не була це "мертва мова вчених", але розмовна річ живих.

— Як іще недавно думав я, що люди Сходу — дикуни… — задумливо продовжував Адам.

— Бо певно й зв’язував уявлення про освіту з уявленням про життєві звичаї, в які вжився.

Адам похитав головою:

— Ні… Не тільки тому. Більш тому, що я звик думати: то — вороги! А що ж у ворога може бути доброго? І звідти — погорда…

Карльос посміхнувся.

— Може!.. Багато може бути доброго й у ворога! У моєму краю але говорять: "Сид може жити й серед маврів. Тільки ж від того мавром не стане".

Вибух молодих голосів розсипався дзвінкою треллю сміху під терасою, в ароматному затінку перегрітих за дня темних запашних хамаципарусів.

Мов із великих кадильниць розходився з них довкола врочистий пах ладану.

Адамів погляд уперся в мережаний ажуром мармур альтанки.

Пнучкі, "мускатові", дрібноквіті троянди обвивали її жовто-гарячими й — аж до теплого, гнідого відтінку, — гірляндами, ніби зі старого

золота. Збуджена голосним сміхом ґазеля[168] пурхнула кущами жасминів.

Як у леті, майнуло над білими зірками цвітів її біле черевце.

Але, по кількох скоках вона спинилася на доріжці, піднесла струнку ніжну, мов виковану з металю, і дивилася з німим запитом очима, мов підмальованими антимонієм[169].

— Як у жінок! — указав був Адам.

Доріжкою, з підскоком біг молодший із його учнів, емірів син, Гасан.

Гукав здалеку, — плутаючи слова латинські з арабськими. І топив їх у нестримній повіні сміху:

— Domine magister!.. Сіді му аллім![170] Venite! Cito! Cito!. Та алл гене![171].. Ха-ха-ха!

— Маймун!.. Кара маймун![172].. Приправляє сорбет![173].. Зара принесла підноса… а він… а він!.. Ха-ха-ха!.. — й не доказав.

Крутнувся на одній нозі — і його проткані сріблом, широкі, рожеві шальвари зникли за запоною зелені та цвітів, а сміх лунав з альтанки, зливаючися з потоком інших веселих голосів.

Урочистий і діловитий, мов старий професор, великий, чорний бабуїн[174], серед жартів і вигуків мішав ложечкою в срібному пугарі розтерті з медом трояндові пелюстки. Доливав помаранчевого соку, додавав снігу[175].

Робив усе прецизно, як у лябораторії[176]. Не помилявся в жадному русі, наслідуючи Зару. З "власного" лишилось у нього тільки тихе

бурмотіння та голосне чавкання, як облизував лапу, коли, крутнувшись на вигук, пролив солодку й липку масу на незаросту вовною рожеву долоню.

Облизався, підніс роздосадувану голову: чи не занадто вже реготу?

Пошукав поглядом: хто найголосніше сміється?[177]

Вишкірив з одного боку пащі зуби, вхопив з підносу помаранчу й з силою жбурнув нею в невільника-нубійця — простісінько до його сліпуче-білих зубів. Плеснув сорбетом в обличчя другого, зірвав зі старої Зари бувшої хови емірових дітей, — її фіялково-рожеве покривало і, напнувшись ним, метнувся геть з альтанки, скинувши ще з доріжки хлопчика-післанця, що біг до Карльоса з наказом:

— Ясний емір велів покликати тебе, сіді[178]. Корабель привіз вісті з далеких країн. Прибули з ним і дервіші[179] з твого краю...

Того вечора дон Карльос більше не вийшов зі свого покою до Адама, як це бувало звичайно.

І Адам лишився самий, у просторому студіолі[180].

Довго сидів над працею, що звичайно робили її вдвох із Карльосом, для Ібрагімової книгозбірні: перекладали з латинської на арабську мову старі аннали записи, історію сарацинських боїв за поставлені хрестоносцями замки-фортеці на шляху з Антіохії, через Алеп, Ґама, Гомс, Дамаск, аж до Єрусалиму. Це була — ще так недавно! — ціла сітка укріплень, вартових на тім "святім шляху", що мав бути назавжди безпечний для християнських прочан.

Адамові очі пробігали рядками назв: Кастеллюм Переґінорум Темпляріїв... замок Сидонський... Джебаніл... Тріполі... А в душі,

підсвідомо, ворушилась давня мрія, що загніздилась там іще з юнацьких літ, про таке ж, осяяне славою лицарство… вдома!

Як часто, з коханим своїм братом Василем та іншими юнаками думали вони про те!

І яким барвистим — живим! — стало те юнацьке, вимріяне "лицарство" від зустрічі з дон Карльосом!

Думка оповилася сумом…

Прийшли до Лясерди вісті з дому… може привезли й викуп? Може від'їде? Тоді знову Адам лишиться тут самий…

За нього бо викуп не прийде!.. Не прийде…

Хоч і вистачило б за нього і золота й добра…

Та ж нікому послати!..

З цілої бо родини лишився єдиний брат — Василь… Запальний, сміливий борець, вояк… герой…

Завжди в бою, завжди — в грі зі смертю… там! У залитих татарами степах, у повних небезпеки густих лісах та мочарах.

Де шукати його? Як?.. І… чи живий він ще?.. Бо, як би був живий — напевно мав би Адам про нього вісті…

Обвіяло його тужним сумом… Сповнило холодом… Як бувало — колись! — удома, в осені, коли затягало імлою безмежні волинські багновиська.

Відчув це так міцно й реально, що аж стисся, відкинувшись на бильця фотелю.

Заплющив очі й мов крізь запону сліз заколивався перед ним образ рідного дому, задумливого, тихого, під низьким, перлово-сірим небом…

Так: сірим! Але ж таким ніжним, як очі… що з них готові бризнути сльози… А під тим небом килими лісів… сині, аж фіялково-чорні… Як оксамит жалоби!.. Повні таємниць…

Хто ж знає їх, ті страховинні казки й чарівні дива, що причаїлись та дрімають у таємничих пущах, купаються в срібній Стирі, що розкручує блискучу дорогу-шлях… Задумана, поважна?..

Відчув ніби запах болотяних зел: аїру, жовтих каченців, "чортової бороди" та шелюжини-верболозу…

Серце стиснулось солодко й тужно… З суму, що втратить "побратима"-Карльоса?.. Чи з болю, що не побачить уже більше ніколи рідних просторів?..

Пригладив рукою ясне, аж сріблясте, як місячне сяйво, волосся[181].

Східнім звичаєм носив тут турбан. Але звикнути до нього не міг, як не міг дозволити собі виголити "мов невірний", голови.

І, лишаючись сам, завжди розмотував свій "сім кроків довгий" пруг індійського мусліну.

Присунув до себе скрипти й приготовлені до писання лебедині пера.

Хотів перемогти хвилеву слабість. Узяв перо й красно "вив’язав" назву замку:

— Калаат ель Госен, у назві хрестоносців: "Крак".

Перо легенько рипіло, лишаючи, — мов вирізані, — знаки слів:

— Цей замок боронив шляху від Ґомсу до Тріполі…

До слів — примітка:

— У великих замках фортецях містилось до чотирьох тисяч родин. У менших бувало тільки півтори сотки оборонців[182].

Скрипить перо, ніби пустуючи… Коливається в руці… й, мотаючи своєю білою егреткою, біжить… біжить…

Але думка за ним не поспішає. Вискочила за пергамінові рядки й кружляє довкола назви "Тріполі".

Це ж із ним пов’язана трагічна згадка про "лицарське кохання"! [183]..

Ніколи не бачивши, тільки наслухавшись пісень про неї! — закохався лицар Жофруа Рондель у вимріяну красуню — триполійську принцесу Мелісенду. І з того часу мав лиш одно бажання: побачити красуню!

Було це тяжко. Чекати на здійснення цієї мрії довелося довго.

Але Рондель таки досяг своєї мети й Мелісенду побачив.

Тільки ж у мент, коли безжальна смерть затулювала вже йому очі на вічний сон.

А Мелісенда:

— …покохавши таку незмірну любов — співали про це трубадури, ще того ж таки дня, вступила до манастиря босих Кармеліток[184].

Перо спинилось і хилиться до пергаменту…

До кімнати, неначе користаючи з відсутности Карльоса, ввійшов хтось невидний, невловний — і міцними обіймами охопив Адамову думку…

Широкою амбразурою потрійного, маврського вікна лилось потоком місячне сяйво… біле, ясне, сильне, дійсно, як справедливо тут кажуть що "при ньому прочитаєш і найдрібніше письмо".

А отже — яке воно "чуже"… яке інше!..

Червонаве світельце олійної лямпи, кволе, безсиле, цілком утопилося в тому могутньому сяйві й було жалісне, як немічна дитина.

Адам дмухнув на лямпу, згасив її одним подихом і враз пізнав, "хто" саме завітав до нього в чужій стороні: "блукаюче світло", що коливається й пливе світляною, нахиленою пірамідкою волинськими лісами та мочарами.

Там, нічим не спинене, лине воно завжди вперед. Немов женеться за недосяжною мрією!

Чарівне й чаруюче, принадне, невловне, воно не палить, але ж і не дається зловити. Пробігає крізь руки, що вхопили його.

Зустріне прохожого й не тікає, навпаки: доганяє тікаючого перед ним. Обгорне світляною імлою, попестить хвилинку й летить далі. Нагадавши людині, що варта гнатись за Світлою Мрією[185]. І здається Адамові, що лицар Жофруа — це власне він сам.

Чи ж із дитячих літ не був він закоханий у свою мрію? Чи ж не був переконаний, що він, Адам Дунін-Борковський із волинських Борків, побачить на власні очі "Святу Землю"? Ту, де були живим, дійсним життям євангельські події? Ту, що за неї бились — як за казкову принцесу-красуню! — лицарі, будівничі цих замків, записаних на тих аркушах його — Адамовою! — рукою… З хлоп’ячих літ, стаючи навколюшки до молитви й вимовляючи слова:

— "Ет вербум каро фактум ест"[186] — малий Адамко молився за "здійснення своєї недосяжної мрії.

І ось: сталося!

Так просто — само собою! Спочатку був бій із татарами, що в ньому брав участь молодий Адам.

Потім — полон… просторі моря й безкраї пустині… загубленість у чужому світі, "Майдан сліз"… неволя… в еміра Ібрагіма…

Така дивна "неволя"! Де мав майже повну волю… і здійснення "казки", про яку мріяв у дитинстві: опинився у "Святій Землі!"

— "Вербум каро фактум ест!"[187]

Оживають дивні події… Ось, перед ним шляхи… замки-фортеці… постаті лицарів… Є, навіть, і "ніколи не бачена красуня!" Не Мелісендою звуть її… Наймення її: — Зорая…

Зорая — сестра еміра Ібрагіма, що обличчя її Адам іще ніколи не бачив. Але очі її — зорями-літавицями впали у мрійну глибінь його серця.

Світять там, сяють… І не може він, та де там він? ані темна ніч не може згасити впертої думки:

— Не для мене, — невідомого бранця без прав, сяють ці очі-зорі!..

Знайшов але Адам ще скарб, дорогоцінніший за всі скарби світу: приятельство лицаря-побратима дала йому "Свята Земля"! Карльоса — в якому бачив усе, що хотів би мати в собі, чого бажав досягти...

Карльос Лясерда!.. його "не несла казка". Він сам — ясно й твердо вирішив:

— Піду й дійду!

І його тверде вирішення стало дійсністю. Перешкодити йому могла тільки одна смерть.

Та ж і її "переміг" Карльос!

Ніхто ж інший не перешкаджав, не відраджував: ані приятелі, ані сповідник, ані дружина, ані дама, — котрій, лицарським звичаєм він "служив".

Який же інший той Карльосів світ, де дійсно вміють не спинятись на пів-дорозі!

Але... Адамове серце хитнулось. Заколивалось, мов терези ваги та всією ніжністю переважило й нахилилось до власного, "свого" світу...

В світляній імлі місячних веселок, що переливчасто сяють в емірових водограях, здається падає дощ... Натягнув він міцно свої кришталеві струни. А з них лунають акорди... пливуть... наближаються, мов жене їх сюди вітер.

Закреслились у повітрі прозорі, — з імли вирізблені руки… ціла постать схилилась над струнами "місячного дощу"… Імлиста… мрійна… Принадна своєю недоговореністю й неокресленістю…

Як би не пізнав її серцем Адам? Це ж — "Імла Стирі!"

Вона ще в дитинстві грала й співала йому казки прийдешнього життя!.."

Ось, і сюди прилинула до нього!

І знову тихо — без слів, — пестливо співає, під супровід водяних струн…

Навіщо слова, як заговорить туга?

Ось, розгортає вона пелену й відкриває затерті часом образи…

Стеляться луки, оздоблені емаллю незабудьок… перлинами роси й золотими келишками жовтих каченців вимережані…

Он — річка, матовою, срібною биндою[188] в’ється під урвиськом, що ним кінчається сад…

У сріблястих вербах соловії нанизують і зненацька розпускають перлові намиста. Тисячами разків обвивають вони п’яні щастям черемухи, соромливі верби й задумані ялини…

Сиплять перлинами співів у сонне срібло річки.

Примарою звуку відбивається флояра з-поміж очеретів. І її звук — теж срібний.

Розштовхуючи латаття й ненюфори та жовті купавки, випливає човен… Перед ним блимають п’ять маленьких вогничків. Це — "Водяні Дитинчата" вказують путь.

Вони тужно кумкають свої зітхання — чи може свій нескладний спів?

Човен вигинає струнку, лебедину шию, підносить угору крила-вітрила…

Це — "лебідь-човен" дитячих мрій Адамових! А в ньому — пра-пра-бабуня Свангільд, що її найменння походить від Лебедя.

— Сину… сину роду мого!.. — шепотять уста Свангільд. І ще блідішим стає її обличчя. — Як же страшно, сину, нести на собі вічне прокляття!. А ще стократ тяжче знати, що накликала його на цілий свій рід![189]

Адам добре пам’ятає родинний переказ:

— "Вічно носить Лебідь князівну Свангільд просторами минулого, що його не можна ні цілковито забути, ні повністю згадати.

Метеликами в’ються північні Ельфи, оточують примару Свангільд у безконечно-повторене, замкнене коло.

"Лебідь" не тільки ім’я її, це символ і краю її й її роду: знак у королівському данському гербі.

— Так! Це — знак і на минуле й на прийдешнє. Так! — притакує з імлисто-срібних хвиль зеленоока Нікса — північна сестра волинської русалки.

— Сум… сум!.. Все це — сум! — зітхають, тулячися до русальчиних завоїв, Водяні Дитинчата. А Свангільд-князівна на лебеді-човні й по віках минулих усе виправдується, все погодитись не хоче:

— Сама доля вказала мріям серця мого Вільфреда Швено[190]. Він — Лебідь, так як і я. Чи ж випадково найменння білі, крилаті зустрілись?

І покохала королівна Свангільд не рівню собі, не короленка, а вільного вікінґа, морського орла, що інших законів, крім власної волі своєї, не знав.

Жадного берла, крім меча свого, він не знає і не шанує.

Де сягають до берега хвилі морські — там молилась Европа й тремтіла:

— Боже! Рятуй нас від диких норманів! — благала.

Але Свангільд, данська князівна зітхала, хоч і не чутно, але палко:

— Боже! Зроби, щоб вернувся вже Швено!

— Ой-ой!.. Думи, думи!.. Скільки дум… дум! — жалібно зітхали Дитинчата.

— Так! — притакує Нікса. — З вежі над морем мевами линуть вони…

А Ельфи над хвилями кидають сміх:

— Думи несли ми! Ми думи несли! Вільфреда ж носили сині вітрила, що мали на грудях своїх білого Лебедя знак… То вже був не "Швено" символ, але Свангільд-Зорі наймення… А ми — тільки думи несли! І нищили перешкоди. У вінок із чарівних цвітів наперстянок ми заплели і

зв’язали Вільфредові дні та хвилинки щастя Свангільд. Ми ланцюгами скували їх. Ми!.. Ми!..

— Сила кохання… ах! Ах!.. — бризкають Нікси зеленоволосі. — Шлях, що ним іде воно, завжди був і є незбагнутий. Таємніший за хвилі… за бурі…

— І от: сум! Все сум… Скільки суму зростає з кохання!.. — тягнуть своєї Водяні Дитинчата.

— Замовкніть ви, Діти Суму! — бризкають на них пригорщами води прекрасні Нікси. — А ми гнали пустинею хвиль сині вітрила! Гнали стало, невтомно… з Лебедем білим і в серці, і в думках. З Лебедем у синіх вітрилах… Все той знак!

— А що осталось? Тільки сум! Все сум!.. — не мовчать Водяні Дитинчата.

— Прокляв бо свою доньку Свангільд її батько-король. Сказав: "Нехай же згинеш сама, і нехай згине твій рід! Нехай згине та, що кинула край свій, що вирeклась крови й роду свого!"

— Руки до неба підніс… Місяць у небі сховався, щоб не бачити злоби людської…

— Так, так! Упало слово важке на ніжну Лебідку… — зітхають Нікси.

— Але ми заслонили тоді бліду Свангільд!.. Заслонили собою! — співають Ельфи. — Опили ми обоє Лебедів цвітом гірської наперстянки[191] — цвітом чарів міцних.

— А прокляття ж, що впало? Хто ж його понесе? — зітхають в імлі Потерчата.

— Донька остання з крови моєї, — тужно шепотить Свангільд. — На чужину я по щастя пішла. На чужині я свою долю знайшла. На чужині й та — остання! — помре… ані краю, ні дому свого не пізнавши. Скрізь своя — не своя, скрізь чужа — не чужа, не уйметься корінням, бо нерозважно вирвала я коріння з рідної землі!..

І не знає Адам: імла Стирі, приятелька дитячих мрій чи примара пра-пра-бабуні Свангільд схилилася й пестить його… Цілує очі, уста, чоло… Гладить волосся, що відблискує блідим сріблом місяця…

На хвилину видалось: що сам він пливе, коливаючись хмаркою…

Довкола — безмежна просторінь, без образів, без контурів, без барв… Як дійсний, прадавній хаос, коли ще "безодня не була означена і води не вміщені в межі свої…"

Глибоким зітханням скинув із грудей примару й опритомнів.

Оглянув кімнату, стіл, заложений скриптами…

Він — Адам Дунін-Борковський тільки "вчитель латинської мудрости" та "скриб", переписувач емірів!

Стосами навалені і переплутані коло нього пергаменти: самаркандські, кордовські… списки грецькі, латинські, арабські…

Ніколи вже не побачить він своєї срібної Стирі…

Тільки побратим Карльос, — як прийде за нього викуп, — перекаже Волині його привіт…

Побіжить там дальше Карльосове — а не його, Адамове! — життя… Там, де мало би пробігти життя Адамове…

Дивно це!.. Але — це так… Дивні, й незрозумілі речі бувають на світі…

Де Кастро! — вперше тільки тепер згадав, що знав це найменння ще вдома. Дійсно, десь близько біля їхніх маєтків, поміж іншими чужинцями, яких було повно на Волинській Землі[192], був і той еспанський рід… Здається, говорили про нього: "єретик"… Але про кого тільки не говорили того самого?

Юнаком іще був тоді Адам, і справи віри його не дуже цікавили, але пам’ятає, як усе життя було переткане одним питанням: де правдива, а де неправдива віра?

Знову струснув головою, випростався й засвітив лямпку — олійову, але з запашним олієм: іншого емір не дозволяв уживати в своєму домі.

Взяв у руку перо, бринькнув пальцем по гостряку: було загострене ідеально!

І перейшов очима по манускриптах, ніби повітав приятелів: Діодора Сицилійського, Касія Діона… перевів погляд на арабських істориків.

Ось — привабливий Ібн-ель-Атар, що описав Еспанію як країну казкових скарбів та чудес… Ось Ібн-Абґарі, закоханий у Севілю…

Це він, у числі захоплених арабами скарбів умістив ще й "30.000 дівчат і стіл Соломонів"…

Он там — найповажніший скрипт Ібн-Калду на: "Акбар Моджмуа", що найправдивіше й найдокладніше оповідає про "успіхи арабського меча…"

Усміхнувся:

— Неволя… але: чи вже ж така тяжка його, Адамова, неволя, коли порівняти її з неволею інших — таких численних! — бранців?

Він — невільник. Але ось, перед ним цілий світ знання та думок! Найширший і найвільніший світ, що йому він радо віддає все своє серце… Все?..

І раптом, у глибині його серця ясно блиснув погляд сяючих очей… Самих тільки очей! Обличчя бо, Адам не знає, не бачив іще його ніколи!

А очі обведені антимонієм…

— Як очі газелі! — переставив своє порівняння, сказане перед годиною.

Коли б не належали Ібрагімовій сестрі Зораї, ці очі могли б бути очима Ангела…

І що ж? Піде з цими "ангельськими" очима до гарему якогось еміра!.. А хоч би й до самого султана!.. А він, "сіді-Аадам"[193] як звуть його тут "агаряни" — чи сарацини![194] — схилятиметься й далі над сторінками Ель-Хатіба Ґранадського… Але ж — і вона любить книгу… мудрість… знання…

І раптом заспівав у душі вірш Омар-Каямів[195]:

— "Твоє личко — різблене з пелюстків дикої рожі…"

Кинув перо. Зняв зі стіни торбан. Сам, — на дозвіллі! — зробив його тут знечев'я. Бо ще хлопцем навчився не тільки "бити по струнах", але й робити бандури й торбани.

І тут, тепер, це його найбільша втіха й найліпший лік у хвилинах туги.

Кинув перепаску на плече й вийшов у сад тихий і свіжий як дівочий сон. Пішов далеко — аж до мармурової лавки, під шапками дактилевих пальм.

І попливла — як цівка густого, вібруючого меду — солодка мелодія.

Гарний, драматичний тенор обнявся з голосом інструменту… Звивався й плив, розходився з металевим голосом струн. Ніби посварившись… як розходяться на хвилю закохані, щоб незабаром обнятись іще палкіше.

Крізь мережу мімоз і пальм швидко й часто миготіли зорі. Ніч була, як жива істота:

"…блакитнокоса, срібнонога красуня"… — пригадав Адам порівняння памфілійської поетки Білітіс…

І досадно всміхнувся:

— Тільки ця красуня-ніч слухає моїх пісень!.. А "та"… або вже спить, або заглибилась у студії свого Корану… І не чує!..

Шарпнув знову по всіх струнах і затяг веселої. Але раптом урвав: по піску доріжки заскрипіли легенькі, жіночі кроки.

— Вона?.. — затріпотіло серце, а очі впились у блакитняву примару, що випливаючи на ясне тло стежки, то поринаючи в тінь дерев, легко підпливала до нього.

— А хоч би й не "вона"!., А все ж хтось зрозумів його тугу!..

Постать уклонилась здалека й зробивши ще кілька кроків, простягла Адамові загорнений у зелену, шовкову хустку пакунок.

Взяв і відчув дотик м’якого шовку та аромат шіразьких троянд.

Та ж не встиг спитати, як уже був сам.

Із хусточки випав шматочок пергамену. В пакуночку ж була пара гарненьких черевичків, гаптованих перлинками й сріблом. Без труду прочитав при місяці[196] гарне письмо:

— "В перший селямлик віддай, чужинче, ці черевички тій, кого кохаєш."

Все. Ні значка, ні наймення.

Протер очі: ні, не зникають, ні черевички, ні ароматна хусточка, ні пергамен. Тільки по післанцеві — й сліду нема!..

Почув, як у солодкій тривозі стукотіло власне серце…

— Ось вона — таємна "Мелісенда!"

Селямлик?.. Тобто — в п'ятницю… Але ж саме сьогодні — п’ятниця!.. День "щасливий між днями" — бо це "день шлюбу Магометового!"

Тому, в цей день дозволено посватаній дівчині вийти в сад, звичайно, в супроводі матері або батька й слуг: вільних, не рабів безправних, аби були свідки…

Можуть це бути й не слуги, але кревняки. Але, здебільша, задовольняються супроводом слуг.

Там, у саді, подасть черевички той, кого призначили дівчині за "судженого" батьки. Там дівчина поперше побачить його зблизька, як свого нареченого.

І, коли нелюбий — може не прийняти від нього черевичків.

Коли ж це "він", той про кого мріяла — радісно взує черевички. А принятий наречений, на знак згоди, віднесе з собою ті, що ззула[197].

Майже бігцем промайнув Адам попід Карльосовим вікном, притискаючи таємні черевички, що ними мала прийти до нього "казка його життя".

Не завважив навіть: чи світилось у побратима, чи ні...

— "Гасне бо каганчик приятельства, коли сходить зоря кохання!" — прошепотіли, немов тільки для себе самої, дівочі уста, схованої за хамаципарусами, загорненої в покривало жіночої постаті.

* * *

— Але, Хадіджо!.. Що примарилось тобі, моя зоре? Хто чув про селямлик? Та, ще й саме, коли брат учора виїхав!.. Я нічого не відаю. Ні сном, ні духом!.. Кажу ж тобі: я нічого про це чула, не знаю!

Емірова донька Хадіджа легенько відштовхнула велетенського гепарда[198] "Рустема" й ніжно обняла тіточку Зораю:

— Та ж чула я!..

Тулилась рожевою щокою до тітчиного обличчя й намагалась відсунути сувої Корану, що над ними схилялась Зорая.

— Чули про це всі цвіти в саду! А їм сказали соловії… Чули зорі на небі й бризки фонтану на воді!.. Правда, Рустеме, вони ж це мусіли й тобі переказати?

Зораїн мазунчик, гепард, ліниво позіхнув і витяг свої передні лапи.

— Бачиш? Для нього це така стара новина, що йому аж нудно про це слухати!

Зорая з лагідним усміхом відсунула інкрустовану слоновиною касету, що в ній зберігала особливо дорогоцінні сувої, і обняла прегарну — як пуп’янок "чайової" троянди, — племінницю.

— Ну, хай і так! Але ж нічого не знаю я! Чи ж би брат Ібрагім, без порозуміння…

Хадіджа стиснула Зораїні руки:

— Бо… саме про тебе, тіточко-газеле!.. Тому мусиш, — мусиш! — прийти в сад, як повний місяць, заслонений срібною хмарою! Нічого не відаючи з того, що написали поети-смертельники на землі!

Зорая споважніла:

— Дитино, я знаю, ти змалечку любиш вигадувати чарівні казки й "гратися в них". Але цей твій жарт — недоречний. Ти ж відаєш: за рік-два, з дозволу брата, за згодою імамів[199] та звичаєм старовинним, я скину з обличчя свого жіноче запинало, як вчинила це Уалада, донька каліфа Ель-Мостафі та Валадад, поетка кордовська[200]. Рівна мужам серед мужів, не щастя жіночого в коханню, але щастя в мудрості шукаю я, віддавши мудрості своє життя. Навіщо ж такі жарти?

Задивилась у далечінь, немов бачила там добровільно вибране майбутнє: наслідувати вчену Маріям із Кордови[201], що пішла дорогою

мудрости ще далі, бо ж із катедри викладала "Мудрість найвищу" — Коран[202].

Але Хадіджа лащилась, як веселе котенятко:

— Як мигдалевий цвіт гарна моя тіточка Зорая! Мов криниці прозорі — аж чорні, такі глибокі! — її очі! Дна не доглянеш у них! Як повний місяць, що з-поміж дамаських троянд у водограй на себе задивився — така моя тіточка, троянда серця мого[203].

— Але дай спокій, Хаді! Стара вже я на такі речі… — голос Зораї несподівано задзвенів журливою ноткою. Щось озвалось, — немов заворушилась сполохана гадючка, — у глибині серця: "Може й є в цьому трохи правди?.."

А Хадіджа розсипала іскри сміху й блиски з очей:

— Двадцять три роки — ті-і-точ-ко! Та хіба ж то старість?

— Ну, відомо! Це ж майже чверть століття!

— І за тисячі літ не старіють зорі! А моя тітуся — зоря серед жінок!.. Коли не віриш мені, так запитаймось… хоча б… чужого лицаря! А хоч і їх двох!..

Зорая спалахнула.

Але племінниця вже відхилила довгу, смарагдову сережку й шепотіла тіточці на вухо:

— Цілком випадково… Так: цілком випадково завважила… коли стрічались часом у саду з братовими магістрами… А хіба ж це не відомо й татові? А він же так бажає щастя Зораї!..

І серце, офіроване, щоби по вінця наповнилось самою мудрістю, тремтіло тривогою, радістю...

Ах, як гарно було слухати "голос ночі"... з-під дактилевих пальм!.., що дуже добре долітав до плоскуватого даху емірового гаремліку!.. А мудрість?.. Чи ж не ліпше за неї... безумство?.. Чи не варт, віддати за таке "безумство" частинку мудрости?

Сказано бо:

— "Те, що віддав ти, — зберіг ти для дару Всемогутньому".

І дійсно була певна, що коли "є на те братова воля", то й вона, Зорая, вкладає свою волю й свої бажання "в правицю Відвічного"...

Дивилась на білий "молочний шлях", що по ньому смугами світла й тіні, як стежками-дорогами снуються повітряні каравани легеньких хмаринок...

Із Незнаного у Невідоме йдуть вони блакитною пустинею небес, підносячи за собою клуби зоряного піску...

І несуть незмірної ціни таємні скарби: казки життя, переплетені нетемніючими перлинами щастя...

* * *

До Хадіджиної кімнати, мов легка тінь, пружною ящіркою просковзнула невільниця — кадиксанка[204] — Ліндараха.

Хадіджині очі блиснули в пітьмі запитом і тривогою.

Невільниця спочатку мовчки притакнула головою, потім пошепки додала:

— Те й друге полагоджено.

З тону, яким це промовила, було зрозуміле: поводиться зі своєю панією, як приятелька, не як служниця.

— Слов’янин[205] відійшов?

— Побіг до своєї хати, …з черевичками на серці!

А я вже маю йти?

— Зачекай трохи. Нехай спочатку прийде той, кого прагне бачити твоє серце. Він дуже схвильований вістками, що привезли сьогодні франкські дервіші. Прийшло їх 11… здається прибули з його краю до Яфи… Звуться всі "Фран-тис-кан…" Позавтра підуть далі, йому ж привезли золота й вісті. Багато листів… Саме їх читає. Пожди. Я попереджу, коли прийде час. А ти — поміркуй… Тільки не світи…

— Добре… Але відкіль ти все знаєш?

— Дещо казав Юсуф. Дещо…

Хадіджа зичливо всміхнулася до Ліндарахи:

— Тобі, бачу, не треба помічниць ані хитрих-мудрих петлювань, щоб зустрінутись із Юсуфом!.. Щаслива ти!

Кадиксанка раптом посмутніла, ніби згасла:

— Невільниця честі не має, пані! Тож і не зважає вона на огляди…

Довго чекала Хадіджа.

Та ж не було диво. Надто незвичайний був сьогоднішній день для Карльоса Лясерди. Сидів, опершись на руки за столом, а перед ним лежав лист із розломаною печаткою:

— "Донья Каталіна віддала Богу свою чисту душу в манастирі кармеліток, де жила, "як світська гостя"[206] — черницею, бо стати не могла нею за життя чоловіка. Зо світських радостей лишилась їй одна, — писав патер Інніґо — слухати з-поза ґрат голосу сестри Марії дель Ангустіяс, що співала в хорі черниць. Бачити бо свою сестру більше донья Каталіна не сміла..."

— Марія дель Анґустіяс... Марія від Терпінь, страждань!.. Та, чиє наймення було Беата — щаслива, блаженна!

І раптом метнулась думка:

— Чи не вкрите в найменнях таємне пророцтво? Чи не намічений у них життєвий шлях?.. "Номен — омен" — "наймення пророцтво" чи "пророкуюче..." як вірили римляни... Нарід бо еспанський зве словом "беата" черниць!..

Відгуками пережитої хуртовини послались образи минулого... немов би кидав у нього камінцями Енріко де Кастро:

— Чи ж ми тобі не казали, не оповідали, що в Германії, чернець-августиніянець Мартин Лютер зірвав зі шлюбами чернечими, зірвав із Церквою, щоб оженитись із черницею Катериною Бора, зв’язаною чернечими обітами як і він..." — підсувалась спокуса до Карльоса.

Крутнув головою:

— Ввижається? Чи втішилась згадка?.. Відкіль же цей камінчик, що влетів вікном і ось — лежить біля його руки, на столі? Видно, що той, хто кинув — зручний! Бо Карльос не зачув під вікном ані кроку, ані шелесту.

Підсвідомим рухом відсунув набік камінчик і діткнувся зломаного воску — Каталініної печатки.

Розламав його, розкриваючи листа…

Поглянув на печатку з розломаним гербом і похитав головою:

— Так розбивають герб негідного члена роду, що зневажив родовий, почесний знак та вкрив його ганьбою…

І неначе вчув відповідь на слово Енріко де Кастро: Еспанія відповідає за примару "поетів із Романії"!

— "Може чернець-відступник, що не додержав своїх обітниць — міг так учинити. Але кастильський лицар — ні!"

Обережно взяв у руку шматочки воску. Зложив їх і відсунув у глиб стола.

Але по дорозі рука відчула камінчик. До нього прив’язаний дрібненький сувійчик. Розгорнув. Дрібні й чіткі фіорітури арабських літер шепотіли до нього:

— "Лицарю сумний! Не відаю болісти серця твого. Тільки знаю, що життя своє дам, щоб ту твою болість зменшити. Бажанням серця мого є бути тінню, що лягає у ніг твоїх. Чекаю коло лев’ячого фонтану. Хадіджа."

— Хадіджа?!. Чи ж таки й справді життя замкнено в зачароване коло? Невже ж годі вирватись поза події, згадки й усе те, що стало традиціями, переказується в легендах, як факти, що вже раз сталися в житті роду?

Та ж прадавня маврська легенда, записана в анналах, в’яже ім’я Хадіджі-ґранадянки з постанням роду Лясерда! Відтіль відомо: тому не міг перший Лясерда — Альфонсо I[207], — первородний син короля Альфонса X-го, внук Фердинанда III-го, Святого[208], стати королем кастильським, що його мати була мавританка — донька ґранадського еміра і звалася — саме цим найменням: Хадіджа!

Щиро покохав її Альфонсо X-ий — ель Сабіо, "Мудрець", як його називали, або: "Філософ". Покохав не тільки за красу, але й за те, що "до вершин духа" прямувала молода Хадіджа, відриваючись від усього, що могло щільніше прив'язати її до матеріяльних радостей. Вона також кохала короля-Філософа, але не згоджувалась стати йому за дружину[209]. Та ж — повідає далі легенда, — "не прямування до верхів духа" стало перешкодою між ними, а "химерний знак", що мала Хадіджа-ґранадянка на тілі і якого стидалась до божевілля…

Була це темна, невелика плямка, вкрита густо твердим волоссям, що його не можна було нічим вивести. Ніби було це "попередження" — каже стародавня легенда — "що хто ангелом хоче бути без помочі Божої, може легко впасти аж до стану нерозумної тварини, вкритої шерстю[210].

Але не витривала Хадіджа-красуня і, кінець-кінцем, стала таки дружиною Альфонса X-го.

Народився їм перший син — із тим же знаком що був у Хадіджі — як і всі пізніші в його роді[211].

Мав його на грудях.

"Ля серда" — назвала жартобливо той знак кастильська ґрандеца[212]. І не схотіла принята за короля "сина мавритянки", ще й відміченого "знаком звір’я".

Дарма, що всі його признали за "справжнього чи "законного" королівського сина: ель Деречо".

Карльос меланхолійно діткнувся рукою свого лівого рамена, немов би хотів пересвідчитись, що є там той остережливий родовий знак. І подумав:

— Тож не впади до стану нерозумної тварини, що не панує над своїми пристрастями й волею!.. Будь людиною!

Ще раз погладив пестливим поглядом підпис, зроблений твердою рукою: розбірно і ясно. Не було ні лукавства, ні підрібки.

Підписана не соромилась за правду свого кохання, що вирвалось із чистого серця шляхетної сарацинки, і не лишала собі дороги до відступу, можливости виректися.

Карльос дістав Херонімове кресало з "вогником з Еспанії". Викресав іскру й засвітив свічку, ту, що приніс із Єрусалиму, замість полишених на Святому Гробі,

На тремтячому, посвятному вогнику спалив уважно клаптик ароматного пергаменту з чистим, дівочим признанням.

Видув у вікно легенький попіл, зложив листи й тихою ходою вийшов у напрямі "Водограю Левів".

Згадка про Хадіджу з Ґранади розплелась і розвіялась. А на її арабесках чітко вписаним версетом Корану пробіг напис… не з арабських, а з латинських слів:

— "Ultimo veritas! (Останньому правда!)"

Ось коли, здалося Карльосові, що збагнув він таємний глузд цих слів-обіцянок! Чому? Бо лишив у Святого Гробу того "звіра", що носив його в собі.

— Як же ця правда не заблисла мені — дивувався, — при першому згуку наймення де Кастро, коли Адам назвав його, згадуючи, що там — на далекій і невідомій Волині, десь над річкою Тетерев живе родина з цим найменням?! Це ж — нащадки того де Кастро, що поніс був у Бористенські країни отрую науки Катарів, насіння ворожнечі до тих, хто думає інакше, зерно війни й незгоди!

І знечев’я невідомий Адамів край ніби наблизився до Карльоса. Ясно оформилась думка:

— Та ж і той край, — як і його, Карльосова рідна отчизна! — стоїть на варті християнської Европи від нападів номадів! Заслоняє її своїми грудьми, своєю кров’ю…

— І наші краї "побратими!" Вартують, як ті два леви, що стоять на порозі Альгамбрської брами в Ґранаді! Боронять від знищення вогнем і мечем…

Так глибоко впірнув у свої думки, що спинився перед фонтаном, сам себе спитавши: чого саме сюди прийшов?

Але помітив, що в затінку кам’яного лева поворушилась жіноча постать.

Рожево-фіялковим, — як вечірня хмара, — завоєм, пробігло перламутрове тремтіння.

Спустила голову й слухала мовчки. А Карльос стримано й тихо продовжував:

— …приймаю вдячно дарунок твого неоцінимого приятельства, Хадіджо, як велику для себе честь…

Низько схилився перед молодою сарацинкою, немов перед самою доньєю Хуаною.

— Ніколи не мав я сестри. Ти будеш нею.

Зітхання під завоєм заглушило готове зірватись ридання.

— "Сестрою!" — впало похоронним плачем на серце.

А Карльос говорив далі…

Навіщо ж звучить такими теплими нотками цей глибокий, оксамитний голос, що вимовляє такі безжально-холодні слова? Вже ж бо нема, не може бути жадної надії! — плакало Хадіджине серце.

Невидні під завоєм сльози заливали очі, заслоняли світ…

Здавалось, так далеко-далеко відійшов у тінь чужий лицар, що навіть не можна розібрати, про що він говорить!..

Тільки луна доносить звук його тихого голосу…

— Якщо приймеш, — не як дама службу лицаря, — а як муж приятельство мужа — дай мені свою руку — вловила нарешті дівчина.

Мов захвилювалась вода в тихому озері, — мінливим муаром пробігли блідо-фіялкові переливи завоїв. І з рясних згибок вимоталась ручка-лілея, осяяна росою самоцвітів.

Карльос міцно й щиро стиснув її.

Хадіджа зробила рух, силкуючись притиснути його руку до серця… Та лицар м’ягко стримав її.

І йому було жаль молодого, щирого дівчатка:

— Поцілувати цю бідну, безсилу ручку, що хоче бути гідною руки мужа? — і враз випустив її:

— Не личить устам, що цілують хрест і щойно цілували сліди Христові, цілувати руку невірної!.. І… навіщо будити в дівчині зайві, нездійснимі надії?..

Хадіджа зробила крок до Карльоса:

— Де б не був ти, лицарю… що б не трапилось з… нами обома, — промовила певно, — пам’ятай: Хадіджа не забуде, що ти назвав її "приятелем"…

Урвала й кинулась у темно-сріблясту гущавину, гаптовану ароматними, білими хрестиками жасминів.

— Трель маврської пісні на прощання, — подумав Карльос і пішов до Адама.

Але побратима не було ні в його покої, ні в студіолі, де вони спільно переписували й перекладали…

Бо ж саме в тій хвилині, на другому боці саду він ставив черевички перед щільно затуленою жіночою постаттю.

Серце його стугоніло. Не так від кохання, як від думки:

— Прийме, чи не прийме? Може все це — тільки жарт… забава гаремового дозвілля?..

Намагався вловити погляд очей, але надаремно. Мовчазна постать більш нагадувала не живу жінку, а місячну примару в синьому сутінку ночі.

З-під блакитнаво-зеленої загортки, був іще спущений на очі густий, білий серпанок…

Підозрілий він! Бо такий, носять старі, найпобожніші мусульманки!.. А що, як це дійсно тільки жарт?..

Адам випростувався струнко та рішуче — аж сухо! — озвався:

— Чи знаєш, що приймаєш із цими черевичками?.. Не раб я, тільки полонений у чесному бою… З викупом мені може прийти свобода. Тоді, чи підеш ти зо мною в мій край, де віра й мова мої повинні стати твоїми?

Мовчки, замість відповіді з-під рясних згибок тонких шовків, висунулася боса ніжка.

Ні! Не була це нога старої, побожної мусульманки. Була це справжня, випещена ніжка!

Забряжчали на ній — немов зітхнули, — бранзолети на котнику: добровільні, золоті кайдани.

— Так, не жарт!.. — затремтіло Адамове серце.

А тим часом уже й друга ніжка обула поданий черевичок.

Поривчастим рухом лицар стягнув із пальця перстень — єдине своє цінне майно в неволі.

Двічі цінне, бо був це подарунок еміра Ібрагіма.

Схилився до постаті "невидної нареченої":

— Звичаєм нашим, візьми мій перстень!

Був цілком певний, що "невидна" — дійсно Зорая.

Так певен, ніби бачив при повному світлі її обличчя!..

Вузька рука, біла від місячної тіні, взяла перстень і мов "згасла" в одягу.

— Хутчій! Хтось іде! — зачувся стривожений шепіт. Із кущів і масивів мірту сарнячим рухом з’явилась Ліндараха. А за нею, легким скоком — неначе в леті! — майнув гепард.

У цю ж мить, дві жіночі постаті зникли в дружніх тінях високих олеандрів.

А доріжкою, із задоволеним бурмотінням, непристібними кроками, — то двома, то чотирма, — мчав маймун. Він любив Адама і впізнав його здалеку.

Малпа ніяк не могла б зрозуміти, що спритна Ліндараха призначила їй "ролю" в цій, нічній грі!

Коли "Сіт-Хадіджа" скінчила розмову, а її тіточка взула ритуальні черевики, Ліндараха відімкнула клітку-хлівець Маймуна, куди замикали малпу на ніч.

— Ліпше бо вчас випустити бабуїна з койця, як правду з хитро виплетеної сітки!..

Ібрагім поклав обидві руки на рамена Адамові. Яку хвилину дивився йому в вічі, а потім із приязною теплотою в голосі промовив:

— І ти, лицарю, повернешся тепер до своєї "Валінана"[213], про яку я знаю, що правда дуже небагато, з подорожів Масуді та відомостей Ібрагіма-ібн-Якуба[214].

Адам аж відсахнувся й ступив крок назад від несподіванки.

— Викуп?.. Привезли?.. І для мене!?.. Чи, може побратим, мене не повідомивши…

Сарацин захитав головою:

— Ні, — не викуп! А — віно. І не ти, а я тобі, приятелю, мушу його виплатити…

Адам зморщив брови, в очах заграв блакитний вогник:

— Так тобі вже відомо?.. — промовив схвильовано. Досадував за слова, що вирвались, власне, недоречно.

Ібрагім з усміхом знизав плечима й продовжував поважно й приязно:

— Заспокійся, приятелю, й поміркуй сам: я повернув до дому вранці. А тепер — уже по вечірній молитві. Тож за цей час міг я довідатись, що робилося вдома в моїй відсутності?

— Цікаво!.. — сухо промовив Адам.

Йому тепер було ясно, що він "вклепався" в гаремові забави.

— Так, видно, що за кожним моїм кроком слідкують? Хоч емір Ібрагім обіцяв мені волю…

— Розумію, що гніваєшся… але не на мене, а на себе, бо з довірливости став, мов той протокура[215]. Тож не зривай досади на мене, як "лев серед великої зливи", говорючи за старими греками. Але "пара панта тавта"[216] — поговорім поважно про жарти, що виробляє моє "полос ону"[217].

Говорив справно по-грецькому, без помилки в наголосах і вимові, але явно жартував.

Вказавши рукою на подушки, що вкривали килим низької канапи, двічі плеснув у долоні:

— Покликати сіді-Карльоса! — кинув хлопчикові, що вимотався з арабесок килимів та враз у них знов утопився.

І повернувся до Адама, що сидів, немов стерплий:

— Вісім уже років, що ми пізнали один одного. А Карльос — ти пам’ятаєш, — прийшов саме тоді, як померла моя дружина — Хадіджа… Вам, франкам здається, що тільки ви знаєте вірність у коханні до жінки. Що тільки у вас жінка — як душа, — має бути єдина. Тим часом і ми знаємо що є правдиве кохання. Герой Іскандер[218] мав одну дружину — Роксану. "Лев Перський" — Кир, віддав своє серце єдиній жінці —

Касандані. Так було і з Шах Джеганом. А Меджнун і Лейла?[219].. Таж єдиний Алах відає шляхи, якими проходить кохання в серцях смертельних… Нехай буде благословенна правиця його!

Ібрагім підвів очі на знак, що повторявся по всіх покоях: великий ключ, а над ним — рука з виразно розставленими пальцями. Цей знак нагадував мусульманові про п’ять найголовніших чеснот правовірного: молитву, піст, подорож до Мекки, милостиню та пошану до мудрости.

Ключ означав, що тільки Всемогутній відчиняє двері щасливої вічности.

По смерти Хадіджі Ібрагім не взяв інших жінок до гарему. Мав бо вже двох синів "щоб не вимер його рід" та пам’ять предків. Мав ще й доньку — Хадіджу на ім’я, як і її мати. Перейняла вона, крім найменння, і красу матері. Але ж — не її вдачу. Либонь у день народження малої Хадіджі "вогонь і вітер, змішані вкупу, зіслав Великий у серце її"…

Розпещена батьком, улюблена слугами Хадіджа чарувала всіх. Ніби "чари в ній жили". Сама ж вона жила казками, і в казках, бо вміла сама творити казку з життя.

— Казка — це той найсолодший із крамів, що носять його по світі байкарі та байкарки… — всміхнувся емір. — І вирішило моє "телятко": "Коли казка не прийде до мене, то я її сама створю з життя власного" — продовжував емір.

— Але дружина моя, вмираючи, просила: "Бережи дівчатко, шоб не накоїло лиха!" І я беріг "другу Хадіджу" не менш за першу.

Струнка Карльосова постать вихилилась із-за килима.

Не перепиняючи своєї мови, емір запросив його рухом сісти біля Адама.

— Дві невсипущі зіниці поставив я на варті біля Хадіджі: невільницю Ліндараху, що любить дівчатко щиро, та її тітку Зораю, мою сестру.

На сім літ старша Зорая за Хадіджу, але розумом — старша за наймудрішу з жінок.

Чекала вона тільки на повноліття Хадіджі, щоб виректись долі жіночої і, — відклавши завої з обличчя свого й думки про власну родину з серця свого, — йти з мужами вченими шляхами мудрости. "Вчений бо мудрістю, як праведний святістю, служить Всемогутньому" — говорить приказка. Але ж і в Корані стоїть: "Не меншу має ціну чорнило вченого, як кров мученика.

Емір простяг руки до Адама й Карльоса:

— Приятелі! З різних ми країн. Різної ми крови й віри. Але ж ми як діти з одної родини. Діти, що мають одного батька, тільки різних матерей. Той "єдиний наш отець" це — лицарськість. А матері наші — Отчизни. Не форма, не мова, не віра, а той лицарський дух чинить те, що зближує нас і дає змогу зрозуміти один одного.

Він стиснув співрозмовникам руки.

— Глибоко вдячний я вам, зацні приятелі мої, що мудрости своєї навчили ви синів моїх. Майже не потребує вже садівників, виплеканий вами садок душ їхніх. Бо ж не тільки кинуте вами добре зерно в добрий ґрунт, але вже й ростки починає воно пускати. Далі хочу сам я доглядати його зріст. Роса ж небесної мудрости нашої віри святої най скроплює посіви добрі...

Знову двічі заплескав у долоні і розказав принести перекуску.

— Знав я, Адаме, що юнацьке серце твоє співає пісню солодкої туги, як соловій — усім трояндам, не вибираючи жадної...

— Звідки ж знав?

— Чом же не знав би? Я ж бо пройшов життям! А ти ж: Аадам![220] Ви вчили синів моїх, я ж, згадуючи власні юні роки студіював вас. Були ви мені, як книги живі й дорогоцінні. І я, Аадаме, не за тобою стежив. А, — зрозумій! — оберігав Хадіджу в тій широкій волі, що сам їй дав. Коли ж я довідався, що Хадіджа плете вінок твого життя з життям Зораї, — признаюсь, — побажав сестрі не тільки світла мудрости, але й теплого вогника з твого серця. Сталося! Автор цієї казки — мала Хадіджа. Коли ти щасливий — завдячуй їй... То ж, як призначите обидвоє час, поїдете до твоєї країни, до твоєї "Валінана"... Зорая пізнає там мудрість іншу за нашу, і нехай Всемогутній благословить ваше життя щастям і радістю.

— А тобі, Карльосе, — повернувся до еспанця, — тобі найбільш дякую за те, що ти, дійсно, такий, яким я тебе собі уявляв... А похвилював ти мене чимало!..

Карльос здивовано дивився на Ібрагіма.

— Дивно? Що ж я міг вчинити такого, щоб тебе хвилювало, еміре? І заслужити твою подяку, та ще й велику?!

У відповідь почув історію першого закохання Хадіджі і зміст її листа на камінчику та найменші деталі, як спалив листа Карльос на посвятній свічці і здув попіл у сад.

— Чи ж маєш духів, що служать тобі, як Аладинові?! — дивувався Адам іще більш за Карльоса.

Емір узяв із кованого, срібного підносу кілька підсмажених у солі фісташкових горішків. Розкрив жовтаво-білу, мов зі слоновини старої, надтріснуту шкаралупку і, вийнявши зелене зерно з червоними цятками, вказав лицарям:

— Фісташки — ніби символ самої мудрости — промовив з усміхом. — Мусять вони доспіти в солі та вогні! Бо за тверда лушпина їхня! Коли ж приправлені вони оттак — стане солодке зерно їх піднебінню мудрого. Коли не з обов'язку, а з любови чинить жінка, а як ще до того вона — невільниця, що хоче здобути волю, — вистачить її одної, щоб заступила гурт духів!.. Вистачить, як тієї Марджани[221] з казки, що було її досить одної на те, щоб приманити, зловити й учинити нешкідними сорок озброєних розбійників Алі-Баби, чого не міг зробити жоден каді[222] ані жаден герой-багатир... У моєму домі така Марджана — Ліндараха. Їй обіцяно волю і віно, якщо збереже Хадіджу від занадто химерної її "казки".

Далі вже пішла ділова розмова. Треба бо було добре обміркувати й приготовитись до прийдешніх подій.

* * *

По кількох днях із Яфи вирушила невелика каравана.

Зі слуг були в ній найвідданіші, що її допроваджували. Але були в ній, крім самого еміра Ібрагіма, його два сини, сестра та двоє чужинців-маґістрів... Прямувала каравана до манастиря "Дервішів води", де "сіді-Карльос переміг не тільки недугу, а й саму смерть".

І саме за думкою Карльоса зроблено цю подорож. Бо ж хотів він, покидаючи Святу Землю, попрощатись із могилою вірного Херонімо та чесним отцям дати частину святої реліквії по своєму прадідові Фернандові Святому, яку прислав йому братами францисканами патер Інніґо, разом з іншими дорогими пам’ятками.

Але не знали слуги, чого ж поїхала туди майже вся панова родина...

Не знали, також, що по кількох днях, що пробули "прочани з Яфи" в манастирі св. Катерини, сталися дві великі події. Першого дня перестала

емірова сестра зватись Зорая, а була охрещена Марією. А потім дістала й нове прізвище — Дунін-Борковська…

Більш як по смерти матері плакала Хадіджа, прощаючися з тіточкою, в день її від’їзду "в борейські сторони".

Щиро й ніжно любила її, та ж, прощаючися з нею, невільно на Карльосові затримувала свої повні розпуки очі.

Плакала й Ліндараха, прощаючись із своєю улюбленою панією, хоч і було її серце повне радощів: була вона вільна, дістала щедре віно а поміж десятком узброєних людей та шістьма чорними й білими невільниками йшов у далеку чужину і її Юсуф…

Зорая ж хотіла взяти з собою тільки одну служницю.

Сказано бо: — "У подорож бери якнайбільше ослів і якнайменше жінок".

Тож брат їй порадив:

— Коли одну — то Ліндараху. Вона вже вільна. А що вірна, як добрий ятаган — це ми знаємо. Тільки — додав поважно, — не перегинай ятагана! Бо хоч добрий меч не вломиться, але, розправившись може міцно й болісно вдарити! Пам'ятай це, Зорає!

Перевірили ув’язі вантажів на верблюдах. Винесли останні скрині й скриночки та пакунки…

Задзеленьчали золоті бранзолети на ногах не тільки емірової сестри, але й її вільної служниці. Бо ж гойно обдарував багатий емір і зброєю й килимами, і золотом і дорогоцінностями всіх, кого в свій дім приняв, "не приневолюючи загрозою", щоб віддавали своє знання, опікування та піклування його дітям.

Гойно обдарував і сестру свою рідну та її почот.

— Але, хіба дарунки дорівнюють довір'ю, що ним обдаровуєш того, кому довіряєш душу дітей своїх?

Ще востаннє поцілувалось жіноцтво й каравана, що вже більш ніколи не мала повернути до Ібрагімового подвір’я, вирушила в путь.

Довго з вежі дивився схвильований емір на милі постаті…

Ще можна пізнати: он — темно-фіялковий їздець на білому, арабському коні — це дон Карльос… Синій вершник — Адам…

Зникає в імлі куряви широкий, нефоремний силюет важкого повозу жінок. Барвні плямки — це інші їздці… Темні цятки — запасні коні, мули й верблюди.

І раптом жаль Ібрагімові сестри… Немов не весільний поїзд, а похоронний похід вирядив він!..

Жаль і тих двох чужинців, що стали йому немов брати…

— А братів, від одного батька зроджених, — не вишукуєш!.. То тільки друзів сам, із тисячі тисяч вибираєш…

Нічого не відповідають батькові Гусейн і Гасан.

Сімнадцятьлітній Гусейн, — майже муж! — рішучим і енергійним поглядом дивиться в далечінь.

Дивиться і… заздрить!

Мандрівка! Та ще й така довга, не обійдеться без багатьох пригод! Чого тільки не зазнають вони! Яких не заживуть небезпек!..

— А ти собі сиди на одному місці… як жінка в гаремі! — виривається з невільним зітханням гостра думка.

Чотирнадцятьлітній Гасан ледве стримує сльози: крепко любив обох магістрів і розлучався з ними:

— Як зі світлом обох очей своїх!

Тільки свідомість, що він — "муж", перешкоджає йому плакати "як дитина"…

Емір з ніжністю спочив поглядом на темних бровах і твердо стиснутих Гусейнових устах:

— Що дав первенець душі своєї вчителям своїм на знак приятельства й подяки?

Прозорі, сірі, — справжні орлині — очі подивились на Ібрагіма:

— Отець дозволив нам дарувати, що схочемо. То ж я дав сіді дон Карльосові зброю свою… ту, що за першого вбитого лева подарував ти мені, отче, Сіді-Аадамові — коня "Скарб пустині"… бо справжнім був мені приятелем.

— Добре, сину, вчинив єси. Скупа рука того, що щедро дає, коли серце дару жалує. А ти, мій Гасане?

Хлопець притулився до батькового плеча майже дівоче — соромливим рухом і сховав обличчя у згибках емірового плаща.

— Чому ж мовчить мій молодший лев?

— Сувій той… татусю., дорогоцінний… що шейх Масуді розповідає в ньому про подорож свою до Землі Валінана[223]… Ще від дідуся дістав я його. Віддав я його сіді-Карльосові… Туди ж бо помандрував він…

Ібрагім притис до себе хлопця.

— А що сіді-Аадамові?

— Аадамові!.. Бо ж родич він нам нині, — сказав я, щоб вибрав сам, що схоче. Він узяв лише "троянду пустині"[224], ту, що старий хаджі[225] Муса приніс мені з Мекки. Аадам сказав мені, що коли там, у краю своєму, стане йому тоскно по нас, покладе він у воду суху троянду… Вона розпустить стулене своє листя й нагадає йому, що тут, у нас — у "полоні" й "неволі" — троянда приязні й любови цвіла для нього…

Не витримав і заплакав.

— Я б… усе, що маю… й матиму… все віддав би йому, коли б він був тут… із нами.

— Справно вчинили ви, діти мої любі, віддавши найдорожчі вам речі. Ти ж бо, Гасане мій, плакав, коли тобі не дозволяли класти сувій Масуді біля твого ліжка! — І притяг одним рухом обох синів до себе:

— Стережіться, однак, діти, любуватися в дусі добрим наслідком своєї щедрости, проказаної чужинцям! Той бо, хто чинить так, подає Всемогутньому найкращу райську квітку брудною рукою… Бо все, що не є від щедрости — марево одно!.. Ось, послухайте… Давно це було!.. Земля ще цвіла, як весняна квітка. А людство переживало ще ранок юности своєї… І вирішив був шах Джіян Азір[226], мудрий оборонець

Світла Вічного[227], виставити місто — столицю свою. Місто райської краси, місто несмертельної слави.

Нічим не мало бути воно подібним і до тих усіх міст, що будуть потім.

Та ж хіба можуть збудувати таке місто оті, знані великому шахові будівники?..

І послав гінців, людей військових, розвідчиків по всіх шляхах, по всьому світу…

І навезли ті післанці мистців чужих: малярів, різьбарів, будівничих. А також і тих, що складають чарівні казки. Поставили їх перед очі володареві, а він сказав їм:

— Дам вам усе, чого забажає душа ваша! А ви мені дайте твори уяви вашої[228].

І взялися мистці за працю. Віддали всю творчість духа свого. І постало місто — несподіване як сон, химерне — як казка. Вигляд його звучав співом гурій[229]. Грало воно барвами місячних веселок[230].

Тоді сказали мистці Джіян-Азірові:

— Ми виконали волю твою. Але мусиш почекати — повного місяця[231]. Мусить бо все осісти, просохнути. А нас відпусти до домівок наших.

Відмовились від заплати й самоцвітів, що давав їм шах, і відійшли.

А сам шах день і ніч дивився здалеку на чарівну столицю свою… І мріяв, яке щасливе буде його життя в цій Мрії-Столиці.

А як минуло тридцять днів — шах із почотом, військом, урядниками й людом рушив до своєї нової столиці.

Була вона близько, та ж прийшлося йти далеко. Бо, що ближче підходив до міста шах Джіян-Азір, то далі й далі відступало від нього місто. Так і не міг наблизитись до нього. Так і не вступив до столиці-Мрії… Бо все втікала вона як хмарка на небі, як вітрець у повітрі. І, як мінлива хмарка розпалася, вона й розвіялась пустинями світу, невловна й недотикальна на віки. А люди звуть ту невловну столицю Джіян Азірову — фата-моргана… Чому так сталося, питаєшся, Гасане мій? Бо не на славу й ужиток люду, а з порожньої пихи, з похвальби хотів мати таку незвичайну столицю пишний шах!.. І дістав тільки марево — порожнє й нікому не пожиточне… як похвальба!

* * *

У порті з високими берегами-скелями чітко викреслюється на металево-блискучому небі подвійна лінія рей[232],щогли й такеляжі[233] вітрильників. А між ними — і того корабля, що має відвезти мандрівників на "другу землю".

На кормах[234] човнів заздалегідь палають вогнища, "щоб пітьма не поглинула їх, як Йону велериба". На тому ж вогні вариться й вечеря моряків, незмінна від часів великого Сіндбада: масна, темно-цегляста, розварена на кашу сочевиця.

Вечірні тіні й відблиски вогнів перетворюють людські постаті в казкових джінів[235]. Корми вистромили з хвиль свої надводні частини, як хвости сонних, дрімаючих велетенських риб.

Але рух на березі ще не вщух.

На прикрашеному срібними оздобами коні переїздить розляглим як майдан надберіжжям спокійний, — як тихий вечір, — їздець.

Тут же, над самим морем полягали верблюди. Їх є тут, мабуть із тридцять, а може й більше. Жують обвислими губами. А караван-баш накриває їх суконними, вовняними ковдрами-покривками. Дві речі бо конче вимагають, щоб їх накрили, каже східня мудрість:

— "Дорогоцінний олійок, бо втратить аромат свій, та верблюд, бо не засне не вкритий."

Пахне смаженою рибою, мокрим, присмаленим деревом, свіжими, в олію смаженими оладками, часником, цибулею, вареною квасолею та червоним перцем — паприкою-"перчицею"[236].

Під жовтим світлом лоєвих каганчиків дорогою мозаїкою виблискують помаранчі, гранати, розрізані вогненні кавуни і блідозелені — аж перламутрові, — довгасті, ароматні, солодкі азійські дині.

Продавці, не затулюючи ротів, вихвалюють свій крам:

— Кисле молоко, — біле, як райська хмара!

— Золоті, золоті дактилі! Солодші за мед! Бо ж сам Аллах — хвала найменню його! — налив їх солодощами!

Підсліпуватий дідок пересипає-шеретує солоні, підсмажені фісташки.

— Райські гурії не погорджували б ними, коли б не мали їх гойно і в раю! І то, якраз саме таких, як оті, що продає їх за безцін Ахмет, син Ахметів!

Пахощі різного гострого коріння вклинюються в запахи тількищо зварених креветок та печеної на рожні баранини…

Зорая спирається на Адама. Готова вже вступити на хистку кладку й покинути рідний беріг. Але обернулася ще.

— Забула щось?

Мовчки, рухом руки покликала квітярку.

Притримуючи кошик із цвітами на голові жінка підбігла до багато одягненої пані. Чорна, вільна, як довга сорочка, сукня й чорне покривало вкривають цілу постать квітярки. Видко тільки босі ноги й підмальовані очі.

Зорая бере довге, з нанизаних — як перлини, — жасминових цвітів намисто і обгортає ним свою шию.

Дає монету жінці, ущасливленій незвичайно високою платою.

Вибух благословінь летить на адресу "доброї володарки". За них Зорая кидає квітярці ще золоту бранзолету зі своєї руки.

— Дай доньці своїй, за слово благословіння, що чую востаннє, розлучаючись із рідною землею своєю!

Квітярка високо підносить свій кошик і, немов виплескуючи з нього воду, обливає Зораю різнобарвним дощем цвітів.

— Най цвітами постелиться тобі твій шлях, володарко! Най щастя цвіте для тебе скрізь, де ступить твоя нога!..

* * *

Ось уже й останній вогник Палестини потонув і згас у пітьмі…

Довкола — синє небо й синє море… ніч і невідоме…

Тужньо й тривожно вдивляється Рустем у цю безмежну синь.

Адам пригорнув до себе дружину:

— "Зоре вранішня![237].. Моя Зорає, моя єдина! — шепоче тихо.

Сарацинка хитає прекрасною, задуманою головою:

— Ні, мій любий!.. Нема вже Зораї! Нема! Там… — указує в далечінь переобтяженою до рогоцінними оздобами рукою — там закінчила вона своє життя. Зорая — тільки згадка… радісна згадка. Але цей жасмин, — підносить на шиї ароматну гірлянду, — це вінок на її могилу. Від нині ж є тільки Марія Дунін-Борковська… — вимовляє справно, але з незвиклим для Адама наголосом чуже ще їй, хоч і власне її найменння.

"БУЛА ІННА РУСЬ СТАРИННА"

Дон Карльос, утомлений лихою феброю, що вхопила його на Родосі, — цілком утратив сили й не міг триматись у сідлі. Тому й на суходолі, як на морі, гойдався він на турецьких паласах, привішених між двох коней. Під головою — високо вимощено подушками: очі можуть втягати в себе чужий краєвид.

Немов огорнені димом незчисленних кадил губляться в синюватій імлі безкраї простори…

М’яким килимом утікає до неба ніжно обарвлена земля… Ні горбка, ні скелі, ні річної бинди, ні лісового руна чи хоча б одиноких дерев…

Не має на чому спинитись Карльосове око. І спирається, — ні на чім не зачепившись, — аж на блакитну запону, що лучить землю з небом…

А за поглядом біжить у безконечність і думка, немов пише по довгій незамітній стяжці прапервісні слова:

— "…Земля була пуста й порожня. І дух Божий линув над водами…"

Справді: що це? Суходіл чи вода леліє аж до обріїв?..

Хвилями ходить-тремтить безкрая просторінь, гніда зблизька, як старий мосяж, інкрустований смарагдовою зеленню рістні, що оживає по осінніх дощах. Рожевіє вона у віддалі і розливається у фіялкових тонах безмежних далин…

Ходить-тремтить і співає-дзвенить хоралом невловних звуків; таким неподібним до "хоралу тиші" пустині…

Бо ж не "пустиня" ця порожня земля: вона повна прихованої — немов "сплячої" сили. І та сила далі наливається в ній, мов у "сплячій бруньці", що на весні, — або ж восені — стане квіткою…

Це — ще не "Адамова земля", що до неї мандрують. Це ще тільки її широке переддвір’я: Степ!..

— Земле невідома!.. — снують тканину Карльосові думки. — Земле, що тебе добровільно вибрав я собі за нову домівку! Благословінням із Землі Святої вітаю тебе!

Валка зупинилася на відпочинок. Як збільшилася вона від моря Євксинського! Майже щодень до узброєних мандрівників прилучаються менші або й більші гурти нових подорожніх.

Скільки різних людей, скільки коней і круторогих, полових[238] волів!

Риплять мажі, іржуть коні… Знечев’я зареве спраглий віл чи дзвінко запіють[239] у клітках голосисті, мандрівні когути, сповіщаючи годину півночі й ранку, а також і зміну погоди[240].

Карльос прислухається до співучої мови нових йому людей.

Одежа й обличчя їхні видаються майже східні — знайомі. Але ж… такі й не такі! У цьому "знайомому" раптом прогляне щось несподівано-неподібне!..

Так само як ті повільні, сиві воли… Дарма що воли, але які ж неподібні до прудких, темних еспанських биків!

Тягне солодким димом палених бурянів. Тут бо тільки бадиллям отої "нежери" — височенних будяків, чорнобилю, кінського щавелю та крутаю головатого можна розпалити багаття…

А ходити далеко за ним не треба! Он, біля нефоремно отесаної "кам’яної баби" потягся довжелезний пруг ізсивілого від суші крутаю! Із шпичатих голів сонце випило колись ясно-блакитну барву. Вітер висушив вирізуване листя й височенні тирси-стеблини, що за ними не видно й вершника.

Покірно хиляться під вільним, нічим неспиненим вітром сіро-зеленаві кулі й тихенько шепотять, роняючи шелест-зітхання:

— "Реквієм етернам… етернам…" — вчуваються Карльосові в цьому шепотінні слова жури…

Та ж із блакитних обріїв, — косяком баских коней, — наскакує вітер.

Топче й толоче, рве й торощить завмерлі листочки… гне до землі здеревіле стебло і переможно реве:

— Відпочинку?.. Ще й "вічного"?!. Нема його! Чи чу-є-те?.. Вічно відпочивати не можна!.. Життя є рух! Вічний рух!..

І Карльосові здається, що не степовий бурян послався перед його очима, а перехрестя доріг… Доріг життя і смерти… І на тому перехресті ось-ось зустрінуться й похоронний поїзд короля дон Феліпе і його власний — Карльосів! — жалібний похід.

Бо ж його особисте життя відлетіло з цим нестриманим вітром так далеко в безвість, що можна його тільки згадувати уривками, як те, що читав колись у старій книзі, назви якої не пригадаєш…

Відлетіло? Може!.. Тільки ж нащо його, — Карльосове, — півмертве тіло, але ще з духом живим, возять і возять із краю в край?.. Справді, як того мертвого дон Феліпе!

Їм — тим що везуть його тіло, — видається, ніби вони блукають у блакитному просторі без образів і звуків… Але ж, він — Карльос, — бачить ясно довкола себе і Беату, і патера Інніґо, і альбіґейців… Чує ще й нині, як шкварчить печена шкура на тім скаженім вовкові, що кинувся тоді на Беату… Все те він чує, бачить…

І все йому майже байдуже. Бо в його душі нема вже більш ані страху, ані тривоги. А головне: нема вже більше жадних надій… Забитий той "звір", що від нього лишилась тільки "щіточка" — "ля серда"!.. Щоб нагадати про те, чого забути не вільно, не можна, не слід!..

І нехай лежить усе те записане тут, при руці… привалене легеньким камінчиком Хадіджі так міцно-міцно… що не зірве його і цей теплий вітер, насяклий солодкавим димом.

А от же: ніби розвівається дим!.. Прокидається на хвилинку свідомість… І спалені гарячкою уста шепотять:

— Боже! Якщо хочеш, щоб душа моя була зерном, нехай — де зволити, — засіє його правиця Твоя!..

Чує під головою дотик ніжної руки і запах цинамону та східнього коріння.

Розплющує очі: Марія-Зорая в промінням заходячого сонця обережно підносить йому голову. І Карльос бачить співчуття навіть у розумних очах гепарда, що не відступає від Зораї ані на крок.

Ліндараха напуває немічного ліком. Навогченою хустиною — тут бо води стільки, що в бочівках та баклажках! — витирає Карльосове обличчя й помалу розчісує желвавим гребінцем його довгу бороду. Виросла вона йому "як Сідові"!.. Вже вдруге на чужині: тоді — в манастирі св. Катерини, і тут — у степу…

— Дякую, Маріє… Дякую, Саро, — називає Карльос і Ліндараху її християнським найменням служниці Лазаревої сестри, Марії… Бо ж помандрувала, — як і та! — світами за своєю панею…

— Дякую, Рустеме!.. — гладить лише поглядом вірного гепарда[241].

За Марією пізнає побратима: бадьорий і невтомний, — як справжній, вправлений у подорожах караван-баш, — Адам з’являється то тут, то там, між валками й возами.

Та найчастіше бачуть його біля повозу Марії чи біля Карльосової лектики.

Гонить від себе тривожну думку, що все глибше вкручується в серце:

— Чи ж довеземо побратима на нашу Волинь? Чи довеземо додому?..

А чи знайде й він, — Адам, — те "дома"?.. Чи ж є там іще якийсь дім? Чи є в ньому господар?.. Чи Василь — любий, єдиний брат?.. Єдиний?.. А може також уже одружений? З родиною? З родиною…

А як не знайде і звалищ, мов той Одисей по мандрівках своїх?..

От, такої! Чи ж йому, Адамові, вільному лицареві! — ще й при коханій, молодій дружині вішати носа?

Земля ж — є земля! Її ніхто не вкраде! Коли ж розграбоване майно, зруйновані будівлі, вибиті — чи взяті до неволі — люди… Досить на Волині і людей, і лісу!.. Відбудується новий замок і… нове життя!..

Валка приготовлялася до нічлігу. Вози розставлено далеко один від одного. А між ними — змінні вартові.

Хоч — ясна річ! — перед зимою й від татарви, як і від сарани, спокійніше. Та не накликуймо біди, спокушаючи Господа!..

Але — самітність і тиша найліпший лік для хворого. Тому велить Адам класти побратима далі від людей, коней, волів і багаття.

Щоб комар та машкара не "виїдали очі", каже напнути "полог"[242] — і довкола протягти по траві смугу старим салом. Занадто бо тепла осінь, то ж щоб не заблудив якийсь полоз-гад, що не дослухав свого "закону":

— "Спати від Михайла осіннього аж до Юра весняного".

Нечутно підходять до Карльосової лектики нові мандрівники, що пристали до валки в дорозі.

Хочуть бодай здалеку поглянути на того, хто "на власні очі бачив Гріб Святий". Стоять хвилинку мовчки й відходять зітхаючи:

— Вмирає, сердега!

— Та й чого бо йому ще треба на цій грішній землі, коли він пройшов Землею Святою?

— Піде простісенько до раю з тієї Невір-Землі.

А отже ж, не кличе ще до раю душі Карльосової сурма Архангелова. Навпаки: прийшов цілющий сон і приніс хворому полегчення.

І коли вранці, розбуджений півнями, відкинув він полу щільно затуленого на ліщинових[243] дугах "пологу" — швидко протер очі і здивований сів, мов підкинений пружиною.

Тісною стіною стояли отік його ложа відразливі й дивні істоти...

Вперлись у нього безтямним поглядом круглих, чорних очей. Могутні носи-дзьоби з настовбурченими рідкими вусами ніби вдихують повітря: "нюшать"...

Довгі шиї витяглись урочисто, неначе прийшли ті потвори робити над Карльосом суд.

— Духи цієї країни?.. — мигає в Карльосовій думці.

І відживає старовинне повір'я:

— Суд, що творять над відлітаючою душею добрі й лихі вчинки... Невже ж так їх багато, тих лихих учинків?..

Аж холод пробіг по спині. Підвів руку, щоб перехреститись… і упав навзнак на подушки.

Бо ж стіна здригнулась і посунула на нього з сухим, дерев’яним торохкотінням, немов тих "торохкотилок", що їх уживають у Велику П’ятницю замість дзвонів.

Оглушений скриготінням та фурканням крил, черканням довгих ніг об полог, що давно звалився, Карльос і по відлеті останньої дрохви, — що підносяться на крила, розбігшись спершу вперед — не міг збагнути, що він бачить полки "струсів українського степу".[244]

— Це — на щастя! — вирішила Ліндараха-Сара. — Як відлетіли без шкоди птахи "зеленої пустині", так відлетять смуток і біль сіді-дон-Карльоса. І зазеленіє для нього нове життя, як ця пустиня-"степ"! — вимовила справно чуже їй слово.

* * *

Гадючки-вогники хитнулись із розпаленого багаття й лягли на оксамит темнозеленого моху.

Їдкий і масний дим густою хмарою поплив угору й огорнув чорною запаскою дуплястий стовбур вікового осокора та поліз поміж уже поржавілі від осінньої вогкости листи.

Дід-бортник у вузьких полотнянках та рудих ходаках-морщаках схилився, мов чаруючи, над багаттям.

Сипав у вогонь різні сухі ягоди та підкладав зеленої, свіжої хвої, щоб курило якнайдужче.

А два хлопці, зі шматками тліючої порохні в руках, як вивірки, прудко видирались по стовбурі до бортні[245] з бджолами.

Долі чекали на мед дівчата з білими липовими відерцями-бутинками[246].

Мов давні, литовські жрекині-вайделятки[247] були всі в білому: у льняних сорочках та в запасках із груботканої, доморобної, некрашеної вовни.

Молоденькі, мали на голові, обвитій віночком важких кіс, зелені галузочки.

Як рік-річно, так і цієї осени, у близькому до замку лісі Підборі[248], вибирали мед. Барвиста осінь — пашне, але коротке свято. І квапиться вона обдарувати на згадку про минуле вже літо неторкнено —стрункі горобини "добрим намистом"[249].

Сільську сирітку-шипшину прибрала коралевими сережками. На журливу калину бризнула живими гранатами — "кров’ю поляглих за правду"[250]

Повними пригорщами темних агатів сипнула на кущі тернини.

Однаковим колом рік-у-рік приходять ті самі праці, ті самі свята, ті самі турботи, як і зелень лісів, що брунатніють і осипаються в свій час.

І знову зеленіє з весною…

А старі покоління напомітно зміняють нові…

І двигає без зупинки Перший Мотор життя і працю…

Потоки, озера, мочари й непроходимі пущі та хащі ліпше за силу збройну захищають родове гніздо Дуніних — Борки, — від нападу кочовників.

Навіть і тоді — перед 30-ма роками, — коли гуляла і по Волині "мітла татарська" хан Менглі-Гірей — і тоді захистив Господь твердинею лісів та мочарів ці землі.

Давно вже не було й "кари небесної" — "чорної смерти"[251], що часто страховищем ходить довкола, люд хрещений, зляканий "поміром" та "повітрям"[252] до хащів, немов звіря лісового заганяючи.

Тихо в Борках.

Відколи "загинув у бою з волохами дідич Адам", а старший його брат, рвучкий Василь подався без вороття на життя вояцьке, лишились посілості в лісах над Стирою[253] в руках "пані дядини".

— "Пані Теофіля — невіста розшафна[254], жона запопадлива" — говорили про вдову в сусідньому місті Луцьку.

Така й була: і до праць жіночих та господарських дбайлива, і в "науку добру" — лікування зелами втаємничена. Не забувала вона й про "страх Божий", як писав про неї Василеві єпископ віленський[255].

Побожна бо литвинка була. І видно добре знав це навіть і сам пастир.

"Вибирання меду" відбувалось водночас із великою, лісовою виправою.

По цілому Підборі збирали гриби. Влітку, бо вельми гаддям ліс затроєний!

Копали "лікувальне коріння".

А мисливці — з собакарями, — били птицю. Бо ж:

— "Не літь є з лісу йти, та здобичі не нести!"

При "пані дядині" — три невідлучні тіні: маленька внучка Тея[256], сирітка по наймолодшій доньці, та два дівчатка "служебні духи" старої пані й товаришки Теїних забав.

У біленьких сорочечках з вишиваними на плечах хрестами[257] Раїна й Фаїна[258], заквітчані "вовчим хмелем" носять за панею кошики з вінками.

Цілу ніч плели їх "покойові дівчата", мішаючи "семеро квіття до дев’ятьох зел". Бо ж не зраджує побожна пані Теофіля й стародавнього "лісового звичаю".

Раніше, як бризкають іскрами вогники багаття під рукою бортника, пані дядина повісить віночок на галузку дуплястого осокора "щоб не злякалась душа дерева". І заспокоює її ласкавими словами:

— Не тікай, душе зелена! Не лякайся вогню доброго, святого, свяченою свічкою розпаленого. Дай нам мед на потребу, віск — на офіру. Мед при нас. Дим — від нас, на ліси, на діброви, на дряговини, на оболоні. Як було, так най буде! Міцне слово моє. Амінь[259].

— Гей-гей!.. Бу-вай-та![260] — раз-по-раз долітає з лісу.

Але пісень збирачки грибів не співають, бо:

— "За піснею не вчуєш небезпеки".

— Гоп-гоп! Чу-ва-є-мо! — відгукуються хлопці та драби[261].

До ніг старої пані з сухим шелестінням злетів горішок.

— Вивериця!.. Вивірка! Ось! Ось! — радісно простягла ручки Тея.

Але пухнатий віхтик рудою блискавкою зник у листві.

— Це — гості до нас! — засвітилось усміхом обличчя пані Теофілі. — "На погощення" Божа тваринка посилає!

Підібрала вивірчин дарунок рукою в плетеному "нарукавничку", надягненому "заради гостця".

— А ось чмелик, бабуню!

— Не руш, дитино! Не полоши добрих вістей! — дивилась приязно на маленького "осіннього" чмелика, що волохатою краплиною звісився з синьої квітки кампанулі, немов дзвонив нею.

Тея з Фаїною і Раїною побігли шукати жабку-"рахкавку", що покликала їх із крислатого дуба.

А стара пані намірилась до коней і затрималась, прислухаючись до легкої хвилі, що пробігла по верховіттях. Вони шелестіли тихо, тужно роняючи мідяний лист. Нова хвиля вітру погнала в далечінь… Пані Теофіля похитала головою:

— "Лукаві дні" по радості віщують дерева! Прийде жура… як по ясному дні приходить присмерк вечоровий…

Підняла було руку на "охоронний рух" і знерухоміла, відчувши в новому шелестінні ніби далеке, похоронне "подзвіння"…

— Кому дзвонять повітряні дзвони? Мені? — болісно відбилось у серці. — Ах, Боже! Хоч би вже швидче виростала та до розуму доходила мала Тея! Сум мене обіймає: на кого покину старе "гніздо лебедине"?

І почала молитву до Святої Діви. Але вітер уже потяг у другий бік і заспівав лагідніше.

— Так не по мені дзвониш? — розмовляла з лісом, як із приятелем стара литвинка.

— Твоя правда, знову, друже зелений!.. Леч[262] призволь нам бути ясними та лагідними як ти! Це, істно[263], найліпша рада!..

Звеліла машталірові:

— Сурмити збір!

Старший доїзджаючий із гуртом радісно-втомлених псів під'їздив до пані дядини.

— Що ж там, Хрудоше?

— Та, дай Боже, — зіскочив із коня Хрудош і кинув поводи цюрі[264] —помішникові.

— Все добре, ясна пані! Стопи багато. Звірова до наших лісів хорониться. З півночі ту барзе[265] паде!

Усміхнувся ясно:

— Спокій нам пан Бог шле! Звір бо познаває[266], де іскритись[267] може. Тоно[268] борзо вепр ізбестився[269] і коні дикі толочать. Тепера спіткався з півчвартаста[270].

— Невроку. Най на пострах застрілять кілька огирів… Завтра ще тепло буде — рахкавки скрегочуть! —— то най Трещула по жолуддя пошле. Та всіх! Щоб вистачило безрогам хотя до Водохреща. Бо ж

виджу: букви[271] в лісі мало. Та й пора вже на зиму дороги перекопати й човни зволікти, опачини сушити…

На пасіку[272] — галявину викочувались вози з грибами.

Тея з радісним вигуком кинулась до збирачів: ще здалеку вгляділа на возі двох високих — мов із криці різьблених — журавлів.

— Піших імили! Від ключа відбились! — сповіщали всі нараз дівчата.

— Томні були веселики![273] Але не старі! Кість мняку мають — висвітлював один із дідів.

— Коли опочинок дати, то навикнуть. А чей же ніт?.. [274]

— От, не журу б імили! — трохи невдоволено промовила пані Теофіля. — Тейо! Не підставляй їм зріниці! Та й ви, дівчата, довгоносим гервісам[275] віри не доймайте!

І оглядала гриби.

— Деморацькій пригадайте, щоб не сплутала, як оноді, ліски з кружаниць під губи[276] дала!

Затрималася біля коней.

— Чи ж то ти, діду, пускав пустопаш[277] на попас? Бач, як муха побила! Так і заюшилися кров’ю! Хрудоше! Підсади но панну на "Бобрика"! — вказала на волохатого, невеличкого, татарського бахмата.

— Йди-йди! Не оскиряйся, — поманила пальцем Тею. — Така вже велика! Ось-ось буде вже сімка! Сором, як малій, поперед бабуні на сідлі тулитись!

І доглянула як унучка, вся зарум’янена з гордощів, умощувалась "сама" на коника.

Жіноцтво теж всідало на вози. Мисливці скидали до них забитих глушців. Хтось кинув зайця.

— То — шкода! Не варт вганяти по хащах! Дики й зайці самі з холодом під замок прийдуть, "горло даватимуть".

— Зима все з’їсть і ще запросить! — озвався дід-"солільник"[278], тримаючи за коралеві голівки тяжких глушців. Важив їх на руці:

— До-о-о-брі! Та ж ліпше їх мати в солі чи в салі, як на вільному вітрі, у лісі!

Хрудош підставив старій пані зложені одна на одну долоні.

Пані сперлася рукою на рамено доїзджачого, другою вхопилась кульбаки, діткнулась одною ногою підставлених рук і "легким черком" — як на її п’ятдесятку — всіла в сідло.

Мимохіть помацала рукою "корделяс"[279] при поясі. Але ж, з коня — нема ліпше над спис!..

— Дай но, Олехно, оштєп!.. Стільки нас — борзо ліс сполошили! То не дивота, як із нерозуму вепр шугне!.. Ну, — оглянула валку, — з Богом, людоньки! Їзда!

* * *

Тільки що в’їхали у "пригородок" замку, як пані Теофіля завважила, що ліс "віщував" їй правду.

В більшому подвір’ї, перед "мешкальним будинком" тісним гуртом покойові дівчата й замкові драби-вартові стояли проти гостей.

Ключниця — Деморацька та управитель "бурґрав" Трещула розпитували новин. А кобзар Ковдуш, щорічний гість Борковського замку, сивий як наморозь, а співучий, як гірський потік його рідних Карпат, оповідав, де бував, що чував-бачив у світах.

— Вітай, старче Божий! — щиро вигукнула перша, зрадівши гостеві, замкова пані. — От, і наш гірський сиз-орел![280] Так, що ж: зимувати до нас, старче Симеоне?

— Най Господь благословить щастям, здоров’ям, гараздом! Як став[281] — з вістями, ясна пані. А по припочивку тра далі ступати: до Луцьку. Відтіль — до панів Масальських у Вільно. Ще торік передавали "на світло" — в Лавру Печерську, бо ж двоє Божих угодників із роду їхнього[282], у Київських Печерах відпочивають. Мусів бим звіт іздати, що в Києві звидів та звідав, аби мі лихі язики об дідові пусте не щебетали…

Довкола журавлів точились Раїна й Фаїна:

— Чути пісні, чути співи: бір співа!

Будуть пісні, будуть дива ще й дива…

Одно диво — на діди,

Друге диво — на баби,

Третє диво — на дівки… Ха-ха-ха!

І, не доспівавши, кидались одна до одної цілуватися "з радощів"…

Теї кортить до них. Та ж — не може! Дід Симеон Ковдуш має над нею містичну силу! Його "срібне око", що має більмо, чарує й притягає її більш, як ті "сотки джмелів", що "замкнені в його кобзі".

В замку відомо, що коли прийде Ковдуш, Тея не спустить очей із його "полуди на оці", ні з "закрученої в бублички" жовтаво-сивої бороди.

До вечері накрили дідові в панській їдальні. Але окремо, на малому столику біля великого "ватрана", де ще з весни зложено купу червоних кохликів із малюнками білих лебедів.

Тея, — на стільці, підмощеному шкурятяними подушками, — сидить біля бабуні, за великим столом.

Уже скільки часу той довгий стіл — зовсім порожній! Бо нема за ним отця Каєтана.

Тея не надивується, що отець Каєтан так "довго сповідається" в Дубні[283], де має не одного, — як звичайна людина! — а кількох "отців", що їх так само, як і самого "отця Каєтана" звуть: "домініканами".

Це, дійсно, щось незрозуміле! Бо ані хова[284] Ляля, ані пані Деморацька, молода ще й повновида та кремезна, "як переодягнений драб", кажуть про неї покойові дівчата — не можуть вияснити цієї "отцівської" загадки капеляна.

А таки ж Деморацька — он, вона стоїть за бабуниним фотелем! — знає все на світі!

Та ж тепер не це на думці в Теї. "Божий старець" забирає всю її увагу, дарма, що їсть мовчки.

Але Тея наперед знає, як буде їй соромно, коли бабуня звелить при відході Ковдуша віднести йому "срібний грошик"[285].

А ще соромніше стане, коли дід щось ласкаво її запитає…

Вона вже й тепер червоніє, а з ложки ллється на обрус "чорнина"[286] — юшка з дичини.

Добре, що не бачить бабуня! Але ж пані Деморацька все бачить!

Ах, Боже! І на що на світі стільки того сорому?!

Мабуть це задля того "первородного гріха", що про нього любить говорити отець Каєтан. Але, видно. Раїна й Фаїна цього "гріха" не відчувають!.. Он, сидять обабіч бабуниного фотелю, на подушках, без стільців, та вечеряють, не соромлючись просто "на підлозі як кіт Мацько"[287]. Гукнути б їм? Але вже бабуня починає розмову з дідом. І Тея — вся сама увага.

— Що днесь — не днесь вісті будуть — прийшло мені на почуд. Та ж не знала я, що ти, старче Симеоне, прийдеш і такі предивні вісті зложиш. Аж віри не дойму! Чи ж то билиці?[288] Повідай бо все ладом!

— Та ж способен повісти, милостива пані[289] наша ясна! Було це в залітті, по Іллі. З Угрів ішов я, з Бардієва — таки ж "од від нас"[290]. Довго вдома не був! А там — велій див: новий ратуш хитрі[291] будівничі — Олександер та Олексій на наймення, — поставили. А над дверима висікли в камені надпис: "Гідна річ — бідному помагати". Як же нашому братчикові-гудцеві[292] странному такого не зобачити?

А тепера, знову, міські мури зводять. Вапно не водою а курячими яйцями[293] розчиняють… І на "кислу воду", шлях не спить: люда-люда з’їздиться!.. То ж по Іллі й подався я зі своїм Божетєхом, учнем моїм, на галицьку сторону. Через Зборів, Дуклинським просмиком, на Коросна. Міркую далі: на Сянік, Перемишль… Орсаг[294] добрий. Води довольні. Не буде ні безвіддя, ні безхліб’я. Мандрівні пройдисвіти чи гультаї голякові странному, звісно, не страшні. Бо ж недурно сказано: "не звір

серед звірів їжак, не риба серед риб рак"! Не здобич опришкам — невля-неборак![295]

— Підкріпляйся, діду, та й взгадай но про пана Василя…

— Най заплатить пан Бог![296] Я вже уконтентований… Так про болярина[297] Василя… саме про них в сей час і повідаю… Враз іще за Зборовом здибали ми з Божетєхом Яроша-лірника. "Москвином" його взиваємо[298], бо добре борзо по московському затинає. "Йов реґельт…" "Йов реґельт киванок!"[299] Так і так… і попливли своїм пливом, вже далі разом із камратом. Ідемо так, беремо, як "за простибіг"[300] добрі люди дають та про все повідаємо… Згадали й про війну волошську, що в ній брати Струсі[301] головою наложили. Згадали й дідича вашого — Адамця, бо ж їхній там слід пропав…

Пані дядина тяжко зітхнула й підперла голову рукою. Але не перешкоджала старцеві згадувати.

— От, Ярош ік мені[302].

— А я видів пана дідича Борковського, Василя, у Москві!

— Та, чей же би то його? — питаю.

— І от, ясна пані, немов би сьогодні те все чую й пам’ятаю! День такий був теплий-найтеплий[303]… геть нас розморило. Посідали ми в захолоді, а "москвин", Ярош, Мирон, говорить так:

— На конику, — говорить, — на тарантовому[304], проміждо ясним паном гетьманом Остахвієм Дашкевичем та якимсь зацним, старим болярином їдуть собі та про своє, — як у себе дома, — говорять…

— А про що ж? — не витерпіла пані дядина.

— І я так спитав. Про що ж? — кажу. А Ярош відказує: "Та ж хіба я на підслухи ходив’єм?" Однак, і без вітру, ясна пані, вістки шумлять…

Саме в цій хвилині з їдальні вийшла пані Деморацька.

Ковдуш перегнувся над своїм столиком і голосним шепотінням додав:

— Ніби козацькі фортеці очертом[305] Дніпра ставити мають… На Унію "тараньку" гострять…

Із Деморацькою ввійшов і Трещула.

— Шість пар молодят із Підзамча.

— Об чім річ? — зсунула брови пані Теофіля.

— Та ж, на провесні повінчані. А весілля ще до сю пору не відбували. Казалося: як вижин пшениці мине. То ж притьмом дозволу просять: гудець бо вже тут! — кивнув на Ковдуша[306].

— Завтра ж будень-будний! Треба збирати жолудь, човни й опачини стягати… Аж у неділю!.. Бо ж сьогодні — п’ятниця! — Деморацю! — повернулась до ключниці, — Пива їм викотити[307], вина — шість корчаг… баранів зо три… якесь теля… птицю…

Трещула ще не відходив:

— Та й ще щось?

— Просять не погордити…

— Ну, та ж, звісно! Прийду!.. Ага! — затримала бурґрава[308]. — Казали мені: ніби прийшли там мечники.

— Ні, ясна пані: циганин із хлопцем — ножевики! Кажуть на себе — "вірмени зі Львова"! Ножі принесли. Чотире десятки. Замкнувем їх на ніч у "скісній роговій коморі", біля прибічної вежі.

— А коні їхні?

— За другою брамою.

— Добре єси вчинив. Але ж наглядати кажи, — хитнула пані дядина головою. І знову звернулась до діда:

— І гадаєш: упізнав таки той москвин Василя? Не схибнув?

Кобзар посміхнувся, зібравши дрібні зморщки довкола очей:

— Як же схибити? І близни під оком, на правій щоці, немов рукою діткнув — ось як бачив! Ще й казав Мирон: огрядніші собі стали! А волосся — гей-гей! Як у мірошника, вже сивиться!.. Вірте, ясна пані, москвин бо не темний[309]. Це один із наших братів, що на обидва видющий! Добре позирає!

І знову, коли вийшла з їдальні Деморацька, дід приглушив голос:

— През віру — просто живота людові нема! Хоч хрест на собі поламни[310]. Бояри та пани вже не словом самим проміждо себе, но і мечем, самопалом семип’ядним супереку мають: один одного навертають! Панство руське — на лаціну, інші знов — до віри руської. Інші — до схизми… Он як беруться! Там-тут, тут-там — сама веремія!.. Аж би один стопою своєю твердо оперся! А то ніхто у віру праву втрапити не може! Того спалили живцем за віру "праву". Того знов — за неправу. Бо ж скрізь — ген-ген — само двоєвір’я!

— Це правда! — підтвердила і пані. — Один їхній архимандрит — і добрий чоловік! — сам мені говорив: "Уже й самі не знаємо, в що віримо! Боронимо блуда єретиків, як віру праву…"

— Ото ж бо й воно!.. Кажу і я вам правду, ясна пані: "времена остання" прийшли! Царство Антихриста! Всюду від крови неосхлий меч. А московських ченців, як говорив якийсь муж учений, "сам чорт навчає єресь приліжно[311] плекати". І таки істну-істину переказав той учений муж: що тільки у володіннях "пресвітера Івана", що його звуть "паном Іваном"[312], тільки в нього лишилася ще віра свята, справдішня!.. Але: де та земля? Ніхто не знає! Ніхто не відає, ніхто вісти не подаває, очерчення не зображає!.. Так казав мені один чесний богочтець[313]: "Не тридев’ять царств тра ісходити, не два окіян-моря перепливсти — але серце власне адамантом каменем зробити треба. І тоді ясно признаку дасть, путь-орсаґ вірний вірному вкаже — як зоря Різдвяна, що до ясел Богонародженого путь указала… І дасть тоді пресвітер Іван за убільшену пильність напитись води живої з кубка ізмарагдового… А хто хто нап’ється — знайде щастя вічне[314]…

Тея слухає не моргаючи. Ясно уявляє собі той "кубок ізмарагдовий". Бо ізмарагди вона знає, з бабуниних великих сережок: такі вони, як лямпадка, що завжди світиться перед Святою Дівою в бабуниній одрині! І спадає їй у голівку:

— Може й та лямпадка з ізмарагду? Тож, тільки вилити з неї оливу, натомість налити води й напитись!

Бо Теї дуже хочеться бути щасливою!.. А тут ще, те щастя може бути "вічне", якщо дасть його той "просвітер" Іван…

Але, така вже химерна річ те "щастя": тільки-що помислила про нього, а вже до неї приходить прикрість!

Подали молошну кашу з тертими горіхами та вареними в меду сливками.

Тея дуже любить цю кашу й згодилась би признати її за одну з конечних складових частинок "щастя..."

Та ж бабуня!..

Покликала дівчатко до себе, обняла й тихенько шепче:

— Подай, дитинко, таріль старчикові та скажи: "Призволяйтесь, дідусю, на здоров’я!"

Тея міцно вперлась ніжками в підлогу, ніби вросла в поручні бабуниного фотелю. Мотає голівкою, міркуючи:

— Чи ж не могли б те зробити Раїна з Фаїною?

Але бабуня неначе "душку її читає":

— "Що вбогому вчините, — говорить Христос, — те Мені вчините!"

І не повірила б Тея, що такий важкий той таріль із кашею! І що від стола до діда — така довга дорога!

Дрібно ступає ніжками. Йде повільно. І здається їй, що всі, всі — хто є в замку! — всі дивляться на неї й... сміються!..

Але ж нема чого й сміятись! І це — якраз — найгірше!

Та ось: ще тільки крок! І всьому нещастю кінець.

І раптом не радість, а страх огортає її, аж руки холодніють і тремтять… ось-ось випустять таріль!

— Ну що, як замість сліпого Ковдуша побачить вона тут, за малим столиком, самого… Бога-Христа?!

Бо ж тільки для Нього пішла вона "послужити Божому старцеві"!

Ну, що ж, як Христос, огорнений сяйвом, гляне на неї… посаджений на ослоні за тим маленьким "підлішим"[315] столиком?

І Тея раптом чує себе такою великою грішницею, що аж їй цокотять зуби… Бо ж земля може "розступитись" перед нею!!

Але: підлога блищить, не рухається… Тарелі вже нема в руках. А Демораця підсаджує її на її фотелик.

Бо Тея не піднесла очей. І Христа не побачила.

Сумно! І жаль — хоч плач! А тепер — пізно! За столиком уже знову старий дід і вже знову говорить до нього бабуня:

— Ластівки відлітали пізно. А цибуля має одну злупку: буде тепла зима!

— Та й рік мабуть буде спокійний. Кажуть, ніби хан із безбожним військом своїм на Москву тягне… Круки — хмарами, видимо-невидимо, — всі на північ гонять, — додає Ковдуш.

— І звірива відтіль до нас горне, — знову говорить бабуня. — І п’є свій "вечірній лік": "щоб серце не підходило під горло" — запарені пелюстки дрібної, червоної квітки. Тея її зве: "вуглик у вогні"[316].

Вже прибрано зі столів, А Тею не забирають з їдальні і челядь не збирається, як звичайно, на вечірню молитву.

За гуртом покойових дівчат, що скупчились біля дверей під колюмнами, ще ніби прибуло жіноцтва.

— Тож заспівай нам, старче! — злітає нарешті довго всіма очікуване слово.

І на погляд-запитання пані Деморацької, замкова пані киває головою:

— Відчинити двері!

З обох дверей тиснуться люди: челядь і драби.

Трещула наливає Ковдушеві велику "стопку" меду.

А за Теєю вже стоїть її хова — волошка. Простягає руки до дрімаючої дівчинки. Всміхається:

— О, сьогодня панни й люлити не треба!

Але дівчатко борониться:

— Бавимось ще, бабуню!.. Я не хочу спати... не хочу!

— Не руш її, — каже хові Євлалії бабуня. — Най дитина слухає.

А Ковдуш уже "випускає джмелів" із кобзи, ладить сутуги.

Та ж замість співати, знову говорить:

— Звеліть, ясна пані, покликати й мого молодика: Божетєх має гарний голос і вже "вивчений майстер". В Луцьку дам йому "визвілок на всі чотири сторони"[317].

О! Таки зачали! М’який тенор молодика "додає жалощів"[318] до кучерявої дідової "заплачки".

А ось і улюблена в цих краях пісня:

— "Із-за гори, з темного лісу

Татари йдуть, Волиночку везуть..."

Похилились, завмерли слухачі, мов колосисте поле під хмарою, що наносить громовицю...

Тут бо неволя татарська, що "зліє зла", не тільки поетична згадка! Багатьох зачепила вона своєю кривавою рукою...

І вже плаче "тонкосльоза" жінота...

Але й пані дядина не може стримати зідхання. Особливо ж, як гудці починають "нову" ще "думу про братів Струсів", між якими, мабуть, загинув і ясноокий Адамко...

Стільки бо вже літ марно шукають, розпитують: немов земля його поглинула й ніде жадної згадки!..

І тихо гладить пані Теофіля внучку по голівці — золотоволосій, як у тієї "Волиночки" що "...косою бір освітила."

Згадує свого старшого сина, що також згинув у бою з волохами... Згадує й другого, що взяла його орда в ясир, і не повелось викупити...

— Боже, Боже!..

Тут бо вельми дивен єсть стар-чоловік[319], майже бо ніхто з мужів не вмирає, до старих літ доживши, своєю смертю, на ліжку вдома… Хіба що якийсь каліка!

І раптом урвались думки. Став спів.

Хуртовиною пригналась із ночі хвиля.

Розсипалась тріскотнею поламаних віт, кінським іржанням, тупотінням соток копит…

Тривожно зойкнула сурма. Закричали мисливські роги. Квапливо впало кілька пострілів із довгогорлих, вартових "київ"-самопалів.

І на те, мов шалений зойк одних грудей, розтяв повітря в їдальні жіночий покрик:

— Орда-а-а! Рятуй-те!..

Драби, хто з самопалами, хто ще зі старосвітськими аркебузами-самострілами враз опинились на своїх місцях чи вікнах-стрільницях.

Із вежі "будельниці" ахнула в ніч гаківниця. І це зміцнило паніку: безсумнівно бо — небезпека велика!

А червона заграва палаючих смоляних бочок залила двори й наповнені водою рови-"фоси" тай замкнула у тісне коло жаху й змори.

Пані Теофіля випросталася й зблідла при першому звуку тривоги.

Швидко перехилила недопитий лік, перехрестила чоло, віддала Деморацькій Тею, і вийшла в сіни.

Вхопивши зі стіни перший, восковий смолоскип, майже підтюпцем подалась до вартової вежі будельниці. Однак, хоч саме в тій хвилі прогомоніла гаківниця, думка замкової пані вже натрапила на правдиве вияснення тривоги.

Не було бо виття й ломання дерев у пітьмі, як це робить, при наступі, орда. Грабіжники? Ті вибивали б насамперед браму.

— Може ті "цигани"? — пролетіла на мить думка...

Але ж за стінами не було стрілів, а зо стрільниць вежі видко було всі двори, брами й пруги землі поза фосами, вільні від напасників.

Веремія зменшувалася, вгавала.

Почувши вдолині прудкі кроки — хтось біг, очевидно з вісткою! — замкова пані зупинилась, відітхнула й раптом ледве помітно всміхнулась: у чорній пітьмі під сходами сюрчав цвіркун!

Ні, цвіркун не сюрчить, коли близька небезпека!.. Та й той, що біжить з вістками, не спинився б подорозі!

Повернулась і дихала зовсім спокійно.

Спускаючись додолу, ввійшла у бічний виступ вежі, присвітила й ступила ногою на залізну підойму, що легко піднесла ляду над глибоким, скісним колодязем. Все було в порядку!

— Ох! — зітхнула пані Теофіля, — ну, що крім цього може зробити стара, немічна жінка, нездібна до поважної оборони? Хоч би вже швидче

виросла Тея! — міркуючи, виходила знову на середній хідник вежі з бічниці, де під лядою стояли приготовлені до вибуху барила пороху.

Треба було піднести ногою ляду й кинути смолоскип, щоб замок вилетів у повітря, коли б не було надії на порятунок.

Всі замкові люди знали: цей смолоскип кине сама пані дядина…

Байдуже слухала слів вартівця про кілька табунів диких коней, що під самим замком зчинили бійку з великою чередою вепрів-диків, і втомлено наказала:

— Засвітити світло в каплиці… На сьогодні вже досить балачок та співів. На варту — старих драбів. А завтра конче перекопати дороги…

* * *

Одначе в "челядній ізбі"[320] не було охоти до сну й по вечірній молитві.

Про переляк забули всі враз, бо всю увагу притягав до себе "віщий дід" — Симеон Ковдуш, — що знає не тільки де що діється, але ж "розуміється й на речах укритих".

— Чи ж то правда, пане-брате, — запитував штикульгавий столяр[321], — що вже сьома тисяча років від створення світу ісхожає[322]? А восьмої, кажуть, — не буде вже? І чи правда, що й виказу більше нема, коли Великдень святкувати? А ті — вищі народу сословія[323] — жадають нового календаря?

Всі замовкли, як у церкві. Тільки приглушено дзенькає об дукачі глиняне, мальоване намисто дівчат, що також прийшли послухати "мудрого старчика".

А Ковдуш, як давновікий пророк, випускає — з беззубих уст, оточених, мов піною морською, білими кучериками бороди, — образ за образом, що їх бачить його "срібне око", "темне" на дійсний світ.

— З давен-давна, браття любе, за світ, за душі людські змагався Сатанаїл[324] із Господом Богом… Одколи бо списом вогненним ударив Лукавого Михайло-Архангел, воїн небесний, а Ілько-пророк святий пометав блискавки й розпорошив вої лихі, — сторчголів вивтікали біси у прірву віковічну… Зорі небесні з дороги їм уступались, Сонце праведне та місяць ясненький проклятих відцуралися: не приняли їх до себе! Тільки земля грішна — нерозумна! — пожаліла й прийняла Сатанаїла-баніту[325] со ангели. А вона ж тоді, братя любе, Раєм була!

От, із того часу і юдить лукавий людей на Бога. Підданців собі щодень збільшує. А хирен єсть чоловік!..

Тому все меншає правди на світі, а то, з дозволу Божого, за кару землі нерозумній, що сама на ся лихо накликала, вся правда ізнищиться, висхне, осякне[326]...

Тяжкі зітхання наповнюють ізбу. Але не чує їх "странний[327] дід".

Зводить догори руки й переходить у ритмований речітатив, "мов ік серцю слова прикладає".

— І Боже сонечко заскаржиться — занарікає: "Ой, не хочу я, Господи, рано сходити, рано сходити, світочку грішному світити… Ой, не хочу я!..

То вгасаючи, мов зморені сном, то знову прокидаючись із густого чаду, палахкотить кілька лучин у поставцях біля челюстей печі… А лойовий каганець на самій печі затягає чорну стелю поволокою…

Під піччю настирливо пряде свою металеву пряжу завзятий цвіркун, задоволений із тепла, що надихали його приявні та нагріла піч.

Та не він, а протягле скрипіння відчинених дверей обриває скандування діда гудця.

М’які, нетверді кроки тяглим шарудінням розтоптують насторожену увагу. Баба Вівдя — "зілійниця"[328] вичовгалась із своєї "сушарні" й обережно тримає обома руками загорнений у ганчірку сивак-горщик[329]. Із горщика курить запашний дим ладану й материнки, а до нього примішується запах сірки.

На грудях у баби намисто не з глини[330], а з висушених риб’ячих очей, твердих мов порцелянові кульки.

Замість дукачів — два вовчі зуби та ведмежий киготь.

Вельми стара зілійниця. І хоч дуже добра, а проте її боялися, бо прийшла вона з далека — "десь з Угрів"[331], як "босорканя", жрекиня гірських і лісових богів.

Усі розступаються й Вівдя стає сама серед просторої кімнати. Сиваком, немов коливом[332] на похоронній Службі Божій згори додолу, згори додолу коливає і, промовляючи, ніби не до людей: — Добрий вечір, білий ранок тобі, Земле-Тетяно. Водо-Уляно, — шмигає постолами до дверей.

Вусатий, озброєний драб заступив їй дорогу й озвався ласкавим голосом:

— Нема ще ранку, бабусю! Ще — глупа ніч. Ще люди ані не лягали, не то щоб ся обуджати!.. Не вільно виходити з хати надвір, а тому хто надворі — в хату.

Та Вівдя ніби не бачить драба. Відсуває його злегка рукою й шепелявить беззубим, чорним отвором рота:

— Не руш мене, шинку. Пушти[333]. Мушу "Матінкам" накадити, заздалигоди біду відвернути... Медом-пшеницею їм поклонитись... Воді-Уляні, Матінці чистій, молока не улляли, мучиці пряженої не кинули!.. До рідного ріддя не кликали! Близько проміждо нас лихо ходить! Морену[334] за руку водить! Ох-ох-ох! Близько! Пушти мене, шину! Чи пуштиш, питаю?

У відповідь бабі ніч відгукнулась пострілом.

Суремка кинула з вежі наказ. І заскреготали ланцюги рухомого мосту.

Всі завмерли в хаті в повнім онімінні. Лише баба Вівдя піднесла вгору свій горщок-кадило і, як передтим вичитувала:

— Не знає залізо, що чинить, що робить. Ту силу заліза відає лікар. Лікаря руку веде Господь... І від злої волі, від лиха-недолі най не зведеться зо-зла рука зла...

Отже: "не було писано в зорях" мешканцям борківського замку переспати цю ніч спокійно!..

* * *

Тільки що встигла вгрітися під хутряною ковдрою-"покрівцем" пані Теофіля, як затривожив її сон різкий тріскіт вистрілу та вигук суремки.

Та ж цілком не пробудив: чула потім у дріманню і скрегіт ланцюгів на мості. Але оспала думка одурила. Здавалося, що це вже світає! Опускають "малий міст" до обори, на збирання жолуддя...

Сон переборов. Голова старої пані глибше вгрузла в білу піну темних подушок. Але ж настирлива рука вперто стукала в двері просторої

одрини[335]. Якби були незамкнені, певне вже хтось трусив би за рамено.

Та ж пані дядина ніколи не забуде замкнутись на ніч, бо:

— Стару жінку і власне дзеркало, не сміє бачити не прибраною слушно!

— Та най уже бо зволять прокинутись, ясна пані! — вже виразно гукає голос пані Деморацької.

Що правда, голос схвильований. Таж не страхом, а радістю.

Замкова пані це розуміє, але все ще не має сили підвести повіки, хоч напів збуджені думки вже тримають зв’язок:

— Ой, стара я вже, стара! — журиться спросоння дядина. — І коли вже та мала Тея мене заступить! — утретє цієї доби думає те саме.

І раптом, немов хтось її підкинув: сіла на ліжку, прудко зсунула ковдру:

— Що? Що кажеш, Деморацю? Який Адам?

— Та ж наш бо, світла пані! Наш дідич!.. Господи!.. Ясний пан Адам!.. З Арабської Землі повернули. Ще й з родиною! З неволі бусурманської!..

— Мати Божа!.. — спинає руки пані дядина. — Матінко Божа!..

І водночас хапається за різні речі…

Але ж, — лишечко! — що ж це? Не може встати з ліжка: ніг немов нема! І серце тріпоче, як накритий рукою метелик…

А під "парадною брамою" пирхають коні, дзеленчить зброя, вириваються різномовні оклики, гупають важкі кроки людей, що несуть тягарі… і скиглить чи нявчить якийсь звір…

* * *

Третій день невпинно мете сніг…

Неначе не з неба, а з-під землі вириває́ться й курявою стелиться, вимощуючи білою габою всі заглибини та огортаючи всі опуклини землі.

І нереальною запоною заслонює ця заметіль реальний світ…

А з ним — і розпочаті Адамові праці…

Гарячка охопила його чи не з першого дня, як ступив у рідне гніздо: будувати! Будувати! Будувати, як стій!

Там — нове, там — поновити, що занепало від часу!

— От: справжній дідич! Отець роду! — розцвітає душею пані дядина. Таки дочекалась, кому передати керму!

Тепер уже є кому вести тих, що прийдуть на зміну!

А прийдуть!.. Не можуть не прийти!..

Молоду дружину Адамову — "Мариню-самарянку" — полюбила враз. Немов би її знала з дитинства.

— Та ж чому "самарянка?" — заходиться сміхом Адам.

— А як же? — дивується дядина. — Таки ж і в Святому Письмі сказано, що сам Христос розмовляв "із самарянкою"! А не з жадною "сарацинкою!" В Святій бо Землі — хто не жид і не турок — той самарянин! Так і в Святому Письмі стоїть!

Італійським звичаєм, що прищепився мало не по всіх замках[336], і в Борках є затишне "студіольо" — інтелектуальна робітня, з бібліотекою, прикрашене статуями та образами італійського письма.

В тому студіольо Марія-Зорая та два побратими укладають пляни на майбутнє.

— Ось, із Підбору! Не дає навіть каменю возити!.. Ані деревини не довезеш! — нервується Адам. — І це — березень! Початок весни!..

— Але, ще буде час! — схиляє над плянами голову Марія. — Я була б така рада, коли б у каплиці можна було поставити "римські вікна"[337]... А в саду... як би великі розарії та кілька водограїв!..

Адам притягає до себе дружину й показує їй на вікно:

— Поглянь, що буде взимку з водограями та розаріями!..

А сніг, мов глузує: сиплеться густий та лапатий!.. Неначе осипаються цвіти з дерев...

— Чудово! — захоплюється Зорая невиданим видовиськом. — Чи ж думала я побачити цей чистий сніг, коли читала про Румікаю!.. Пам’ятаєш: вона також хотіла його бачити. І володар звелів засадити мігдаловими деревами всю кордованську рівнину. І коли зацвіли вони...

— Султанша Румікая!.. Кордованська рівнина!.. Як ми далеко від них! — озивається дон Карльос і відходить до широкої софи, що над нею різьблена полиця з книгами.

Вмостився біля вогню побіч Рустема, втопив ноги мов у пухнатий мох, у велику ведмежу шкуру, розстелену при канапі. Узяв книжку з полиці.

Так приємно від тиші, тепла й білого світла що відбиває сніг…

Глянув на притулені одна до одної голови молодят, схилені над столом… Усміхнувся.

Побратимове щастя промінням своїм пригріло й Карльосове серце, налите почуттями знаними реконвалесцентам: навіщо ще якесь інше "щастя", коли лишилось життя й повертає здоров’я?..

Дивно це: але, ніби коли вирікся особистого щастя, воно тепер само міцно угніздилось у його душі!

Глянув на книжку й почув у серці ніби далекий відгук тремтіння.

Книжка була Беатина. Патер Інніґо переслав її з іншими пам’ятками та цінностями разом із викупом до еміра Ібрагіма.

Карльос швидче розгорнув книгу, щоб зупинити згадки. І прочитав:

— "У підніжжя вежі, на руїнах заснув утомлений лицар. Прокинувся опівночі й побачив світло у вежі.

Побіг до нього сходами.

Де ж узялись вони? Увечері бо не помітив їх! А вони ввели його в освітлену залю.

Там чекала в шатах нареченої дівчина. І зустрілись погляди обоїх. І впізнали одно одного, хоч і не бачились раніше ніколи. І обмінялись перстенями шлюбними..."

Карльос знав цю поему Альфонса X-го. Але сьогодні вона захвилювала його. Ніби ці слова говорили просто до нього.

Ніжно стиснув книжку — як дружню руку, — і поклав її на полицю.

Ні! Сьогодні читати її не буде! Не встаючи, шукав другої книжки — позад себе, рукою і вчув:

— Щоб мав де вправлятись зі зброєю наш син... Мусить же він бути досконалим лицарем...

— Як тих "Троє Таємних", що долю ворожать, — тихо й мрійно відповіла сарацинка. — Троє лицарів стануть на варті біля колиски його: ти з дон Карльосом та твій шляхетний брат, що ось-ось уже приїде.

Лясерда внутрішньо посміхнувся:

— Забули, щасливі, що він, Карльос, із ними в хаті!..

Але, чому такий неспокій наростає в його душі?.. Мабуть від цієї снігової?..

Глянув на книжку, що тримав у руці: "Троянська хроніка". Це — нещодавно здобув патер Каєтан від жидів, вигнаних із Праги чеської.

Тепер їх нагорнулось сюди так багато![338]

Оглянув і поклав книгу назад. Натомість витяг грубий томик невеликого формату.

Кована клямра замикала обгортку з ірхи, зроблену мистцем-інтроліґатором[339].

— Стривай! — озвався Адам. — Здається, спускають міст? Чи чуєш? Сурмили?

Він і Марія підбігли до вікна. Але вдолині нема нікого.

Тільки вітер кидає шматками снігу та виє в коминах.

— Дивно! — говорив стурбований Адам. — Сьогодні вже другий тиждень, від часу коли отець Каєтан мав повернутись із Київа… Таки ж урочистості сприводу святого Гіяцинта Київського[340] мають бути аж у серпні. Аби не наробили йому якоїсь халепи оті "стригольники"[341], що посунули з Новгородщини та загрожують знову відновити всі божевілля фляґелянтів?.. І де вони тільки беруться ті єретики?!

— І тут, і там — єретики… і тут, і там — домініканці… — шерехом набігає Карльосова думка. — Чи ж таким мій шлях позначений цими… "чорно-білими межниками"[342]?.. Тільки ж які вони тут і в Еспанії різні!.. Але, справді, мабуть з отцем Каєтаном щось притрапилось…

І це хвилює Карльоса.

Бо, користаючись із подорожі ченця на з'їзд домініканців у Києві, просив він заїхати до незнайомого ще йому де Кастро, що сидів на Волині.

У листі ж прохав "незнайомого родича" подати відомості про деталі гербу[343], життєві дати й наймення. Бо шукав зв’язку з цими, загубленими на чужині, членами свого роду.

Його ж повідомляв, що привіз із собою родинні аннали а також і реліквію: хрестик Фернана III —го, Святого[344], та молитовник, що з

нього молився канонізований Римською Церквою пра-прадід родів Лясерда й де Кастро.

Розгорнув книжку, що взяв її навмання з полиці.

Чітко написані чорні, масні літери старої Готики: вправна рука "емірового скриба Адама" виконала цю працю… Читав:

— "Послухайте ж нині наймення його,

Щоб пізнати могли ви героя…"

Вольфрамів переказ поеми Кретьєна де Труа "Парсіваль".

— Парсіваль — "Той, що йде навперейми!.." З якою любов’ю збирає Адам усе, що де сказано про лицаря Лоенґріна та його таємничого батька — Парсіваля! Чи не тому, що "Лебідь" гербу Дунін-Борковських схиляє його симпатії до цього "Лебединого Лицаря" Святого Граля?..

— …зелений камінь ізмарагд —

На ньому ж ці слова: "Бажання Раю!"

Це був предмет, що назву мав — Грааль…" Чому ж це тут Святий Ґраль — самоцвіт, а не келих із Тайної Вечері?..

І раптом озвались у пам’яті слова патера Інніґо:

— Святий Ґраль — це наше власне серце. І треба нести його так, щоб не розілляти ні краплинки…

День кінчався. За вікнами вже склала крила метелиця й на хвилинку відслонила обличчя неба.

Ліс за замковим ровом перетворився ніби на висохле морське дно, освітлене місяцем. Мережево густих віт і галузок, обліплене грубою верствою пухкого снігу стало галуззям морських коралів[345].

Чи ж вони й справді такі скам’янілі, що черкаючи одна об одну, дзвонять?

Ні! Цього разу вже не ввижається!

Ясним, високим тоном сурмить сурма.

Троє людей, що в студіолі, а з ними й ґепард, підбігають до вікна: таки рухомий міст повільно спускається!

Ось, чути дзвіночки в пригороді[346]… ось на подвір’ї верхівці…

Тяжко ступають потомлені коні. Перед їхніми посрібленими намороззю головами пливуть хмарки білої пари.

Круг трьох саней метушаться ті, що приїхали й їхні слуги, кінні й піші.

— Слава! Таки прибув будівничий! Таки привіз отець Каєтан! — тішиться Адам і не втримується: поспішає назустріч.

Марія, що сама ходить у кунтушах і звикла вже до тутешньої одежі, завважує:

— Немов ув італійських одягах… і є там жінка…

— Мабуть привіз італійського архітекта…[347] та ще й з дружиною — завважує Карльос.

— Я піду також! — нетерпеливиться Марія.

Карльос лишився сам. Розправив члени й відчув, що разом із заметіллю зник і його неспокій.

Цікаво довідатись новини!..

А вони ж таки йдуть самі сюди! І немов відчиненими дверима в студіольо ринула велетенська хвиля… Летить просто на Карльоса, підхоплює й підносить високо-високо… аж точиться голова й туманіє в очах.

А в тім тумані біжать слова візіонерки-гітани з Бурґосу:

— "Втрачене знайдеш тоді, коли вважатимеш, що втрачене воно назавжди…"

Щосили розплющує очі Карльос і бачить, справді бачить: дійсна, жива Беата стоїть перед ним!

Жива!!..

Може трохи рожевіша — певно від холоду?.. Але ж — вона це! Вона! І навіть зо світлою "зірочкою чистоти" на щоках!

Стоїть і дивиться привітно, великими, зеленавими очима… очима "де Кастрового роду"!.. А під коміром, на шиї блищить масивна, старовинна спона — ізмарагд…

— "Зелений камінь ізмарагд…

"На ньому ж ці слова: "Бажання Раю..." — ще пропливло тонучим човником перед Карльосовими очима... чи уявою?., і вже він не чув, як Адам підхопив на руки його падаюче тіло...

Та млість не тривала довго. Карльос швидко прийшов до тями. Немов прокинувся від хвилевого сну, що... ніби ще продовжувався! Бо побачив майже суворе, вузьке й довге обличчя, типове для роду де Кастро й почув еспанські слова:

— Моя донька — Рената де Кастро...

— Рената!.. "Відроджена"!.. Яка ж у неї чарівна, ясна, довірлива усмішка!

Так: це третя лілія з одного й того стебла, що й Беата й Каталіна...

За вечерею Карльос зовсім опанував себе. Довго вже сиділи за столом, а розмова не спинялась і на мить.

Однак Адам не дуже був розрадуваний: найнятий архітект, коли отець Каєтан вертався з Києва, рішуче відмовився їхати "до папіжника".

Був бо він сочиніянин[348] і громада одновірців не дозволила йому "працювати для католика".

— Страшна річ, цей єретичний фанатизм! — обурювався Адам.

— У мене майнула була думка, — розповідав свої пригоди отець Каєтан, — що знайду в Бердичеві іншого, німчина, що ніби примандрував із жидами з Чехів. Тож я й вернувся до Бердичева. Та ж отці "від Святої Варвари"[349] повіли мені: що то — не німчин[350], а жидовин.

Адам підвів руки:

— Де ж би таки можна, щоб християнське житло з каплицею будував жидовин!

— Це ж був би явний гріх! — додала пані Теофіля.

— То може мене послав сам Бог, щоб міг я вам послужити, — озвався де Кастро, Ренатин батько. — Маю в себе, не так щоб славного якогось архітекта, але, як тут кажуть — "хитрець" він неабиякий, учений у майстра італійця. І образ на спосіб фльорентійський змалювати годен, і контрефект[351] який, і статую зробити, і оздобу з каменем-самоцвітом викує. З тутешніх, негербованих він. Нерадо його пускаю з дому, та ж вам позичу охоче.

— Не гербований? — зацікавився Карльос. Хоч знав уже досить мову "Землі Волинської", але не настільки, щоб зрозуміти все, без пояснення.

Тому де Кастро перейшов на мову еспанську.

І Карльос не відав сам, чим дужче впивався: чаром рідного слова на чужині, чи живим усміхом "Відродженої Беати"?

— Як би міг я не прибути відразу, — говорив тим часом дон Хуан Марія[352] де Кастро, — коли голос Еспанії відізвався до мене, а свята реліквія прийшла сама до мене... ніби розшукуючи мене! Ми й подалися разом із Ренатою, себто: цілим родом!.. Це ж бо —— ввесь мій рід на чужині!

Слуги вносили великі тарелі з Дніпровою рибою-визиною[353], що її привіз отець Каєтан.

Відчиненими дверима долетів у їдальню дитячий тихий спів — нескладна, монотонна пісенька тільки з двох слів і з двох нот:

Та-то, ма-мо,

Та-то, ма-мо…

Рената зацікавлено прислухалась.

— То кумкають наші "Водяні Дитинчата": Раїна й Фаїна! — пояснила пані Марія.

Прибрана перловим намистом та сережками, в алтабасовому[354] контуші, вона "привчалась до звичаїв": частувала гостей "ласкавим словом принуки"[355].

Але радісно настроєна сарацинка хвилювалася новою ролею й помилившись, промовила до Ренати по арабському. Де Кастро відповів за доньку:

— Пробачте, ясна пані, але Ренаті вже чужа маврська мудрість…

Карльосів погляд пробіг по співбесідниках:

— Випадок, чи дивний збіг обставин? Але от скільки зійшлося нас, чужинців, на цій землі!

— Від 1340-го року їх у нас, на Волині, чи не більше, як корінних тутешніх людей посполитих, — відмітив точний у датах отець Каєтан. І легким сумом зазвучали додані слова:

— Як імла над мочарами, як ліси в байраках, — постійні мешканці цього краю тільки додаток до краєвиду…

— Бо ж вони так тісно злились із своїм рідним краєм… — притакнула пані Теофіля.

— Природно! — погодився де Кастро, — вони ж — у себе вдома! Тяжко злитись із краєм чужим! Бо відсутність рідної землі почуваєш, як утрату здоров’я…

— Рівняєте, графе, до хворого того, хто покинув свій край?

— До безнадійно хворого! Бо вигнанець — чи емігрант добровільний — як каліка: він ходить. Але як? Він ніколи й ніде не "вдома"… Він — як мертвий, коли б такий мертвий вийшов із могили… Він ніколи й ніде — не "на місці"!..

— Але може такий "стан смерти" часами доводить до "воскресіння духа?" — не підводячи очей промовив домініканець.

Дон Хуан посміхнувся:

— Ваші слова, отче, до мене відносяться більш, як до кого! Істино: тільки на чужині міг я зрозуміти те, чого не зрозумів мій прадід дома.

Спокійно глянув отцеві Каєтанові у вічі:

— "Фанатичним єретиком", — як говорять! — вийшов він з Еспанії… Про Ґуїльєльмо де Кастро[356] говорю! — пояснив дон Хуан. — Був він завзятий катар. А я, на чужині віднайшов віру батьків. І відчув, що вона — моя! Бо еспанська! Як моя мова, як мої звичаї, як моє ім’я… Як моє тіло, що одягає моє духове "я"!

Карльос зробив рух, завагався хвилину, але спитав:

— Якщо не видається вам, достойний мій родиче, занадто недоречною моя заввага, то ж саме тепер, коли вже не існує ця… цей напрям думки… і зліквідовані нещасливі спроби катарів-альбіґойців… Не існує вже більш перепон між вами та Еспанією?

Де Кастро примкнув повіки й похитав головою:

— "Як Христос не зійде з хреста"… — почав старовинним прислів’ям, — так… не посміє вернутися в свій край той, хто добровільно покинув його, та ще в часі смертельної небезпеки, щоб шукати особистого щастя… чи спокійного життя. А у його нащадків…

— Вирвано коріння! — злетіло з Адамових уст, немов підказане чужою волею.

— Так! Але в ґрунті новому, рослина обережно засаджена, може рости. Тільки дуже помалу. Часто хиріє й ніколи не дожене місцевої рістні…

Повільним рухом алябастрово-білої руки старий Гранд показав на образ що висів на стіні: "Поворот блудного сина".

— Ось: тільки Господь і батько! — вибачають зовсім "блудному синові". Але Мати-Отчизна — як і коханка! — ніколи не забудуть і не подарують… зради. А, що не кажіть — це зрада, покинути когось близького взагалі… та ще більше в годину небезпеки…

— Може воно так є, як сказав ясний пан граф, — тихий голос отця Каєтана звучав лагідно. — Та ж мені, ченцеві, простому духом, що не знає мудрости світу цього, завжди здається, що Господь, особливо тримає правицю свою над вигнанцями… Раз-у-раз бачу швидку кару Божу на того, хто скривдить вигнанця…

— Та ж інак і бути не може! — втрутилась співчутливо пані дядина. — Коли й сам Син Божий і Пречиста його Мати були вигнанцями в чужій землі єгипетській!..

Рената й Марія, що враз відчули симпатію одна до одної, не прислухались до загальної розмови. І коли по словах пані Теофілі утворилась коротка павза, впали латинські слова Марії-Зораї:

…Срібна, срібна Волинь!.. Колиска мого золотого щастя!

Погляд Ренати випадково торкнувся Карльоса. А сарацинка залилась рум'янцем, зустрінувшись із щасливим поглядом синіх Адамових очей.

…Та-то! Ма-мо!..

Знову пурхнув відчиненими дверима невтомний спів Раїни й Фаїни.

В їдальню ввійшла чорноока, чорноволоса Євлалія, несучи на руках Тею, що була заплакана:

— Чого? Чого? — запитала пані дядина схвильовано.

Волошка[357] блиснула перлами зубів: — Панна згадала, як восени прощалися з ластівочками.

— Та ж вони вернуться з весною!

— Так… я це знаю! — захлипала дівчинка, — але ж вони такі маленькі!.. І мусіли так далеко… самі!., без нікого!..

Сміх спинив слуга — молодий, ставний парубок. Уклонившись, він схилився до отця Каєтана й промовив тихо кілька слів.

Чернець підвівся: — З дозволу ясного панства і за ласкавим пробаченням, мушу з поміччю…

Пані Теофіля захвилювалась.

— Ні, ні, не як сповідник! А як лікар![358] Погризлись чужі коні з наськими й примняли машталіра.

Домініканець, хлопець і хова з дитиною вийшли.

— І ця чорноока красуня — сказав Карльос, — теж чужинка?

Адам повернувся до Карльоса: — А ось — нарід землі нашої: той молодик — її сила, а патер — її освіта[359]. І це знаменно: Церква бо — це перша брама, якою приходить до примітивної країни освіта…

— Але, вже третє покоління цих чужинців частіше співає волинських веснянок, як рідних пісень! — усміхнувся дон Хуан.

— Ось, хоч би наша найдостойніша пані дядина, — притакнув Адам, — правда, литовському Перкуналові "лісових вогнів" не палить! Але старовинним волинським звичаєм вішає на дерева "офірні віночки"! А хіба ми, тут приявні, знаючи стільки мов, не говоримо переважно в мові цього краю? Дарма, що наші рідні мови може й більш розвинені?[360]… Що ж до мене, особисто, то я дістав рани й перебував у неволі, обороняючи з власної волі цю — "свою"! — чужину!..

Карльос поважно додав:

— Сподіваюсь, побратиме, що і я не тікатиму від того…

Адам пригладив авреолю свого ясно-золотистого волосся:

— Імла… Імла Стирі! Не тільки сплять у ній казки та легенди, але дрімає в ній цілий космос… як у правдивій "космічній імлі"… І хто ж той пророк, що міг би сьогодні сказати, який витвориться згодом із неї світ? Не кличемо ми, — чужинці! — раз-у-раз — Адам кивнув головою на двері, — "Та-то! Ма-мо!", але ж замкнені у нашому "вигнанстві",

добровільному чи примусовому, — чуємо голос цієї Землі, що прийняла нас, чуємо виразно її голос:

— "Діти мої!.."

"PATEFACTA ERUNT DEI ARCANA[361]"

Пані Теофіля сиділа у високому кріслі в своїй одрині. Дивилась у вікно й прислухалась. У передранковій імлі поривчастий вітер міцно хитав високими ялинами за ровом.

Здавалося, хтось великий і таємний махає там наміткою: раз — на привітання, раз — на розлуку…

Раптом вітер розірвав туман і між зеленавими хмарами засяяла вранішня зоря; одинока й холодна…

Дядина встала, засвітила лямпочку перед великим образом Матері Божої "Кормительки"[362], яка "пильнує, щоб не забракло в оселі хліба".

Та ж у цю ніч молилась не про поживу людям і тваринам…

— Випроси, Матінко, най пошле Господь долю тому наслідникові роду, що має от із хвилини на хвилину прийти на світ! Захорони й захисти Пресвята Діво-Мати й ту, що взяла собі при хрещенні Твоє святе Наймення!

Знову повернулась до вікна… думала…

— Така була слаба "Мариня", коли Адам прийшов змінити пані дядину при ліжку хворої!.. Глибокі, мов у ями запалі! — очі горіли на блідому, як подушки білому, личку, що набрало чарівної краси… Але ж

горять вони таким вогником, що… спалахне сильно і ясно перед тим, як має погаснути!..

Боже! Боже! Помилуй її, таку молоду, щасливу, гарну, добру!.. Візьми мене стару замість неї! Доле. Духи Лісові! Як що вам потрібен "викуп" за молоде життя, за щастя — моє життя візьміть![363].

Стискуючи на грудях руки, пішла до дверей. Довше не могла витримати! Піде молитись до каплиці!

Оминула своє широке, вигідне ліжко під важкими "небесами" з протканого "травами" та "струями"[364] східнього шовку.

Даремно біліють високо-підбиті подушки, а м’який, хутряний покрівець розтягся в ногах, поверх теплої ковдри, мов живий, сильний звір.

По дорозі взяла зі столика грубий, у темну шкіру оправлений молитовник "Діурнале", з молитвами й службами Божими зокрема на кожний день.

Перекинула в кількох місцях сторінки. Знайшла! Ось вона, — написана на окремому листочку пергамену і вложена в книжку "Молитва до святої Марґарити", що помагає матерям у тяжку годину[365].

Взяла за клямку двері й прислухалась, бо почула, як далеко — на нижньому поверсі, хряснули двері… потім швидко перебігли жіночі, босі кроки й загуркотіла мидниця, покотившись по сходах…

Ще настрашать Тею! — затурбувалась пані Теофіля, згадавши, що стурбована вже кількаденним хвилюванням усього замку, дівчинка ввечері пашіла, плакала й не хотіла спати.

І саме вчас прийшла до внучки.

"… від пристріту[366] дідового, бабиного, молодечого, дівочого, жіночого, чоловічого, діточого… — вмивала Тею Євлалія "з вуглика, ножем перехрещеного"[367]…

Тільки знаком наказала пані дядині, щоб "не переривала її наговору" і — для певности! — проказувала ще зарікання від лихоманки-пропасниці:

…і вийшли з моря-окіяну сім дів-дівиць: перша дівиця — Зимниця, друга дівиця — Палениця, третя — Ледова, четверта — Бідова, п’ята — Невсипуща, шоста — Невмируща[368], сьома — Лідія, над ними володарка."

Тея лежала спокійно, з розплющеними очками й уважно слухала, — як цікаву казку, — заклинання "семи дівиць".

Раптом підвелась. Сіла на ліжечку й перехилившись, слідкувала за чимсь на підлозі.

Раніш, як волошка встигла її затримати, дитина вже бігла босоніж, чорним, квітчастим килимом до дверей. Біжучи, вела ручкою за чимсь по підлозі.

Пані Теофіля разом із ховою вхопили дівчинку на руки:

— Ну, ну! Богумилко[369]! Не витівай! Засни ще! Ляля сама впіймає тобі котика-Мацька! Покладе його тобі в ногах… най він тобі попряде… казку свою котячу розповість… Як заснеш — ураз зрозумієш, про що саме він тобі розповідав!..

Але Теїні сині очі стали немов іще більші як звичайно. Ясно й поважно дивилась на бабуню:

— Я, бабуню, не Мацька гонила! То — смерть-Морена повзла! Як смужка сивого диму. Я її, бабуню, погнала до дверей! Вже її тут нема[370]!

Пані Теофіля тремтячою рукою перехрестила внучку й себе. Дивним поглядом глянула на хову. Та мовчки впала навколішки й сховала обличчя у вишивану попередницю.

Пані Теофіля квапливо прикрила Тею й погнала до Маріїної одрини.

Адам схилився над ліжком дружини, йому видалось, що Маріїна рука швидко холоне в його руці.

Хотів сховати під ковдру ту бідну ручку. Але ж немічна так спокійна спала, аж було жаль збудити її після перенесених мук. Враз по Святому Причасті їй помітно полегчало.

— Це добре, що запричастилась відразу, як знайшлася дитина! — гадав Адам. — Не тільки ж бо на смерть причащаємось, але й на зцілення душі й тіла! Дяка Богові, що вже це скінчилось!

До покою нечутно вступила дядина й "бабка"[371].

Адам, як у сні, потримав хвилинку в обіймах — незручно й невміло, — туго загорнений клуночок, що "бабка" називала його сином.

Син!.. Ще так недавно — вчора тільки! — видавався він таким бажаним, необхідним, цей "спадкоємець і дідич роду!.."

Нині ж видавався батькові таким незрозуміло... чужим! Зайвим... дивним!..

Бо ж головне — Марія!

Марія!! Вона — осередок його життя, сонце, світло… без якого все інше для Адама безрадісна пітьма, хаос…

Дав знак, —— тільки поглядом! — дядині, щоб ішла спати, відпочинути…

Накрив ковдрою руку Марії. Вдивлявся в її біле — аж прозоре, мов з алябастру вирізьблене личко…

І раптом підвів голову. Відчув бо, що кінці його пальців зледеніли а серце затрималось у грудях…

Стогін Марії немов би був якийсь… дивний… Адам чує, як йому їжиться волосся на голові… підноситься, як до розігрітого бурштину…

А між нього й дружину вливається тьмяно-срібний потічок… Смужечка! Така тоненька, як лезо ятагана… вона росте… розширюється… Віддаль між ним і Марією більшає…

Вже могутня ріка серебриться між ними… вже стає вона морем!.. Безмежним!.. Безкраїм!..

Замість блідої постаті Марії — гойдаються легенькі, сріблясті хвилі…

А на обрії — з далека-далека! — випливає з опалевої імли вирізьблений човен… як біла — далека! цятка…

Але та цятка швидко наростає, наближається до Адама.

І Адам пізнає: прабабуня Свангільд схиляється над ним!..

Кінцями довгих пальців дотикається його тремтячого рамена…

Від того дотику холод, гостріший за студінь леду, наповняє всю його істоту. Заморожує всі змисли… і само життя.,,

І ледве вловлює Адам далекий, ніжний — як плач дощу, як стогін вітру — голос:

— Сину… Сину роду мого!.. Як же тяжко… як болісно знати, що прокляття накликане мною… затроюватиме щастя й радість прийдешнім… Покинула батьківщину я… щоб іти за щастям… І от — не мають батьківщини, ані щастя нащадки мої[372]…

Адам хапається за руки Марії й чує, як вони легенько увільняються з-під його долонь і притягають його до подушок. Обняла обома руками його голову, а промінні, іскристі, — як у найщасливіших хвилинах життя! — прекрасні очі сарацинки наливають теплом його, на смерть було стерпле серце.

— Не плач… по мені… мій найдорожчий!.. Я — така щаслива!.. Чого б могла я ще бажати? Не одну, а дві "мрії життя" я прожила… Втілились обидві… І щастя присвяченого чистій, високій мудрості… там! удома!.. На весні моєї юности зазнала я… — голос хворої затремтів ніжною струною:

— Поклади у виду, тут, — біля мене! — "трояндy пустині!.." І щастя з тобою… золоте щастя у срібній колисці твоєї Волині…

Урвала. І раптом у смертельному жаху притиснулась до Адама.

Очі, — немов тільки вони самі лежали на подушках, бо ж біле лице злилося з постелею, — спинились, не рухались, не моргали, не могли відірватись від темного квадрату стіни проти ліжка…

Адам рвучким рухом обернувся й побачив ніби неясну, темну, крилату тінь.

— Азраїле![373] — ледве чутно зітхнула Марія.

Тихо заскиглив Рустем, наїжачивши шерсть…

Бачив він теж? Чи озвався на стогін Марії?.. Чи тільки відчував — інстинктом звіря — смерть? Помалу на устах Марії розцвіла блаженна усмішка. Зашепотіла:

— Уже не маю страху!.. І піду лезом меча над безоднею неіснування… до Тебе, Всемогутній, що знаєш усе… благословенне най буде Твоє Ім’я!..

Затихла на мить. Здрігнулась. Ще раз — слабо! — притиснулась до Адама. Ледве чутно впав шепіт:

— Іду.

Замовкла нерухома. Але за мить зробила рух ніби кидається в просторінь. І вчув Адам як стала незвичайно тяжка в його обіймах…

Надворі цілком розвиднілось. У вікнах гасли вогні, що горіли в цілому замку і в "челядній ізбі" три ночі вряд. Дзвінок у каплиці високим голосом квилив, пронизливо й тужно, покриваючи тихі ридання жіноцтва й невтішне скигління гепарда…

* * *

Не справдились сподівання Марії, що на крижмі[374] біля її сина стануть три лицарі: Василь спізнився. Приїхав аж за місяць по її смерти, коли вже малий Борковський дідич — Адам-Кашпар[375], був охрещений.

— Слава ж Пресвятій Діві! — відітхнула пані дядина, по приїзді Василя. — Цей приверне Адама до життя.

І спокійніше віддалась новим клопотам: доглядати малого внука, названого Кашпаром на її домагання, бо ж:

— Прийшов він, — як і ті королі-маги! — з Христової Землі!

Та ж і за клопотами, вона перша — вже свого часу розхвильована попередженнями гудця Ковдуша, — гостро відчула велику переміну в своєму улюбленці.

Передовсім вдаряла їй в очі дивно-несподівана постать серед Василевого почоту: православний чернець.

Правда, чи ж мало їх і подібних їм мали коло себе пани-маґнати?

Не було жадного дива, коли серед "латинських кляшторників" зі Львова, Києва, Бердичева[376] чи Дубна появлявся часом і протестантський "дидаскал"[377], чи твердо-переконаний у своїй "переможній правді" "чесько-братський пресвітер" чи "схизматицький піп" або православний "монах"...

Хіба ж усі значніші пани не шукали "приємного товариства освічених і "обичаю світського знали" — людей духовних?..

— Може й цього "свого попа" має Василь також для розваги? Бо ж, видко, що цей законник[378] бував у бувальцях і має голову непорожньою? — заспокоювала сама себе пані Теофіля.

Та ж незабаром показалось, що та "розвага" не виглядає надто весело...

Бурхливі диспути, безконечні зранку й до ночі — суперечки стали відтепер незмінною атмосферою замку.

Дивувався й Карльос:

— Як вони люблять — і вміють! — говорити просторо й невтомно! Певно схиляє їх до того довга зима, коли всі роботи сплять, а зв’язків зі світом нема. Тут не улаштуєш ані турнірів, ані змагань співаків-поетів… Нема й "служення дамі"… Що ж залишається, крім балачок та медів?.. Якийсь французький мандрівник, що подорожував у цьому краю, казав, що тут "більше п’ють, як їдять"…

Сам Карльос участи в дебатах не брав.

Що бо міг сказати чужинець? І як міг вмішуватися гість у справи, що інколи були для нього дивні?..

Усміхався тільки мовчки до отця Каєтана, з яким грав у шахи не менше, як колись з еміром Ібрагімом.

Ще маломовніший за мовчазного еспанця патер на всі спроби отця Елпідіфора нав’язати "дискуцію від віри", раз-по-раз відповідав тоном і стилем того ж самого Елпідіфора:

— Мені, монахові, не вільно єсть предаватись многословію світської суетности. На питання віри — ось моя відповідь: — показував на свою чорно-білу рясу-габіт. — Чорним по білому написана й не від кого не прихована. "Імійте мене отреченна!"

Коли ж, часами, дебати набирали гострішої форми, домініканин, уклонившись, виходив із студіольо:

— Читати приписані молитви.

А в студіольо гудів сильний Василів баритон, виривався пронизливий, горловий тенор "чорноризця[379]" і тьмяний, сумний та стриманий — по довгій, східній звичці, — голос Адамів.

— Як ще недавно, тут укладались інші пляни на майбутнє! — згадував Карльос. — І як лагідно воркували молодята!..

Меланхолійна згадка викликала перед Карльосові очі гарний образ молодої сарацинки. І, наче у відповідь на ту думку про Марію, саме згадав її того вечора й Василь:

— Дивуюсь я тобі, брате! І чого ти тут сидиш, сумуючи по… своїй бранці? Хай скажу соковите слово: баба — як баба! Одна гарна, але ж є інші — ще кращі! Та ж не годиться самому через бабу ставати, як баба!

Адам здригнувся від тих слів, мов від удару бичем.

— Його шляхетна, мудра Зорая, світло його життя — "баба", "бранка"?!

Але затис зуби й стримався: старший бо брат!.. Той брат, що від нього так сподівався підтримки, зрозуміння, розради! З дитячих літ бачив у ньому свій ідеал!..

А старший брат продовжував:

— Та ж удар лихом об землю! Залий смуток медом! А я заручусь, що прижену тобі з козаками сотку… тисячу! — бранок!.. На ремені-сириці приведу!

І не помічаючи Адамової блідости та спущеного погляду, дружньо закликав його:

— Чейже сам я не народився серед цих болот?.. Жінкам та дітям тільки тут сидіти по спокійненьких запічках!

Він розправляв довгий, гарний вус і ходив з кінця в кінець по великій кімнаті, дзвонячи великими, срібними острогами.

— Тут кожен лицар закисне! Най жінота пряде та складає казки й байки! Най діти, тих казок слухаючи, уявляють собі світ як казку, де все приходить задармо… і пасуть жаб у мочарах та копанках! Ми ж, брате — дяка Господеві! — мужі! Нам належить борня, мусимо будувати життя, а… не складати казки! Тож кажу тобі: вдар об землю журицею! Струси з себе кволу дремлю! І — гайда! — до Києва!..

— А там, у місті первоматочнім — докидав своє слово Елпідіфор, — ведля[380] звичаю, з боярином Василієм, — сюди — на ралець, забаву молодецьку, туди, — абіє на бусурманина в похід… Як літь єсть болярам на добрі діла похопливим… От, і забудеться…

Розважаючи "в печалі сущого", чернець намагався говорити веселим тоном. Тоді його голос прибирав мекаючого тембру, як голос замкненого ягняти.

Коли ж заходився сміхом, гостра, ріденька борідка, що він її у поважній розмові накручував на палець, — скакала вільно й пустотливо, немов би струшувала смішок, що деренчав і скочувався, — мов розбиті черепочки, — додолу[381].

— Правду говорить всечесний отець! — радів підтримці Василь,

— І правду, і істину! Ібо і в глаголі церковному стоїть: "Як би не охмурнів чоловік, не сміє тужити даже до безконечія!" — підносив отець урочисто руку. — До розпуки бо так здолав би дійти. А це — гріх тяжкий… і над усе дияволові мильший…

Василь гучно поставив на стіл срібний кухоль і яскравими барвами почав малювати Київ:

— Тепер, вертаючи з Чернігова[382], були ми там з отцем… Не пізнати!.. Розцвів пишною квіткою наш старий красень під першим подувом Магдебурзької вольности[383]. Міщанство, як вийшло з-під влади воєводи, та вибрало собі магістрат… гей! братику!.. Шафарі, писарі, війт із бургомістрами та ратмонами[384] — все люди зо своїх!.. А які свята й урочистості справляють! А як раз-по-раз чужинців вином підіймають! А скільки там панства, магнатів, лицарства!.. Місто горить барвами, злотом… Музики, співи, процесії, тріюмфальні походи… Та ж, ми, брате, й студентами бувши того не бачили! Ні й у своїй Льомбардії та в Німцях![385]

— Та ж токмо[386] "золоту корогву"[387] побачити! — докинув Елпідіфор.

— А що бо ти видів у своїй турецькій неволі?!!

— Ні, но—ні!.. Не рците сього, не говоріть!— спинив Василя чорнець. — Того бо, що болярин Адам сподобились звидіти, жадні ігрища світські даже в Києві, в пам’яті затьмити не здолають!.. Давно вже ложний встид не дозволяв мені вашу милість попрохати: розкажіть нарочито нам про Землю Святу! Аз бо, многогрішний, найбільш хотів би узріти — поза Гробом Господнім — ту лямпаду, юже за Землю Рідну розсвітив високопреподобний ігумен Даниїл! І паки: суєтен бо духом єсьм чоловік — звідати любив би, точно ли сладость неописана у воді йорданській розлита? Камінь же з берегу Йордана-ріки, як би мал не був — чудодійною силою наповнений? Повість бо йде: ймеш ли його во уста — гладу не почуєш. І — Христолюбець один з Афтосу[388] гори, також чорноризець, — рек[389]: що не токмо в той час, доколі камінь во устіх сий, але ж і во-віки гладен чоловік той не буде! Ібо й душу наповаєть.

Несумірно великі, добрі й ласкаві законникові очі дивились радісно на Адама: чекав, — як дитина чарівної казки, — потвердження своїх відомостей "від очевидця".

— Та я… я не був при Гробі Господньому… — трохи ніяково й несподівано для самого себе, сконстатував — аж тепер! — Адам той факт, що, власне, не виповнив "мрію своєї юности".

— В неволі я був… бранцем. Бранцем я був у Святій Землі, — говорив далі, сам намагаючись збагнути, як же це сталося, коли Гріб Господень присвічував йому, як одна з найдорожчих мрій?!

Карльос мовчки спустив очі. Згадував минуле, але… розповідати не хотів.

Василь зненацька обурився:

— Так ти с-с-сидів на те по турецьких неволях, — скакали йому слова, ніби перестрібували з каменя на камінь, — щоб на торбані грати т-т-та до туркень за-ли-ця-тись? Так ти, братику, по малжонку[390] до Святої Землі мандрував, поки ми, — вдарив себе в груди, — тут із бусурменами сіклись?.. Ось, н-н-на! Дивись, — вказував пальцем на широку близну під оком — Дивись! Бачиш, як нас тут та-тарські шаблі цілували!

Адам зірвався на рівні ноги й міцно вхопив брата за руки в зап’ястку.

За ним, ледве зводячись, встала скощавіла постать гепарда, що по смерти Марії був невідлучно при Адамі.

— Василю!.. Раз на завжди!.. Я не дозволяю тобі… — гукнув Адам. І враз переміг себе та зломив грізний тон на м’ягчий. — Я прошу тебе… ніколи не згадуй при мені… чуєш? Ніколи! Ані натяком!., моєї небіжки-

дружини... Ти ж не знав її! Не бачив... Її вже нема більш між нами... Нема її!..

Урвав болісно, сів за стіл, схиливши голову на руки.

І це враз розігнало хмари Василевого гніву.

— Та... та Бог з тобою, юначе! Чи ж би я хотів тебе вразити? — і на слабий рух Адамової руки продовжував щиро: — Ну, годі! Не буду більше!.. Царство їй небесне! — і перехрестився широким, розмашистим, православним хрестом.

Адам не завважив цього руху. Але Карльос підсвідомо захвилювався:

— Певно з цього почнеться... — відчув тривогу. Хотів був вийти, гадаючи, що не годиться чужому бути свідком сварки братів... Але ж... Вийти з кімнати — було ніяково! Тож підвівся й підійшов до полиць із книгами.

Відчув незручність і чорнець Елпідіфор. Він теж підійшов до книжок і неприродньо-байдужим голосом заговорив до Карльоса:

— Чи ж усі ті книги й інкунабули должно[391] нахиляють розум до Святого Письма, а душу — до живота праведного? Є тут і "Антиграф", і "Антидот", але аз не обрів...

Та ж згадавши, що Лясерда — "рицар чужоземський, єретичної прелести папіжництва напитавшись", мало що може тямити на "животі праведному" і на його "мові руській", перейшов, пересипаючи мову грецькими словами, на теми світські:

— Еа єрон[392], що любомудрости своєя ради, во дні юности моєя, претерпіл єсьм всякую скорб і тісноту живота іноческого на Афтос-Горі, язик еладський пізнав, як рідний. І не токмо Іродота, Оміра і многих

інших читав, но й переводити тщився.[393] Многими поти й труди многими сія стяжах. І от же, опинився "пар геавто"[394] вижду, що воістину "була інна Русь старинна". Ніхто писаннями міфтопойсів[395] давніх уже не цікавиться! Токмо сама "дискуція о вірі"... І не диво! Монахи бо так розволочилися, що келія їм наприкрюється. Виходять на торжища... аж у сторони латинські, в Базилею, Ферару, Буду, Фльоренцію і даліє, та з одушевлением веліїм доказують, що "ми, русини, і латинники єсьмо братьми". І затроюють даліє блуди єретицькими і так уже затросні уми. А чому сіє? Ібо — воістину! — младеж не падає по книгах[396], аки пчела. Не ізбирає оттуду сладости словесної, а — хоч і безславно ректи сіє — но воістину: во коршмах черноризці сидять більше, як у книгохранилищах перебувають... І це — "пані калос!"[397]

— Слухай, брате! — говорив тим часом Василь Адамові, — розповім тобі про товариство наше лицарське, що тепер твориться! Ти ж з юности тугував за конем та зброєю! І ось, друзяка мій, Остап Дашкевич, князі Вишневецькі...

Різкий звук мисливського рогу розтяв повітря під брамою, йому відповіла сурма й заскреготав звідний міст.

-— Та ж саме це може від Вишневецьких посланці! Чекаю їх!..

Але це були післанці від де Кастрового "негербованого хитреця" — архітекта.

Зі смертю Марії гарячкове будування в Борках стало. Пригноблений Адам до всього втратив цікавість і припинив розпочаті праці. Тоді де Кастрів мистець взявся за будівлю нового замку на закуплених Лясердою землях.

Весна починалася сухо й тому праця жваво посувалась.

Карльос міг — так оповіщали посланці, — приїхати подивитись, бо вже було на що: одно крило нової "Каса Лясерда" стояло на новій землі.

Коли другого дня Карльос зайшов до студіольо попрощатись із братами, вчув голосні слова Василеві:

— Хрест, шабля й струни — ось наші гасла!

— Але єн протойс[398] — віра православна — поправив отець Елпідіфор.

А як по двох тижнях Лясерда знову повернув у Борки й відчинив увечері двері до студіольо, там немов ніхто не рушився з місця від дня його від'їзду.

Все було так точнісенько, як багато днів перед тим. А диспута продовжувалась у тім же тембрі голосів.

Тільки перед отцем Елпідіфором замість кубка меду чи "ліквору западного" стояв недопитий кухоль славного перемишлянського пива.

Сам чернець мирно дрімав, спершись на шкуратяну подушку високого фотеля.

Суперечка братів у кількох кроках від нього його не турбувала й очевидно не цікавила.

На мить перед Карльосовою згадкою пропливла спомином колишня розмова з Адамом про "пакс"[399] орієнтальних номадів. Подумав:

— Чи ж і це той орієнтальний "спокій"? Чи може він тільки байдужість через недостачу витривалости? Що правда, митрополита свого Герасима вони спалили!.. Але... мабуть тільки згарячу!..

— "Чуже" католицтво? "Забобони дикої Литви"? — звучав глибоким сумом Адамів голос. — Брате! Брате! Чи ж не сам ти повторяв мені, що навіть патріярх Ніфон, у своєму листі до митрополита Йосифа Солтана називає унію релігією наших батьків! У Москві "не пастирі — череду, а череда пасе пастирів". Та згадай же, ще перед унією прийняли обряд латинський наші пани: Слуцькі, графи Тишкевичі, роди Лукомських, Пузинів, Потіїв, Ярошинських… і хто їх усіх назве! Тож розплющ очі й пригляньсь, брате, що діється в тій "православній" Церкві! Здирства, суди, сварки, проклони, злоба, анатеми — це "чесноти" духовенства і нижчого і вищого і найвищого! Та… Чи ж можна знайти з усього їхнього духовенства хоч десять! — чуєш! — хоч десять! — які б розуміли свою віру? Тому й переходить шляхта на протестантизм, — ти ж бо сам кажеш, за словами православних єпископів, що лиш один із ста домів шляхти не затруєний єрессю! Ти ж знаєш усе це! І знаєш, що це — не мої слова!

— Бо ви, католики довели до цього! Стратили ми князів! Шляхти — чимало. А панів — ще більше! Через вас! Ви бо ставите православне духовенство нижче… за шевців! — гарячився Василь. — Чи ж мало хіба, що той, хто "має попа", — збагни ввесь глум і презирство цих слів: "має попа…" як коня, як тварину! — так той посилає його орати з хлопами! І служителя вівтаря ніхто не боронить!

— Та ж, Василю! В цьому й уся відповідь! Дійсно, правда: ніхто їх не боронить. Бо ж хто їх може боронити, коли вже навіть "братства" з людей світських, і здебільша мало освічених чи й зовсім неосвічених, — беруться "поліпшувати священиків"[400] "синів єретичних", котрі самі себе ганять, говорючи: "не вміємо ні читати, ні писати, тільки сторінки в книгах перевертати…" Дійсно, це вже "грецька злоба!.."

Але Василь стукнув пугарем об стіл, аж Елпідіфор на хвилю розплющив очі.

— Під лід, під меч, під топір — тих твоїх уніятів!.. Вони бо гірші за самих католиків!.. Це вони тягнуть до себе нарід тим, що в тому обряді темний, засліплений, "чорний люд" бачить обряд "свій"… у своїй мові!..

— Бачиш! Знову сам говориш: свій обряд бачить!

— Та ж то ошуканство! Нарід же темний, як глупа ніч! — кричав Василь, неначе був у широкому полі.

Елпідіфор уловив одно слово: "темний". Але встряв у розмову:

— У чому ж тут зло? — запитав цілком мирним тоном. — Істино бо: всі ми темні єсьмо! Ібо самі архиреї наші говорять: "Невідомо єсть, како і в що віруємо!" Та ж не те є на потребу! Аби віра та була тверда!.. Прочее какофимія![401] Кепські поголоски! Ність бо віри правої іншої, як православна, древняя, благочестивая, що вже із самої її назви видко… Досить вже набрехались ми… Поперестаньмо мало-малснько!

— Та заткни ти пельку, махабею! Ти ще мене навчатимеш?! — тупнув ногою розпалений Василь.

Елпідіфор влип у подушки фотеля, ніби хотів протиснутись через них наскрізь.

— Так говориш зі "своїм попом"… чи сповідником? — із сумною іронією промовнв Адам.

— Та хто нині сповідається?! — злісно махнув рукою Василь. — Ані священики, ані чорноризці!..

І знову посипались, як із рогу гойности дати, наймення, цитати…

— Мов на церковному соборі! — мовчки думав Карльос.

Сонце палило як улітку й кидало на підлогу великої, парадної залі замку білі килими проміння…

Василь підтяг вище до паса шаблю-карабелю[402] в сап’янових, зелених піхвах, поправив на плечі гаптований ремінь. І знову почав міряти залю широкими кроками. Дратувався…

— І все — тільки чекай!.. Дашкевич як здох!.. Той — як під лід пішов!.. А тепер — іще дядина!.. Одуріти можна!..

Витяг з-за паса свиставку зі слонової кости.

На посвист з’явився Юсуф, із колишнього Зораїного посагу.

— Меду, чорномазий! — гукнув, не спиняючи своєї ходи.

Кроки Василя, в підкутих срібними підковами зелених сап’янцях, глухо відбивались від майже голих, оббитих блакитним сукном[403] стін залі. Її прикрашували тільки портрети.

Обтягнені визолоченою шкірою стільці з різьбленими, високими спинками та дрімаючі по-під стінами лави, покриті "полавочними" литовськими килимами, ще дужче підкреслювали порожнечу офіційної, замкової "вітальні", де тепер брати чекали на звук ріжка, щоб їхати з дядиною на оглядини весняних посівів.

Хоч надворі й досить пекло сонце, але від грубих, неогрітих, кам’яних стін тягло холодком. Тому у великому ватрані, в меншій частині залі, палахкотів огонь. Біля нього сидів задуманий Адам. За роки свого полону звик до тепла й відчував дома холод.

— Як би ж тільки фізичний! — піймав себе на думці. І ще сумніш подивився на Маріїного Рустема, що лежав біля самого вогню й дихав тяжко, з присвистом, високо підносячи ребра.

Вогкість і сніг побороли могутнього — колись такого гарного! — звіря. Він прудко чах, із кожним новим днем усе дужче втрачаючи сили.

Коли гепард зайшовся кашлем, Адам схилився до нього й почав ніжно гладити суху шерсть цяткованої Рустемової голови, що з неї блищали вогники запалих очей.

Василь став у двох кроках і схрестив руки:

— Дійсно, тебе наче підмінили, брате! — промовив різко. — Панькаєшся з котом, як дівчатко!..

— Та й тебе підмінили, брате! — теж сухо відказав Адам.

— З чого ж це видко?

— Зо всього. Ти на все змінив погляди, починаючи від котів… і до віри…

Увійшов зі срібною коновкою меду бурґрав:

— Трещуло! — круто повернувся до нього Василь. — Чому ти став уніятом[404]?

— Бо люблю й важу обряд і мову батьків. Будуть інші накази світлого пана графа?

— Ні. Іди!

Василь обернувся до Адама:

— Але ж скажи мені нарешті й ти просто: якщо ти так заступаєшся за унію, то чом же — на милість Божу! — досі сам іще не навернувся й не перейшов на цю… нововигадану віру?

Адам, не затримавшись на братовому підкресленню, відповів стримано:

— Тому, що я не відпадав. Тож і не потребую "навертатись" чи "переходити", …як це зробив ти або інші. Я є католик. Це ясне само собою, якої я віри. А може й ти тепер собі пригадаєш, як радив Трещулі "триматись католицької віри?"

— І що ти все, як дядина, на "старі часи" все згадуєш? Чи ж ми носимо одіж, як за князів? Або живемо, як за Аскольда чи Володимира?.. То були "батьки"! А ми — їхні "сини!" Їм було добре одно, а нам ліпше друге!

— Та ж не Аскольд і не Володимир захоплювались кардинальським пурпуром митрополита Ісидора. За що ж ти тепер мажеш його дьогтем?.. Чи ж не ти мені розповідав — у поході ще! що в Римі царгородський патріярх Григорій Мамма висвятив помічника й учня Ісидорового Григорія?

— Чи не я? Я!.. Розповідав? Розповідав! заложив руки за пас Василь. — А тепер тобі — паки і паки — скажу: не поможе твоїй унії ні Папа, ні Мамма!

Карльос відхилив двері, хвилину затримався на порозі, та не ввійшов.

— Скільки слів… і скільки ненависти! — думав у здивуванні.

— Вуйки в залі? — спіткала його в коридорі Тея. — Бабуня й я вже готові. Поїдьте й ви з нами!

— Ні, дитинко, мені сьогодні недобре, — погладив Карльос ясну голівку дівчинки й пішов на вежу будельницю.

Хотів поглянути востаннє на околиці, де так довго перебував на новій землі. Завтра мав уже остаточно покинути гостинну побратимову домівку.

— Але я тебе відучу крутити як єзувита! — вчула Тея голосний покрик вуйка Василя, коли чіплялась за клямку, щоб відчинити важкі двері.

А відчинивши — остовпіла.

Вуйко Василь високо підніс шаблю на вуйка Адама… Вуйко Адам зробив так само. І два леза дзенькнули голосом неназисти й смерти.

В тій хвилі зі стогоном підвівся Рустем і "стрілив собою" на Василя. Блискуче лезо шаблі сховалось між лапами звіря.

— Рустем!.. Рустем!.. — розтяв повітря в залі дитячий зойк і дві маленькі, дитячі ручки вхопились за Василеву шаблю. Адам підхопив дитину й з жахом дивився, як із пальчиків і долоні падали на ясний, соняшний платок підлоги червоні, — мов коралі, — краплини. Притулив Тею до грудей і метнувся зі світлиці. Але на порозі на мить зупинився.

Гострий погляд його блакитних очей пробіг по бездушному вже трупі Рустема: Василева шабля втрапила рівно до серця звіреві…

— Остання жива пам’ятка по Зораї!..

Адамові руки були закривавлені Теїною кров’ю.

— Між нами кров нашого роду! — хрипко промовив Адам. — І бігом поніс закривавлену дитину до дядини…

Василь кілька разів перейшов залю й пішов коридором.

Ще сьогодні виїде він, — як татарин, проти ночі! — з цього батьківського замку, з яким відтепер не в’яже його ніщо…

Погляне з вежі, як далеко можуть його занести коні ще до ночі.

Вузькими сходами вежі помалу йшов додолу Карльос…

Там, нагорі, бачив безконечне руно волинських лісів… А в серці стояв образ еспанських, голих, червоних скель… Що ж подібне між Еспанією й Волинню?

Хіба що той самий вічний бій із невірними!.. Тут — хижаки-номади, там — африканські й берберійські орди…

Ті, — там! — ідуть "по хліб"! А ці, — тут!— "по людей!"

Як еспанські, так і ці країни боронять долю Европи від наїзників…

Та ж голосу й обличчя цього народу, — як і еспанською![405] — Европа собі не уявляє…

А Василь ніс угору свої думки:

— Саме, який він "Дунін"? "данець", "норман"?.. Він — вільний, як степовий вітер, пан, козак!.. Навіщо йому та згадка про таких "чужацьких" батьків чи предків?.. Предків, тим тільки й "славних", що над їх головою висіло прокляття! Що ж: чи не може він сам бути

"предком"?.. Лебідь у гербі?.. Досить уже нам "плавати в хвилях католицького фанатизму!"

Ступаючи на твердий ґрунт, може він і свого Лебідя поставити на скелі![406]

Так і звелить перемалювати "свій" герб!

На площинці, слимаком закручених сходів, очі-в-очі зустрінулись обидва.

Стали. Мовчки зміряли один одного поглядом.

— Я знаю, — хрипко промовив Василь по латинському, — ви, це та певна підтримка мого брата, що так міцно в’яже його з папіжництвом[407] і відштовхує від нас!..

Карльос сперся плечем на стіну і недбало поклав руку на ефес шпади:

— Не знаю, графе, чому маю більше дивуватись: вашій витривалості в диспутах, що зводите їх починати навіть на сходах! Чи безодні джерела слів, що в собі носите…

Василь вхопився за шаблю, бо спокійний Карльосів тон шпигнув його, і без того вже на гарт розпеченого, гостріше як явна образа.

Але Лясерда лівою рукою притримав бойовий Василів рух:

— Ні вдома, ні в стороні невірних не ставав я ніколи до бою зі зрадниками своєї віри. А тут я ще й гість!

— Добре! — затис у руці шаблю Василь. — Але графе: ми ще зустрінемось на полі бою!

— "Щоб служить Богу й добрим людям!" — злегка вклонився Карльос, відповідаючи формулою, що нею користується еспанець у багатьох випадках. А головне — коли не бажає пускатись у ширшу розмову.

ЕПІЛОГ

Аромат бузку й мокрого, весняного листя вливався відчиненими вікнами в нову "Каза Лясерда". Тільки що пролетіла могутня, нестримана, весняна хуртовина…

З тяжким гуркотом і блиском сотки стріл перекотилась прудкою хвилею. Але якої наробила веремії! Скільки вчинила шкоди й знищення в розцвілому саді!..

Карльос дивився з вікна на розбитий блискавкою стовбур велетенського — може півтисячлітнього! — дуба.

Придивлявся, як тремтіли на ньому листочки, що може ще й не відчували своєї близької, неминучої смерти, хоч стовбур білів смертельною раною.

Бачив, як із сусідніх, жалібно-темних ялин, також пом’ятих і втомлених, падали на дуба прозорі сестерські сльози…

Злісний подих хуртовини, що впала з чистого неба, жмутами поскручував восково-ніжні, весняні галузки кущів.

Он — поломані мальви схилилися над самою землею і б’ють поклони голівками кругленьких, — не розцвілих іще — пуп’янків…

Великий, ясно-жовтий метелик конає під ними, між перлами конвалій…

І Карльос згадує стару, арабську пісню:

— "Що може виразніше показати болість і силу життя,

"Як — із поломаними крилами — конаючий метелик?…"

Дощ перестав, І Карльос вийшов у сад. Це вже третя весна, яку він бачить на Волині! Гарна, сильна, повна життєвих сил…

Вдихує повними грудьми напоєне буйною весняною силою повітря. Немов від Джерела Вічного Життя принесла його буря на своїх могутніх крилах, щоб напоїти землю з вічно-повного безсмертям келиха обнови:

— Святого Граля Божої природи…

Біля липової алеї, де теж лежало кілька зломаних, старих лип, Карльос несподівано вчув на раменах ніжні руки дружини, а юна голівка Ренати притулилась до його обличчя.

— Я знала, що ти тут… Хуртовина, немов зла сила, понівечила наш сад… Ти ще не бачив у частині овочевій?! Стільки великих і малих смертей!.. Але може це тобі дивно, — мені не сумно! Бо я знаю: відживе наш сад! Відродиться знову й нове листя вкриє свіжі сьогоднішні рани… Поглянь: хоч зім’ятий хуртовиною, проте який гарний наш сад!

Карльос бере Ренатину голову обома долонями, як амфору, що з неї втишують спрагу, і довгим поглядом дивиться в її щасливі очі — зелені, як весняний сад — "очі де Кастрового роду!…"

— Так! Відживе знову… і нове листя затулить свіжі рани…

Сам же думає:

— А чи те "нове листя" буде Беатою його юних днів?..

Як же неподібне його спокійне, тихе "щастя" до минулої, жагучої екстази юности, що межувала зі стражданням у хвилинах найвищого захоплення!..

Тепер — в осені віку! — він хоче жити. Але тоді — на весні життя! — тоді частіше хотілося вмерти…

— Що кажеш, Ренато?.. Адамів лист? — розстелив свій короткий плащ на непросохлу ще лавочку. — Сідай, Нато, прочитаємо, що пише побратим…

Багато зложених до купи синіх листочків[408] дебелого паперу вкритих виразним, латинським письмом:

— "Любий мій Побратиме, — ні: єдиний Брате мій, якого тепер тільки я маю на світі…" — читає Рената вголос.

"…бути хрещеним батьком Твоєму синові я не можу. Колись, у неволі, — пригадуєш, Карльосе? — як я жадібно слухав Твоїх оповідань про Твій край, його життя, звичаї й про події старовинних часів!.. Я добре пам’ятаю їх! Тож словами, що я чув від Тебе, — словами того Санчо IV-го, що скривдив першого Лясерду, — відповім Тобі сьогодні:

— "Ніхто не може дати того, чого не має сам![409]"

Так сказав Санчо IV-ий в останній хвилині коли діти просили в нього батьківського благословіння…

Так відповідаю, Брате, і я Тобі сьогодні. Бути бо хрещеним батьком значить — дати хрещеникові своє благословіння. А Ти знаєш: я того не можу! Бо над родом моїм тяжить прокляття…"

Рената перегнула твердий аркушик і змахнула ним з обличчя сльозу.

— Читай далі ти…

"…Однак, відмовивши Твоєму проханню, сам насмілююсь прохати Тебе…

Ще малий мій Адам-Кашпар. Але у дитячих роках не слід повіряти всю вихову майбутнього лицаря жіноцтву: розпестять його! Візьми його до себе, Карльосе, І, якщо зволить на це Світла Дружина Твоя, разом із сином своїм виховай його на лицаря, що йшов би невпинно й непохитно до Світлої Мети.

Я знаю: "Монсальват[410] — мета болісна" — співає Ешенбах, улюблений мій лицар і поет, і "по дорозі до цієї мети сліз не обітре ніхто"[411]. Але нехай іде мій син до "Монсальвату духа"… бо я… я піду в манастир.

Якщо трапиться війна — візьму в руку меч, бо зложив лицарську присягу — боронити свій Рідний Край[412].

Коли ж пошле Господь час мирний, прийму чернечу рясу, щоб воювати духом і словом за Правду. Бо є речі, як Ти бачив сам, що проти них безсиле залізо. А бій духа й зброї триває стало. Коли ж ці суперники йдуть один проти одного, часто тріюмфує третій. І той третій — це Зло, Кривда, Ненависть…

Великі Борки, улюблене гніздо моє, і надалі залишаю під опікою пані дядини нашої. Бо Василь уже не вернеться сюди з Чернігівщини.

Не дуже міцна тілом пані Теофіля, але ж духом незломна й сильна, як Гея-Земля, що нас живить. На таку ж виховує і малу Тею…

Але не Тею хотів би я бачити господинею-дідичкою в Борках, Карльосе. Ні, мій Друже! Якщо обдарує Тебе Господь донею, цим листом прошу її у Тебе за дружину моєму Адамові"[413].

* * *

Адамів лист розхвилював Карльоса: як же грізно побила життєва хуртовина побратимів "весняний сад життя!.."

Тієї ночі Карльос заснути не міг. Потиху вибрався з одрини до свого студіольо.

Яке ж воно "своє!" Аж дивно, що в країні, такій далекій від Еспанії, неначе — куточок рідний, свій… перенесений з далекої батьківщини!

Немов би не Карльос Лясерда, а дон Фернан ель Сабіо сидить у цьому глибокому фотелі, з чорного "моченого" дуба, з високою спинкою.

І білий комір ясною плямою відбивається від чорного оксамиту хатнього одягу…

Немов би — ось-ось! — від монументальної печі, з угла кімнати, де шафи з книгами, покотить круглий Херонімів бас просту й бадьору сентенцію… Вірну навіть і тоді, коли вже — як казала пізніша вже приказка, привезена з Америки! — "No mias consuelo que el tomato crudo"[414] — Карльос аж здрігнувся. Так живо відізвався цей голос у його серці… Але тільки в серці!

Встав із крісла й підійшов до портрету на стіні. Суворе Херонімове обличчя ніби всміхнулося до нього…

Це на пам'ятку про "світло з Еспанії", що приніс йому джура, зробив цей портрет… із пам’яті, розбудивши в собі здібнощі "емірового рисівника заставок та енлюмінюр"[415]…

Над Херонімом — собор у Бурґосі… Також Карльосовою рукою відтворена згадка з безлічі кампаніль… минулого…

Ось і брама "Арка Санта Марія … а серед площі — вся біла масивна сильвета мармурового хреста…

На ньому — Христос відкрив обійми розп’ятих рук… Простягає їх… немов чекаючи повороту з чужини… "блудного сина" Еспанії!..

У ніг хреста невпинно плаче водограй…

Думка знов вернулася до листа Адамового. Згадав, що хоче він злити свій рід із його родом…

З його "новим родом", який таки започаткував він, згідно з пророцтвом дона Фернана.

Але, хто ж може бути хрещеним батьком його сина?

* * *

На другий день "Каза Лясерда" вітала не "високого", але милого гостя. Був ним "срібноокий" Ковдуш, що приніс новини з Борок та пісні в своїй кобзі.

Ще в Борках полюбив мудрого гудця Карльос. А тепер зрадів — як рідному. Еспанським звичаєм, — "старим, як земля еспанська", — на місце кума, що відмовився, завжди кличуть першого жебрака, що його зустріне батько дитини.

І тому за кілька день, у палясеті Лясерди, як тихе свято, відбулися хрестини.

* * *

А по хрестинах, пізно в ночі, Карльос докреслював повне нових сил нове "родове дерево".

Протяг лінію від двох корнів — Ренати де Кастро і Карльоса Лясерди та закінчив її кружечком. А в ньому написав наймення тільки що охрещеного свого сина:

— Фернан-Альфонсо-Енріко.

Чекав хвильку, дивлючись як розбігаються по свіжому напису порошинки лазурітового й золоченого піску.

Потім вивів банделету[416] й — у пам’ять дон Фернана й його "пророцтв!" — вписав у ній слова:

"Патефакта ерунт Деї аркана"[417].

[1] "Hijo de mi alma — сину моєї душі" — біжний еспанський вираз ніжности.

[2]Перекладаю словом "джура" вираз "maestro de armos = учитель, як обходитись із зброєю", якого поважали в родині і пани і слуги, і який за "слугу" не вважався.

[3] Марілена — біжне, еспанське пестливе скорочення наймення Марія-Магдалена

[4] Марія Паділля — історична особа. Була це циганка, з якою король дон Педро морганатично оженився, незвичайно розумна й гарна.

[5] Цигани в Еспанії живуть осіло. Більшість із них — торгівці. Переважно різники, кошикарі, "ножарі" (що виробляють ножі), ковалі. Старші циганки продають на вулицях оладки "banudo", які тут же печуть. Завжди чисто одягнені.

[6] Пишеться "caballero", читається "каваєро". Еспанське b (б) вимовляється як українське в. /На жаль, письменниця тут дещо переплутала — це літера "v"в іспанській мові вимовляється як "b"/ — Прим. упор.

[7] Togue a muerto, власне дзвін, що сповіщає про смерть когось із парохіян.

[8] Згадані в повісті особи — майже всі історичні й наймення їх повністю подані. Але титул Сандоваля — duque (дуке) себто: герцог, не вмію перекласти на українську мову. Переклад "князь" був би несправний. Бо титул дуке (франц. "duc") іде зараз за князем ("principe", франц. "prince"). Німці й москалі зберегли форму "Herzog" = герцог. То й може і по-українськи могло б бути "герцог"? Чехи мають на це свою форму "vevoda". Але вважаю, що по нашому не можемо вживати тієї форми, бо плуталась би з поняттям "воєвода". А лишити "дуко" — також не можна, бо по-українському називають "дукою" просто багату людину. Тож не остається нічого іншого, як уживати таки форми "герцог".

[9] По анналах і записах, королева донья Хуана прозвана "la Loca" — безумна", бо ж таки стратила була на якийсь час здоровий розум, — мала незвичайно приємний, чарівний голос.

[10] Такий, справді, був намір королеви доньї Хуани.

[11] Велике горе так вплинуло на неї, що вона на якийсь час утратила здоровий розум. Тому в еспанській історії називають її "Juana la Loca" ("Хуана безумна"). Латинське j читаємо в еспанській мові як наше х.

[12] До свого одружіння з дон Феліпе — донья Хуана хотіла вступити до манастиря й приготовлялася до цього.

[13] Це був, справді, "пункт" божевілля доньї Хуани: вона твердо вірила, що дон Феліпе мусить воскреснути.

[14] Краєвид Кастилії нагадує собою африканську пустиню: піски, каміння, кактеї і гори — самі скелі. /Наша землячка, яка тепер мешкає в Іспанії, прокоментувала так: я вже не знаю, у кого з класиків читала гірко-поетичне "червона іспанська глина". То це було перше, що мене вразило в краєвидах!! Вона дійсно червона! Поля клаптями — клапоть росте зелений, клапоть колоситься жовтий, клапоть зораний — охряно-червоний. У мене вікна білі — то порохом вони припадають не чорним і не сірим, а червоним!! А основне заняття іспанського агрикультора одвіку — вибирати каменюки з землі!/ — Прим. упор.

[15] Другого свого сина, Фернана.

[16] Біжний еспанський вираз ніжности, "luz de mi vida"

[17] Фрай — брат. Уживається, відносно францисканців, навіть коли духовний уже висвячений на патера (священика), а не тільки ""брат".

[18] Кабошон — дорогоцінний камінь, відшліхтований до круглої, випуклої форми, а не до "фасеток" як брилянти.

[19] Аквіта це скорочення з aqua vitae — тобто: оковита, горілка

[20] Ау, hombre! — біжний, еспанський вираз здивування, жалю, суму — взагалі, майже в усіх пригодах та випадках життя. Дослівно: "Гей, чоловіче!"

[21] Вирази: caramba, hombre, caspito, chapiro — властиво не означають нічого конкретного. Але, що в Еспанії було (аж до недавна ще!) законом заборонено і карали за те в’язницею — кожне зайве згадування чорта, а також уживати в біжній мові наймення Божого, то люди вживали в усіх випадках ці, нічого не означаючі вигуки. Цікаво, що згадка про вигук "чапіро!" збереглась у часто вживаному жидівському прізвищу: Шапіро. Очевидно, занесли це слово в Україну жиди-вигнанці (як нпр. ціле місто Бердичів, що складалося майже з самих жидів, які зі звичаю, довго ще користувались мовою країни, з якої їх вигнано. А що в Україні було більше людей, які знали французьку мову, то еспанське ch, що його еспанці вимовляють як українське ч, висловлювали на французький спосіб як українське ш. І так із "Чапіро" став "Шапіро" або "Шапіра". Цікаву деталю відмічають французькі письменники й історики. А саме, що жиди-вигнанці дуже довго, на чужині, зберігали любов до Еспанії, її мови, звичаїв. Любили її як свій "рідний край". — Французькі емігранти (гуґеноти, євангелики, а пізніше до французької революції) нераз перетворювались на німців, англійців, москалів. Навіть — додають деякі твори, як нпр. Maurice Magre й інші: "Не було гірших ворогів Франції, як ті французькі емігранти — "бувші французи".

[22] Вживається слова "hombre" не тільки, як вигуку здивування, але й у простому своєму глузді, як тут, при ославлюванні, в сенсі "чоловіче!"

[23] "Радісного Агнця" або "Веселого Агнця" — привітання у Великодньому часі, як в Еспанії, так і в інших католицьких народів, заміняє українське "Христос воскрес!"

[24] За старі часи — дуже давно! — в Еспанії було багато вовків. Кажуть, що нема нічого страшнішого, як скажений вовк. Він не тільки не боїться вогню, але лізе сам на вогонь. На Литві також, іще не так то давно, було багато вовків. Бували і скажені. Ніби то казяться "з голоду".

Тоді летять на село, часами й до освітлених вікон. Моя бабуня — литвинка родом, — Теофіла Довмонтович, мати мого батька, — розповідала про такі випадки.

[25] Альфонс X "el Sabio" (1252-1284), син Фернанда III, дійсно канонізованого святого. "Не був ані політиком, ані вояком" — як пише про нього майже сучасна йому хроніка Хуана Міґуеля, — "але зробив для Еспанії більше добра, як коли б був добрим політиком і войовником." Політикою видко так мало цікавився, — чи не оволодів нею! — що навіть не закріпив прав за своїми рідними внуками — дітьми його первородного й законного сина — Альфонса де Лясерда, першого предка героя цієї повісти, дон Карльоса (і пишучої ці рядки). І трон перейшов до його племінника Санчо IV "el Bravo". Зате "був закоханий до культури" — пише Хуан Міґуель. Оточував себе вченими всіх народів, не зважаючи, чи вони — християни, магометани або й жиди. Тому повелось йому зробити дуже цінні переклади, як "Tradiciones de la Biblia", "El Alcoran", "El Talmud", "La Cabala". Написав дуже цінну працю "Los Libros des Saber de Astronomie" і склав так звані "Tabulae Alphonsianae". З інших його праць відомі "Los Cantigos de Santa Maria", "La Cronica General", поеми, пісні й б. і. його твори являються, так би мовити, закладом еспанського письменства, бо й найраніщими літературними працями Еспанії. Тож перед ним написано лише "El Cantor del Mio Cid" — автор невідомий (із XII а може й XI стор.) і "Legenda de las nocedades del Cid" (легенди з юности Сіда) написана Пленом де Кастро (Guillen di Castro), тобто знов таки — предком дон Карльоса (і пишущої ці рядки). Бо родини де Кастро й Лясерда злились в одну. А коли вимер ("по мечу") рід Лясердів — титули його й патенти перейшли — по закону Еспанії, — на найближчих кревних по мечу (по мужеській лінії): на рід Медінаселі.

[26] Популярна й досі еспанська пісня.

[27] Хроніка Руї Піно, Лісабон 1563, стор. 68. — Не дивуйтесь точності виписки: маю в Португалії вуйка, Євгена де Кастро, визначного португальського поета — португальці ставлять його нарівні з Камоенсом. Він був професором літератури та ректором єдиного в

Португалії університету в Коїмбрі. Даю ж детальні виписки, щоб було видко, що не "вигадую романи", але, дійсно, подаю виписки-уривки з хронік. /Як це звичайно в біографії наталени, справа з вуйком не надто певна, але достеменно знаємо, що дійсно жив такий собі Еуженіу де Каштру (1869–1944), письменник і викладач літератури в Коімбрському університеті. На його честь названа школа в Коімбрі/ — Прим. укл.

[28] У нас часто пишуть "тореадор". Тимчасом слово "тореадор" — французьке і в еспанській мові не вживають його ніколи.

[29] За ті часи, лікарі й астрономи носили іншу, як звичайні люди одежу: чорні плащі, завжди чорні, на чорній же одежі й берети, які звичайно вживали баскійці, т. зв. "боїни".

[30] Родан — сьогоднішня ріка Рона, по французькому Rhone.

[31] В Еспанії мало вживали і при розмові з королем або королевою титулу Ваша Величність. Звичайно вживали — при розмові з кожним іншим висловлювання "дон" (пан) або "донья" (пані) та хресного наймення: нпр. "донья Хуана", "дон Альфонсо".

Родинного наймення, як нпр. "Родріґес", "Фернандес" уживали тільки при розмові з дуеньєю — "донья Родрігес", або управителем, домосправцем: "дон Гонзалес". Дуенья — була старша жінка, яка скрізь мусіла допроваджувати дівчину або молоду замужню жінку. Вийти на вулицю чи до церкви самітньою, без супроводу дуеньї, вважалось "неслушним", іще до досить недавніх часів. Іще й авторка цієї повісти ходила замолоду завжди в супроводі дуеньї.

[32] Історичне. Дон Педро Араґонський, справді, заступився й виявив поміч Провансові проти короля Франції. Бо Франція й Араґон хотіли кожне приєднати до себе Прованс.

[33] В Романії, себто в Провансі, дуже була поширена від XI аж до XIV сторіччя наука альбіґейц'в (від міста Альби) або катаризм. Папа Інокентій III наказав "хресний похід" проти них. І саме Симон де Монфор дуже жорстоко закінчив цей похід, зруйнував міста Безіє, Каркасон і інші. Ті бої, в яких брав участь французький король Людвик VIII, закінчились тільки аж за французької королеви Блянки Кастильської, матері Людвика Святого. За часи доньї Хуани — альбіґейців урядово вже ніби не було. Але деякі жили ще розпорошено по світі, як нпр. славнозвісний Христіян Розенкройц (справжнім родинним найменням: Христіян Гермельсгаузен), який під найменням "Розенкройц" розповсюджував у Німеччині в XIV столітті нову єресь, знану під назвою "розенкройцерів", бо їх знаком був хрест зложений із троянд.

Один із альбіґензьких утікачів — Ґульєльмо де Кастро — примандрував аж в Україну. І ще перед 1914 р. нащадки його мешкали біля Житомира. Авторка знала їх особисто.

[34] Історичне.

[35] Альбіґейці йшли так далеко в своєму аскетизмі, що "відраджували", якщо не "забороняли" світським людям вступати в подружжя. На їх гадку, щоб "знищити гріх", який накликав на людство Адам, треба "знищити рід людський" — "нащадків грішного Адама". Тому всіми засобами старались вони запобігти розмноженню людського роду. /Сучасні історики не поділяють цієї думки/ — Прим. упор.

[36] Досконалі — назва, яку давали собі альбіґейці; таке ж "катари" — чисті (з грецької мови). /Так само, як і попереднє. "Катарами" і "альбігойцями" послідовників цього віровчення називали інші, самі ж вони звали себе християнами чи вірними/ — Прим. упор.

[37] "Гора Спасіння" — Монсеґюр чи Монсальват, у глибинних печерах і глибоких коридорах якої скривалися останні альбіґейці. Виходи заложено й довкола всієї гори розложено багаття, якого дим

задусив утікачів. За легендами — в Монсеґюрі альбіґейці сховали свої скарби. Інші ж легенди кажуть, що таємними, тільки альбіґейцям відомими підземними переходами вони перейшли за Піренеї в Еспанію. Ще інші леґенди розповідають, що в "Горі Спасіння" — Монсальваті або Монсеґюрі схований святий Ґраль.

[38] Ґільбер де Кастро — історична постать.

[39] В Україну. "Країною ґотів" названо її тому, що в Україні були колись на півдні східні ґоти.

[40] Альбіґейці не мали нічого спільного зі св. І'ралем. Але легенда про св. Ґраля, що вийшла з Провансу, перемішалась опісля з легендами про "скарб альбіґейців" ніби то захований у Монсеґюрі. Але той "скарб альбіґейців" не мав нічого спільного зі св. Ґралем, бо були це тільки різні книги альбіґейців а також дослівно і "скарби" — золото й дорогоцінності, які поскладали в недосяжних для того, хто в них не визнається, печерах та підземних ходах, виритих у горі. Головно позвозили туди ті скарби дві графині де Фуа, обидві на найменння Есклярменда, графи Каркасонські, сеньйори з Тренковалю та інші, щоб було їм защо провадити боротьбу не тільки за катаризм чи альбіґейців, але й за самостійність Романії, яка, підбита Францією, ставала вже тільки провінцією її. Тому в легендах і переказах народніх часто змішують альбіґеїзм і стремління до незалежности Романії та ще й примішують до того легенду про св. Ґраля, що мав бути схований або в Монсальваті або в Монсеррато в Еспанії, зараз же за кордонами Франції, в Піренеях.

[41] Така на портретах була донья Хуана: невеличка, досить щупла, з трохи більшою головою, як це звичайно водиться.

[42] Із головних засад альбіґейської науки.

[43] Сід Кампеадор, прозваний так маврами, що означало "бойовнний пан", справжнім найменням Родріґо Діяз де Бівар (часами пишуть Руї Діяз де Бівар, бо Руї е скороченим іменням Родріґо), найславніший герой Еспанії: перший почав бій із маврами, від яких, власне й висвободив Еспанію. Походив Сід із Сан Педро де Карденья, села у 8 кілометрах від Бурґосу. В цілій Еспанії наймення Сід посвятне. В родині ж де Кастро особливо, бо ж рід де Кастро володів маєтком біля Сан Педро (де народилась авторка цих рядків) і про родину Сідову, як про "родину сусідів" у роді де Кастро дуже часто згадувалось із майже посвятною пошаною.

[44] "Ось я служебниця Господня", слово з молитви, що її віруючі католики тричі денно повторюють, коли церковні дзвони дзвонять ранком, у південь і ввечорі.

[45] Ґаліяна — дружина Карла Великого, що якийсь час мешкала в цьому замку. /Замок Галіяни згадується у відомому історичному романі Л.Фейхтвангера "Єврейка з Толедо"/ — Прим. упор.

[46] Сталле (множина від сталля) — лавн по обох боках вівтаря в манастирських церквах: так званий "чернечий хор" (не "хори"!).

[47] Аколіти — прислужащі при Богослуженні.

[48] Увесь обряд присяги лицаря дамі — автентичний, історично вірний.

[49] "Хроніка дона Хуана-Міґуеля", том 51. Biblioteca de Autores Espanoles. Escrituras en proso anteriores al siglo XV. Стор. 257-264.

[50] В юліянському календарі, зміненому папою Григорієм XIII у 1582 р.. епактами називали "вік місяця", себто число днів появи молодика на небі.

[51] Pax! (латинське "Pax" — Пакс!) — мир!

[52] Історичний факт, зрештою, легкий до висвітлення.

[53] Вічний відпочинок.

[54] "Високі слова".

[55] Слово "трубадур" — зіталіянізоване. Провансаль, ці казали "тровер", від слова "trouver" — знайти, назначаючи цим, що вони були "винахідниками" своїх пісень, "знаходили" — себто: творили їх. У деяких місцевостях Провансу називали їх не "тровер", але "тробер", бо, як і в еспанській мові, звук "в" й "б" змішувався, висловлювався майже однаково.

[56] Нехай читача не дивує, що авторка дає Херонімові славне прізвище Сіда. В Еспанії трапляється часто, що люди, дуже скромно поставлені, носять дуже "славні" прізвища. Авторка знала одного Педро "Гузмана" — це дуже славне прізвище славнозвісного героя — але він був тільки пастухом. Мабуть, цей звичай вийшов звідти, що, коли селяни покидали свої села, відходячи на працю до іншого кутка Еспанії, вони "на пам’ятку" зберігали прізвища або свого села, або того, кому село належало, бо лятіфундії були величезні. Нпр., доходило до дев’ядесяти шости тисяч гектарів, які належали тільки одній родині.

[57] "Juste au corps" — тісно прилягаючі до тіла (з французької мови).

[58] Французьким звичаєм.

[59] У сідлі — ремінці відпинались і чоботи натягалися до належної вишини, аби не робити загибів. (Також французький спосіб).

[60] Народній вираз; себто: загрожує авто да фе —стосом, на якому палили єретиків.

[61] Беліссена — кельто-іберійська богиня місяця. Деякі альбігейські роди вірили, що "походять від неї".

[62] Альбіґейські переконання. Бо вважали вони, що "смертю на хресті" ображена божеська велич і всемогутність.

[63] Альбі — місто на півдні Франції, від якого "катари-чисті" дістали своє наймення "альбіґейців".

[64] Так чомусь собі це уявляли за ті часи.

[65] З Богом, панове! (звичайна формула прощатись).

[66] "La Loca" — божевільна.

[67] Valgame Dios! — поможи мені, Боже! Дуже популярний вираз здивування, суму чи дуже різнородних почувань

[68] Люцібелем звали альбіґейці Люцифера, повставшого проти Бога Архангела

[69] "Босих королівських", заложених Хуаною Безумною, куди переважно вступали жінки королівського роду, й наприкінці життя вступила й сама Хуана.

[70] Драма Констанци та Інес де Кастро — вічна тема португальської поезії від Камоенса й до сучасного найліпшого поета Португалії — Евґеніо де Кастро. Проте слідні в цій темі деякі поганські запозичення, якоїсь невблаганної "долі-мойри", чужі християнству./Справді, така тема є, але головною героїнею подібних творів є сама Інеш де Каштру – трагічна жертва сваволі можновладців, безвинна причина жорстких кар, що впали на винуватців її смерті/ — Прим. упор.

[71] Кармелітанка не сміє ані вийти на вулицю, ані показатися найближчим своїм. Описана тут — розмовниця у Дескальсас Рсалес у Мадриді. В інших кармелітських манастирях — нпр. у Празі, — розмовниця ще простіша. Це — цілком голі стіни малої кімнати, проти вхідних дверей — мале віконце з "турнікетом", зробленим із чотирьох дощечок, який можна обертати. На "турнікет" можна покласти книжку, фотографію чи гроші і обернути його. По ту сторону віконця-турнікегу сидить та черниця, з якою відвідувач бажає говорити, але її не видко — ні найменшої щілини в турнікеті нема. Перед віконцем — стілець. З авторкою цих рядків була така комічна пригода. Авторка принесла замовлений у неї переклад на чеську мовіу одної з книг св. Тереси з Авілі (здається була це "Дорога Досконалости") і — як звичайно, запиталася "чи може побачити мати Марію?" Треба було почути жах у голосі сестри-воротарки, яка перелякана перепитала: "По-ба-чи-ти?!" Бо це, справді, була річ неможлива! Але авторка перепросила і виправила вираз "побачити" на "порозмовляти з матір’ю Марією". За хвилинку вже ословив авторку рівний, "безбарвний" — без інтонації, — голос матері Марії: "Ляудамус Хрісті"… й відбулася розмова. Переклад був переданий. Але ані найменшої рисини таємної матері Марії авторка не бачила. Гонорар прийшов поштою, як звичайний гонорар, але за ним прийшов пакуночок із образками, реліквією від св. Тереси з Авільї й св. Марії Електи, що нетлінне тіло її збереглося у празьких кармеліток.

[72] De mi corazon — дослівно: "мого серця". Пестливий вираз. Як вираз: "de mis pecadas" — "моїх гріхів" — є виразом жалю, пожалування.

[73] Нехай читач, що ніколи не був в Еспанії, не дивується таким описанням її. Бо Еспанія — цілком не така, як, наприклад "благословенна" Італія — і якою собі уявляють її ті, що ніколи її не бачили. Тепло, соняшно, безжурно й ясно тільки в Андалюзії {та?} на півночі, на побережжі Середземного моря й Атлянтійського океану. В Кастилії ж — зима буває дуже гостра, тим гостріша, що без снігу і з холодним вітром із гір.

[74] В Еспанії мало кочовних циганів, бо це звичайно бувають лише ті, що займаються контрабандою. Решта живе осіло у приділених їм частинах міст, займаються торгівлею, ремеством якимсь, а старі циганки — дуже чисто одягнені, — печуть звичайно, оладки "banuellos" на перехрестях вулиць, коло урядів або шкіл. Тісто мають готове, перед собою — переносну залізну піч. Діти —циганчата підкладають палива, а старий циган — відбирає заплату. На замовлення купуючого, циганка напече шість, дванадцять — або скільки замовить купуючий — свіжих, теплих оладок. Так, принаймні, було ще за молоді роки авторки. /Як мені пояснили, "бун'юелос" то, скоріше за все, пампушки. Щось схоже на "хрустики", але з сиром та солодким сиропом з цукру з добавкою листя від інжиру. А млинці такі називаються "охвелас" з таким "в" як в англійській "w"./-Прим. уп

[75] "Ai hombre!" — біжний вигук здивування, незадоволення — але також і задоволення. Дослівно означає: "Ох, чоловіче!" Але вживають цього виразу раз-у-раз, до речі й не до речі.

[76] Марія Паділля — історичний персонаж. Була це циганка дуже гарна й незвичайно розумна. Король дон Педро Кастильський (1350-1369) оженився з нею морганатично, себто: вона не могла бути королевою, а її діти — інфантами. А що це був випадок дуже незвичайний, щоб король одружився з циганкою, постало багато легенд про те, що Марія Паділля "зачарувала" короля, бо була велика чарівниця. /Цей дон Педро, подібно до португальського монарха, мужа Інеш де Каштру, теж увійшов в історію під прізвиськом "Жорстокий"/ — Прим. упор.

[77]Ніби таке "питво" існує. Принаймні, авторці цих рядків про те розповідала стара циганка — велика приятелька авторки. Бо, за молоді літа, авторка дуже цікавилась циганами, то ж майже нічого (тоді, принаймні!) не було відомо про цей загадковий нарід: звідки він прийшов, які метаморфози він переходив, як утворилась його дивна мова, у якій майже з усіх мов узяті слова. Так "підкова" по циганському зветься: "петалос", як по грецькому, "кістка" = "коколо", знов, грецький

корінь. А в Україні — саме в Києві, авторці довелось пізнати циганку, яка звалася: "Нарайка" — ясний вплив еспанського слова "naranja" (наранха) себто: "помаранча". Цигани ставляться дуже недовірливо до не-циганів. Однак авторка може ствердити, що коли цигани комусь довіряють — їхні симпатії щирі, певні й майже безмежні. Авторку вони дуже любили. Казали, що вона їм — своя. Бо нібито доля її буде — "блукати світами", — як і вони, — "скрізь чужа і скрізь дома". У цьому — не помилились!

Дуже часто, коли авторка купувала в циганів овочі або оладки — продавчиця не хотіла приймати грошей. Давала задармо, говорячи: "Ми зі своїх не беремо!"...

[78] Певніш за все, що ця легенда була утворена контрабандистами — що переправляли контрабанду з африканських берегів і тому носили білі арабські плащі — загортки. Про "заховані скарби" — найбільш розповсюджені легенди, особливо в Андалюзії.

[79] Mire piscem (міре пісцем) — пильнуй рибу!

[80] La Loba guarda (Ля Льоба гварда) – "Вовчиця стереже". Альбігейські гасла. Від прізвища "Mirenya" — одної з найвизначніших альбігейських родин. La Loba" — Вовчиця — назва одної з найвизначніших Альбігейських героїнь, Стефанії Ля Льоба.

[81] Дехто пише це слово: "бордюги". Не знаю, який правопис правильний. Бо слово це—татарське "шкуратяні мішки на воду". А від татарів я завжди чула: "бурдюк".

[82] Дом — не "дон!" Це — титул духовних. Скорочене: "Dominus" — "пан".

[83] Кондот’ер — вояк, що з доброї волі наймався до війська, ие оглядаючись на національність того, кому у даний мент служив. Так би мовити: "вояк професіонал". Бо нічого іншого — ремества якогось — не

вмів. Або й не хотів уміти. Звичайно, такі "кондот’єрі" переходили з краю до краю, шукаючи — де б’ються?

[84] На кормі містилась варта, що відпочивала, щоб змінити вартових на переді — "носі" — корабля.

[85] Morenito (Мореніто) — чорнявий

[86] Ґренадинець — родом із міста Ґранади.

[87] Андалюзці, що, справді, мають буйну уяву, коли розповідають — часто перебільшують.

[88] Цю легенду — у якій можна відчути якийсь відгук легенд про св. Граля, авторка чула від рибалок, з еспанського побережжя Атлянтійського океану.

[89] Легенда, яку авторка чула в Лянгедоку.

[90] Ґалліони — кораблі, на яких перевозили переважно золото й срібло з Перу до Еспанії.

[91] Які відносились до назви корабля й держави, до якої він належав

[92] Біжне за ті часи "міжнародне" привітання. Слово: "Noël", що сьогодні у французькій мові означає виключно лише назву Різдва, різдвяного свята, за ті часи вживалось як вигук радости, привітання, побажання всього доброго. Сьогодні, у Франції, дають при хрещенні наймення: Noël хлопцям, Noelle або Noele—дівчатам. У перекладі це наймення означає: "Різдво". У французьких школах перекладали формою "Noele" авторчине наймення Наталена, бо іменини Наталени як і Noele святкуються 25 грудня — в день Різдва Христового.

[93] Морський термін: "всіх на гору" означає, що всі мусять бути на своїх місцях, як у хвилини великої небезпеки. якої він належав.

[94] Св. Діва дель Піляр (pilar — стовп). На стовпі бо з’явилася Пресв. Діва Апостолові Якову, св. патронові Еспанії.

[95] "Мамарочо" — дурник, смішна людина, "недотепа". /Згідно з сучасним правописом — mamarracho / — Прим. упор.

[96] Fray descalso — "босий брате" (читається: фрай дескальсо. Y на кінці слова вимовляється як українське й.

[97] Це — не помилка!.. Дині там дійсно поспівають на весні: приблизно до Великодніх свят.

[98] Таке було почуття в авторки, коли вперше побачила зблизька пустиню, як була в Єгипті.

[99] Виття шакала, справді нагадує істеричний, жіночий плач, що переходить у хлипаючий сміх. Коли людина його чує поперше й уночі — бо в день шакали ховаються й мовчать, — справді, робиться моторошно. І стають зрозумілі всі ті спокуси-видива, що переживали їх пустинники в Тібаїді.

[100] Прочани часто ховали монети у віск свічок, що несли їх із собою.

[101] Уед — дійсно "річище" прорите страшними — й дуже рідкими — дощами в пустині. Авторка такого явища не пережила. Але чула від свого батька — який п’ять років чекав на такий дощ в оазі, що це — явище дійсно страшне. Пересохла земля не всмоктує води й прудкі потоки виростають і змивають усе, що знайдуть по дорозі. Ніби, можуть "змити" й утопити верблюда, як би необережний мандрівник ішов із ним уедом, як дорогою та не встиг учас захоронитися на високих берегах

цього уеда проритого потоком дощевої води на глибину більш як 10 метрів.

[102] Суп — рід великого яструба чи орла, який відживлюється мертвими тваринами.

[103] "Всі дні, щоденно, співай хвалу Марії, душе моя".

Це — середньовічна, не клясична, латина.

[104] "фра" — скорочення слова: "Frater" — "брат".

[105] "Найдостойніший" — титул абата чи ігумена.

[106] 1934 року, коли вперше було видано — "виправлену" видавництвом! — повість "Предок", критика львівська "дивувалась" чому я помістила у Палестині, в XVI стол., "Василіянський манастир", та ще й "італійський"? Річ у тому, що про манастир "Василіянський" я взагалі не мала думки, але за ті часи було дуже багато чернечих орденів — особливо ж на Сході, — які трималися правил св. Василія Великого, який взагалі був першим, що написав чернечу "реґулу" — правило монашого життя. Потім, за цими правилами св. Василія Великого,.написав другу — пізнішу (529 р.) регулу св. Бенедикт, основник ордену Бенедиктинців. А з регули бенедиктинської — зм’ягченням чи загостренням її, — вже розвинулися різні інші монаші ордени та правила. Св. Василій Великий написав свої правила приблизно 375 р. Тобто — це найстаріша регула, найстаріші манастирські правила. Тому всі, без винятків, манастирі врочисто святкують пам’ять св. Василія Великого, як першого "отця" монашества.

[107] Св. Катерина була родом з Олександрії

[108] Св. Фернанд III король Кастилії (пом. в 1252) дійсний предок роду Лясерда

[109] Касубуля — покутна сорочка.

[110] Тобто — хрест.

[111] ґузлі — орієнтальний інструмент, а не слов’янські гуслі.

[112] "Не лежить мені на серці"

[113] На Орієнті й на Півдні воду п’ють з малою добавкою легкого, кислого вина або просто оцту, бо це більш освіжує

[114] "Лишись із нами, бо йде до вечора!"

[115] Хіральда — славнозвісна вежа-дзвіниця у Севілі

[116] У католицьких країнах, де нема каплиці в селі, є хоч дзвін, що дзвонять ним "на три Ангели", тобто молитви, що відмовляють їх усі, хто б не почув цей дзвін, — тричі денно: на світанку, вполудне й у вечорі, коли заходить сонце. Це — молитви за відсутних, подорожуючих, тих, що в небезпеці й за померлих. А що починаються ці молитви словами: "Ангелюс Доміні анунціявіт Маріє", тобто: "Ангел Божий благовістував Марії", то люд каже: "дзвонять на три Ангели!" Або: "вже віддзвонили на третього Ангела", тобто: вже вечір.

[117] В Еспанії, принаймні за часи молодости авторки, — не вживалось іншої лайки, як "син Варрави", "дияволів небіж", "чортова сестра" і на т. п.

[118] Пишеться: Сант’яґо, в однім слові!

[119] Початкове "J" в еспанській мові читається як наше "х".

[120] Караван-баш — той, хто провадить каравану.

[121] Мелопея — монотонний, ритмований спів

[122] Назва, яку дають собі араби, мешканці пустині.

[123] Джебраїл — арабська вимова наймення Гавриїл..

[124] Араби називають удода "птахом Архангела Гаври їла" й уважають, що побачити цього птаха — є ознакою Божої милости й добрим знаком..

[125] Ботанічна назва цієї рослини: "Sparmania". У нас її плекають у кімиатах і доростає вона до дуже високого росту. Цвіте щорічно й гойно, якщо має все, чого потребує.

[126] Корріда (corrida de toros) бій биків. Найулюбленіше в Еспанії видовище. Заведене там — іще перед римською владою — фенікійцями.

[127] Слово: "тореадор" не вживається в еспанській мові. Це — слово вигадане французами. Бичий боєць зветься: "тореро".

[128] ...Novia — дослівно: кохана, наречена, дівчина з якою "новіо" хоче одружитись.

[129] Еспанські гранди, дійсно, мали це право — не скидати бриля перед королем, бо вважали себе за "рівних йому"...

[130] Скажи мені, жінко: якщо забудеться кохання, чи ти знаєш куди воно відійшло?

[131] Коли лицаря "пасували" на справжнього, готового лицаря, то на нього одягали пас (звідти назва — "пасувати" на лицаря). А його "дама", котрій він присягав вірність і свою службу, подавала йому меч і остроги.

[132] Назвою "румі" араби й магомедани сходу називають усіх взагалі європейців, без розділу народностей, або звуть їх усіх назвою "франки".

[133] Це робили окремо особи, переважно ченці-місіонарі. Потім був заложений чин ченців— "Мерседаріїв", які добровільно йшли в неволю до невірних, заступаючи невільників, котрих увільняли зараз же. А коли приходив викуп за такого "замістителя", тоді відпускали й "замістителя".

[134] На магометанській вервиці — неподіленій на десятки — відмовляють "правовірні" "1100 наймень Всемогутнього", які мусять відмовити з пам’яті, додаючи до кожного наймення" хвалу: "Нехай буде слава Йому на віки".

[135] Людовик IX, Святий (канонізований Католицькою Церквою), син Людовика VIII і Блянки Кастильської 1224-1270. Історичний факт. Сарацинські поети й співаки складали про нього співи, оспівуючи його "доброту, людяність і милосердя".

[136] Гузла — не слов’янські "гуслі"! Є це струнний,східній інструмент, на спосіб "балалайки".

[137] Біжний тогочасний звичай.

[138] Самаркандський пергамент уважали за найліпший.

[139] Сааді — славний перський поет (1184-1291). Найліпша його книга зветься: "Ґюлістан" — "Трояндський сад".

[140] У старовину, майже всі освічені еспанці знали арабську мову. Ще авторка цієї повісти, за молоді літа цілком вільно володіла арабською мовою, писала арабським письмом (мабуть, як пам’ятка на це лишилась нечительність її дуже кепського письма у "християнських"

мовах!). І перечитала чимало арабських творів. Навчили її цьому обидва вуйки, які дуже добре володіли арабською мовою.

[141] Ароїди — улюблений маврський орнамент — із стилізованої рослини "арум".

[142] У перських орнаментах — а Сааді є перський поет, майже ніколи немає червоної ні жовтої краски.

[143] Пишу — як прийнято — "Альгамбра", але вимовляється по арабському і по еспанському: "Альамбра".

[144] Альфонсо X (1252-1284).

[145] Альфонсо X не тільки поклав основи еспанського письменства, він це був, що склав "Альфонсові таблиці" (р.1252), котрі ділили рік на 365 днів, 5 годин, 49 мінут і 16 секунд.

[146] Такий звичай, дійсно існував у старовину, доки не прийшли до Еспанії королі-чужинці. Французи навіть дуже висмівали цей звичай. Казали, що при еспанському королівському дворі "король і його придворні "тикаються" як мулярі чи теслі на будівлі..."

[147] Ця сцена — не вигадана. Перед першою світовою війною авторка бачила, як у такий спосіб "бавився у коваля" старший уже віком і дуже високо поставлений перс. Сцена видалась авторці цікавою й небуденною — принаймні, для європейця. Тому й вставила її у цю повість.

[148] Арабська "фантазія" — власне не перегони, але більш подібна на кавказьку "джіґітовку".

[149] Помаранчевики квітуть — і дають овочі — протягом цілого року, тільки в меншій кількості, як головний урожай.

[150] Нехай читач не думає, що "улюблений лев" — вигадка авторки. Приручених — із малечку — левів і тигрів любили тримати на Сході. Ще за молодість авторки, знала вона одного такого прирученого тигра. Мали його в тій родині 15 років. Ходив вільно, ніколи не був прив’язаний чи на ретязі й ніколи не задавив ані курки, ані голуба. Лащився як кіт. Але ніколи не "коштував у своєму житті жадного м’яса.

[151] Оповідання про "психологію" лева, не фантазія авторки. Це чула воїна від старого перса, який мав прирученого лева.

[152] На Сході дуже люблять солов’їв. Тримають їх у клітках. Але не виколюють їм очей, як це роблять "любителі" солов’їного співу у "культурних" краях Европи, а тримають ці клітки — звичайно дуже великі, — у тіні кипарисів, які дають не тільки затінок, але й злегка "притемнений", ніби вечірнім світлом. Тримають, звичайно, по дві й три таких клітки, де солов’їв є завжди пара: самчик і самичка. Щоб "співаки" могли "суперничати у співі". Дехто з таких аматорів солов’їв, навіть виходячи на прогулянку за місто — "до природи" — бере свого улюбленого пташка з собою.

Розповідають, що згаданий поет Сааді та другий поет Омар-Кайям приносили своїх солов’їв у клітках навіть до коф-хаїне, — каварні.

Взагалі, на Сході незвичайно люблять звірят, уміють приручати їх і "розуміти" їх.

[153] Плакальниці не тільки "плачуть" на похоронах. Вони співають — іноді тут же імпровізовані — пісні, в яких хвалять небіжчика, його добрі вчинки, якості. А також потішають словами своїх пісень близьких померлого. Нагадують, якщо це помер батько, наприклад, що діти мають вшанувати його пам’ять, наслідуючи його добрі приклади, щоб бути гідними називатись його дітьми і т. п.

[154] Деталі про сарану — з оповідань батька авторки, ентомолога, який провів у Сагарі в оазах більш як вісім років і ніколи не хотів написати своїх про те споминів. "Бо — казав він — більшість людей дивиться на ентомологів не як на вчених, але як на людей, котрим "нема чого робити", ще й до того "несповна розуму". Ніхто б такої книжки не читав, а як би й прочитав, не повірив би. І — перш за все, — не знайшлося б видавця, який схотів би друкувати "таку дурницю" як "згадки ентомолога".

[155] Авторка цілком поділяє страх Ібрагімової доньки перед сараною, дарма, що з першої світової війни має п’ять поранень і два військові хрести "за храбрість".

[156] Гебрайської мови авторка не знає. Але батько показував їй — мертвого! — саранчука. Зі споду, — на горішній парі крил, — дійсно, ясно видно по два чорних знаки, що дуже нагадують гебрайські літери,

[157] Авторка бачила таку церемонію в Єгипті.

[158] Так вірують магометани.

[159] На Орієнті не тільки варять чи печуть кукурудзяні качани, але печуть на вугіллі й сухі зерна кукурудзи. Вони розтріскуються і є це одно з улюблених "лакоминок" східніх дітей. Нубійські кози, завжди тільки темно гніді, двічі більші за європейських кіз.

[160] Так розповідають.

[161] "Володарка Східня" — Цариця Савська, Балкіс, що її часто згадують східні байкарі й співці.

[162] На Сході існують професіональні байкарі й байкарки, які зі свого невичерпального запасу готові розповідати без кінця-краю. Є це не тільки "вивчені" професіонали, але справжні поети-імпровізатори.

Авторка цієї повісти дуже любила слухати їх, у своїх мандрівках Орієнтом. І нічим так не хотіла бути, як одним з них!..

[163] Так називають мусульмани Ісуса Христа — "Ісусом сином Марії". Вважають його за пророка, але "меншого від Магомета". Святу Діву шанують як "матір Пророка".

[164] За магометанськими віруваннями Лазар був мертвий не три дні, але три тижні. Так чула авторка цієї повісти про воскресіння Лазаря від магометанського мулли, з яким авторка читала Коран.

[165] Деталь про "гробницю Лазареву", як і про інші речі у Палестині, авторка черпала з оповідань свого вуйка, римо-католицького священика, який по своєму висвяченню, подорожував Палестиною й багато пройшов сам і таки тими місцями, якими ходив Христос. Хотів пройти шляхом, яким пройшов дон Карльос Лясерда, бо був таки ж із роду його.

[166] "Скрізь, де виростають цвіти легенди, є під ними певний родючий гумус (terreau — родюча, добра земля з перегною) правди". — М. Магр

[167] Описання Адама — за старовинним портретом.

[168] На Сході часто тримали у садах "для окраси" приручених газель та павичів.

[169] Антимоній — краска для підмалюваїніня очей і вій та брів. На Сході приписують цій красці ніби вона не тільки "робить гарнішими очі", але й охороняє їх від дуже розповсюдженого там — від гострого світла — запалення очей. На Сході мають дуже дивні — й дуже прості! — ліки. У деяких авторка переконалась на собі, що вони дійсно помагають. Так, від вічної праці при якій треба було приглядатись (як археологові) до дуже дрібних написів, узорців, то що (не говорючи вже від писання та

читання), авторці дуже докучало те, що набрякали повіки, були червоні й палили. Европейські — тогочасні! — лікарі казали, що на те — єдина рада: не читати, не писати й кинути праці, при яких треба напружувати зір. А перський "хакім" (лікар) порадив: носити завжди, не скидаючи ані на ніч, дуже важкі сережки. Всеодно які — аби важкі. І що ранку та що вечора промивати очі трояндовою водою. Як нема її — то звичайною боровою водою. Неприємне запалення пройшло, й нині, — у 70 років , — окуляри вживаю тільки при читанні чи письмі.

[170] Domine magister, Сіді му аллім — означають те саме: "пане вчителю!" (Не утруднюю працю переписувачеву даючи арабський текст!

[171] Venite cito, Та алл гене — йдіть швидче!

[172] Маймун — малпа, кара маймун — чорна малпа.

[173] Сорбет або шербет — розтерті з цукром або медом овочі. Може бути й зі зварених у цукрі конфітур із троянди (тільки "столистої!"), помаранчевих цвітів або цвітів білої акації. Тоді треба додати води. Розмішане добре, мусить бути тільки на пів заморожене.

[174] Бабуїн — північно-африканська малпа, з довгою головою й коротким хвостом.

[175] На Сході — як і в Еспанії — часто замість леду вживають снігу, що його привозять із гір.

[176] Сцена з бабїном — не вигадана. Авторка знала в Ахені, у Німеччині, доктолра Шустера, який мав таку малпу. І та малпа "варила" пані докторовій каву. Доктор розповідав, що вичитав таке у Брема. Хотів пересвідчитись, чи це — правда, купив молодого бабуїна у Гамбурзі і дійсно навчив його "варити каву".

[177] Малпи дуже не люблять, коли з них сміються. Але коли їх хвалити й гладити та давати їм "за викон" солодощів або овочів — дуже легко навчити їх усьому. Так, принаймні, запевнював доктор Шустер, що його бабуїн не тільки "варив" каву, але ще й "подавав" її на підносі.

[178] Сіді — "пан".

[179] Дервіші — маометанські ченці. Сарацини називали "дервішами" також, або "франкськими дервішами", і християнських ченців.

[180] Студіоля — перенятий від італійців звичай улаштовувати бібліотеки, які, одночасно, служили й кабінетом, в якому вчені працювали.

[181] Таке волосся мав і батько авторки.

[182] Деталі, назви замків і фортець — історичні. З "Історії хрестових походів" — імпозантної праці.

[183] Цей "лицарський роман", який дійсно був історичним фактом, був темою незчисленних пісень трубадурів. А пізніший французький поет, Едмонд Ростан, написав прегарну п’єсу "Самотня царівна".

[184] Остання деталь — історичний факт: Мелісенда, володарка Тріполі, — або як часами писали: "Тріполісу", — яка мала одружитися з візантійським цісарем Емануелем Комненом і була його нареченою — ніколи з цим цісарем не одружилася, а стала чорницею-кармеліткою в дуже молодому віку.

[185] "Блукаюче світло" — дійсно чарівне явище. Авторка бачила його й "закохалась" до "казкової землі" — Волині, як лицар до красуні. Зрозуміла, що тільки на Волині могла народитись така поетка, як Леся Українка і такий твір-перлина як її "Лісова Пісня". Що таке "блукаюче світло" — не знаю. На Волині мені висвітлювали, що це — випари

мочарів, якісь "блукаючі вогники". Каміль Фляммаріон, знаний французький астроном, приятель мого батька, гадав що це — так званий "зодіякальний" світляний феномен. Я на астрономії не знаюсь, то ж не берусь висвітлювати. Констатую тільки факт, що бачила цей чарівний феномен.

[186] "Слово стало тілом"

[187] "І Слово стало тілом".

[188] "Бинда" замість "стрічка" і "флояра" замість "фуяра" чула авторка від волинських селян.

[189] У 1937 р., коли по-перше була видана повість "Предок", галицька критика витикала "безсенсовність" "прокляття цілого роду". Я — не берусь судити "сенсовність" чи "безсенсовність" стародавніх леґенд, анналів, хронік. Бачу в них поезію, красу. Крім того: вони, певно, мали якусь підставу бути записаними, коли ними займалися хронікарі. А я — як перська байкарка! — тільки переказую те, що читала в старих анналах та хроніках. Крім того, бачу в цих сумних — аж трагічних! — легендах, вплив Півночі та сумної, меланхолійної вдачі людей півночі, на розділ від радісної, безжурної вдачі людей Півдня.

[190] Лебідь — по данському: "сван". У мові норманів: "Швено". Вікінги — власне були пірати. Але за ті часи вважали, що піратство — почесне "ремесло", бо вимагає сміливости не тільки в бою з людьми, але з морем, хуртовинами. Самі ж себе вікінги вважали за "володарів моря".

[191] Наперстянку — Digitalis, — уважали за чарівну рослину в Північних країнах (Данії, Швеції, Норвегії).

П. Ол. Моха чомусь дуже хвилюють "чорні барви", "незгідні із християнським світоглядом" (стаття "Наталена Королева у 70 річчя", ч. 38, 24 вересня 1958 р. часопису "Шлях"). Авторка мусить пригадати

шановному критикові, що "Предок" є повість, у якій зібрані деякі леґенди роду. "З пісні слова не викинеш"! А що легенди північні — сумні, трагічні й песимістичні, — то це особливість психологічна людини Півночі! І ще тільки більш підкреслює спокійно-радісний погляд на життя людей Півдня.

Коли б авторка "проповідала", або притримувалась цього погляду та "нехристиянської віри у фатум", то, певно, не відважилася б написати ці сумні легенди, "боячись накликати на себе лихий вплив" — чи "відгук" того "північного прокляття.."

Зрештою: чи ж автор не має права писати так, як йому хочеться, а мусить притримуватись способу думання критики? Авторка ж не протестує у пресі, коли їй "нав’язують" думки, яких вона не тільки ніколи не мала, але й мати не могла! Як, нпр. — у тій самій статті — що "авторка щораз більше причалює своєю творчістю до українських берегів" (про "Легенди Старокиївські", які були написані ще до першої світової війни для… французької преси! А потім були відкинені в Галичині, як "не маючі нічого спільного з Україною" за словами п. Д. Донцова! І вийшли друком лише в 1942 р., бо… авторка нічого іншого тоді в своїй теці не мала!

[192] Не на Волині, а вже на Київщині авторка здибала нащадків цих де Кастро. Але на Волині й Поділлі було чимало чужих родів, головне італійських, що прийшли з польською королевою Боною Сфорца та з польським королем, яким був якийсь час Генрих III, французький король (як, наприклад, дуже знаний у Франції рід де Колюс), чи де-Бальмен, француз походженням, який знав українську мову та говорив нею ліпше за родовитих українців.

[193] Сіді Аадам — пан Адам. В арабській висловності наймення Адам має звук подвійного — а.

[194] Агаряни — діти Агарини. Так називали християни арабів. Самі ж себе вони називали: "сарацинами", тобто дітьми Сари.

[195] Омар Кайям — один з найславніших перських поетів.

[196] Світло місяця у східніх країнах, справді, таке ясне, що авторці трапилось одного разу прочитати при місячному світлі, без жодного іншого освітлення, дрібне письмо поштової розписки.

[197] Цей звичай існував іще в Персії перед першою світовою війною.

[198] Гепард — хижак із роду леопардів, оцельотів і т. п. Живе в Азії, трохи менший за леопарда, але так само розбарвлеяий — цяткований теміно-гнідим по світло жовтому тлі. Дуже легко приручається й звикає до людей. У Персії та Індії гепардів тримають замість ловецьких псів. Бо в Персії — пес є у великій погорді, як "тварина нечиста" (однаково, як і свиня). Крім того, кажуть, що при ловах на тигрів — жодний пес не відважиться йти проти тигра. А гепардів треба всього тільки два, щоб подолали тигра.

На жаль, авторка не може присвідчити, чи це дійсно так. Бо як не просила, але її ніколи не схотіли взяти з собою на полювання на тигрів, як на "занадто небезпечну забаву".

Але гепарда авторка мала. Звався "Пешкеш" і був якнайласкавіший й наймиліший кіт. "Воркотів" — трохи голосніше за кота, само собою! — коли був задоволений, спав у ногах, на ліжку, "дмухав" як незадоволений кіт, коли щось йому було не до вподоби. Загинув від запалення легенів, не зніс європейського підсоння!

[199] Імам — вища духовна ранґа.

[200] Історичний факт. У маврів існував звичай, що коли якась жінка хотіла бути вченою, поеткою чи філософом — по "іспиті", що тривав три,

а то і п’ять років, — на зібранні імамів, суддів та інших урядових осіб, вона складала шлюб, що ніколи не вийде заміж, не заложить родини, але цілковито віддасться науці або мистецтву. Тоді відкладала жіночу загортку, якої більше не носила. Цим, ніби символічно зазначувала, що "вирікається жіночости", перестає бути жінкою й стає "рівною мужам".

[201] Дійсна особа.

[202] Історичний факт.

[203] Спосіб мови Хадіджі — не фантазія авторки. Так висловлюються у хвилини ніжности, приятельства орієнтальні жінки, серед яких авторка мала чимало приятельок. Одна, наприклад, як доказ щирого свого приятельства дуже вмовляла й упрошувала авторку, аби вона… стала жінкою її чоловіка! "Щоб бути завжди з тобою разом, нероздільно, як очі в обличчі!" — вмовляла мила приятелька Хараза. Наймення її означало: "Самоцвіт".

[204] Невільниці кадиксанки (родом з еспанського міста Кадіксу) цінились дуже дорого, бо вважали їх за найліпших співачок, танцюристок і вишивальниць золотом.

[205] Невільники й невільниці слов’яни з давен-давна цінились дуже як раби-педагоги чи рабині-пістунки, хови. Вміли дуже добре обходитися з дітьми, самі ж — дуже легко навчались чужих мов і різних наук. Відомо чимало таких педагогів. Наприклад: педагог, що навчав філософії велику Клеопатру, був "із берегів Бористена" й звався Архибій. Учитель Юліяна Апостата, також родом із Бористена, звався Мардоній.

[206] За давні часи було у звичаї: коли якась самітня жінка (вдова, або дівчина-сирота) не могла з яких-небудь причин стати черницею, то мешкала "як світська гостя" у манастирі, хоч би й усе своє життя, до смерти. Ходила на всі служби Божі, не виходила поза стіни манастиря, але приймати відвідини у "говорні" могла. Одежу носила світську.

Чорну, коли це була вдова, сіру або білу як що це була дівчина. За їжу, утримання і т. п. — не платила. Коли була маєтна — лишала по своїй смерти свій маєток манастиреві. Якщо була вбога — працювала на манастир як вишивальниця, швачка, вчителька — якщо була освічена, або працювала в лікарні, тобто, говорячи сьогоднішньою термінологією — як фармацевтка. Бо більшістю ліки (переважно рослинні) виробляли манастирі, переважно жіночі, бенедиктинські.

Цікава деталь, мало кому відома: перші "листоноші" чи "поштарі" були Капуцияни. Бо, як орден "жебрущий" (не сміли мати запасів — тільки мусіли жебрати ранком, на той день) ходили що дня жебрати з дому до дому. При тому — як подяку за поданий дар — брали листи, пакунки й доставляли їх куди слід. Коли на дальшу віддаленість — передавали до другого капуцинського манастиря, а той доставляв, або передавав іще дальшому.

[207] У старих родах, було звичаєм давати дітям здебільша те саме наймення — принаймні старшому синові. Тому в родинних анналах чи записах завжди за цим найменням стояла цифра: I, II, III, і т. д.

[208] Історичне. Альфонсо X, як повдовів, дійсно оженився з мавританкою, донькою ґранадського еміра, яка була християнкою. І старший їхній син, Альфонсо, був першим Лясердою. /Попри поетичність, легенда цілковито неісторична — серед коханих жінок короля Альфонсо не було жодної мавританки чи мориски, а матір’ю першого ла Серди, не Альфонсо, а Фернанда, була третя дружина короля Альфонсо X, Віоланта, інакше Йоланта Арагонська, принцеса Арагону та королева-консорт Кастилії, по матері — онука угорського короля Андраша Другого та племінниця святої Єлизавети Угорської. Фернанда не усунули від влади — він помер наглою смерю в молодому віці, а його синів відтіснив від трону дядько, дон Санчо. Боротьба між ними і ввійшла в історію під назмою "війни інфантів Ля Серда" / — Прим. упор.

[209] Мабуть тому, що не хотіла охреститися.

[210] Так передає леґенда й родинні аннали.

[211] Цікаво, що й авторка цих рядків, має також цей "знак" на правій стороні коло підборіддя. За молоді роки робив він їй прикрості — не гірш, як тій Хадіджі!

[212] Ґранд — магнат, ґрандеца — магнатський круг, вища шляхта.

[213] Валінана — арабська назва Волині.

[214] Масуді та Ібрагім-ібн-Якуб — старовинні, маврські автори, які, дійсно, подорожували по Волині й описали свої подорожі й землі, що бачили.

[215] Протокура — вперше острижений, себто недосвідчений, наївний.

[216] Пара паїнта тавта — поминаючи все те.

[217] Полос ону — дослівно: "ослятко", в значенні — "недоросле дівчатко".

[218] Іскандер — східня форма наймення Олександер; Олександер Македонський — улюблений на Сході герой.

[219] Меджнун і Лейла — східні "Ромео й Джульєта", романтична пара закоханих.

[220] Аадам (з двома а!) по арабському значить: "людина", "муж".

[221] Наймення це пишуть часами: Маргіяна. Це — невільниця з казок "Тисяч і одної ночі", казка про Алі-бабу та сорок розбійників.

[222] Каді — суддя.

[223] Подорож шейха Масуді на Волинь, до Володимира Волинського (міста). Приблизно в X столітті. Арабський рукопис.

[224] "Троянда пустині" — не троянда, а рослина виглядом ніби цілком суха, гнідо-жовтої барви й скручена в клубок. Покласти її до води — вона розпустить листки, які зм’якнуть і утворить широку розетку, яка нагадує фантастичну квітку.

[225] Хаджі — титул прочанина, який був у Мекки. Має право на цей титул ще й той, хто прочитав — студіюючи — цілий Коран і часто перечитує VII розділ із Корану.

[226] Джіян Азір дійсно існував. Але в пізнішому часі.

[227] "Святе Світло" — наука Заратустри, була переслідувана у Персії від магометан і багато визнавців "Святого Світла" перенеслося з Персії до Індії, або ісповідували свою віру — в Персії, — тайно, як це робила родина Іскандерова, першого дружини авторки.

[228] Жодної загрози не могло бути від Джіян-Азіра. Був бо це володар знаний зі своєї людяности й любови до мистецтв і наук. Навіть християнські церкви й манастирі будував.

[229] "Гурії" — за віруванням магометан це — "райські діви", так би мовити — Ангели-Діви, які зустрічають "правовірних" у брамі раю.

[230] Місячна веселка — дуже гарне й рідке явище, незвичайної краси.

[231] "Почекати повного місяця" — зачекати цілий місяць

[232] Рей або рея — поперечина, до якої прив’язане одно з прямих вітрил.

[233] Такеляжі — всі загалом снасті на кораблі. "Стоячий" такеляж — той, що ним закріплені щогли, стеньги, бугшприт і т. п.

[234] Кормах, а не "кермах", як виправили мене у першому виданні. Бо "корма" — це є задня частина корабля, А "керма" — це є "руль" (по-московському), яким керують при плаванні. Тому по-українському цілком правильно називається: керма.

[235] Джіни — духи східніх вірувань.

[236] На червоний, у стручках, перець — "паприку" є чисто-українська назва: "перчиця".

[237] Наймення "Зорая" означає: "Вранішня Зоря".

[238] "Половий" — барва світло-гніда, трохи до сива, як барва, що її нині звуть: "беж".

[239] Старо-українське слово: "когути піють", "запіяли" замість "півні співають", "заспівали".

[240] Мандруючи степом брали із собою півнів, щоб "сповіщали час".

[241] Гепарди — справді вірні й прив’язані до людини. Авторка знає це з досвіду, бо мала такого гепарда. І він не відходив від ліжка авторки, коли вона була хвора. Коли ж хворій давали лік, або їжу, гепард намагався понюхати, немов щоб переконатись: чи нема чогось шкідливого?

[242] Полог — старе, українське слово: мустікера, тонка, але дуже густа заслона.

[243] Ліщинових, бо існувало переконання, що "на лещину не йде ані гад, ані скорпій (скорпіон), ані тарантул".

[244] Пригоду з дрохвами розповідав авторці кримський, старий татарин-пастух. Ніби таке було з тим пастухом, коли він, ще хлопчаком, заснув у степу. Бо дрохви, ніби, дарма що боязкі, але дуже цікаві.

[245] Бортня — примітивний вулик.

[246] Бутинка — старе, українське слово.

[247] Вайделятки — старо-литовські жрекині. Віра стародавніх литвинів була — як можна передпокладати — подібна (якщо нє та сама!) до друїдизму. Бо друїди, коли їх вигнано із Франції (за перші віки християнства), помандрували до побережжя Північного (балтійського) моря. Там осіли в лісах. На Литві поганська віра — а саме друїдська — затрималась аж до XII ст.

[248] Р. 1937, коли по перше вийшла повість "Предок",, критика (пані О. О. Дучимінська у "Новій Хаті") закидала авторці, що "не знає української історії і побуту". Що авторка не знає галицької історії й побуту — це цілком справно. Але Україна складалась не тільки з Галичини. До України входила ще Наддніпрянщина, Волинь, Подолля й частина Литви та Білоруси. Скрізь були свої звичаї і свій власний побут. Авторка описує ту частину Волині, що прилягала до Литви. А тут були й замки, й звичаї може інші, як у Галичині.

[249] "Добрим намистом" називали на Вел. Україні коралі (правдиві).

[250] Легенду, що ягоди калини й самоцвіти звані "гранати" утворилися з краплин крови "поляглих за правду" авторка чула саме на

Волині. Взагалі, авторка вважає Волинь за "гніздо легенд", одна поетичніша за другу. Коли б було інакше — не дала б ця земля Волинська такої визначної поетки як Леся Українка.

[251] "Чорна смерть" — чума, яку заносили найчастіше з Бендер, як свідчить народня лайка: "чума бендерська", часто вживана на Вел. Україні.

[252] Назви, які нарід давав чумі.

[253] Стира — жіночого роду!

[254] Мова вживана в цьому розділі — тогочасна. Спеціяльно вистудіювана авторкою!

[255] Історично. З родинних документів.

[256] Тея — здрібніле: Теофіла.

[257] На Литві й Волині, що прилягає до Литви, жінки вишивали собі на сорочках, на плечах хрести, щоб їх не змішували з "нехрищеними" литвинами.

[258] Раїна — Раїса, або справніше: Ираїс; Фаїна — Феона, Фіона.

[259] Різні приказки та вірування старо-литовські авторка повторює за тим, що чула від своєї бабуні (матері свого батька) також литвинки. Різні вірування в "силу дерев", "голоси лісу" — приводять.на думку, що литовська поганська віра була, справді, дуже близька друїдозмові..

[260] "Бувайта" — не "бувайте".

[261] Драби — узброєні замкові люди: варта, вояки.

[262] Леч — тільки.

[263] Істно — істино.

[264] Цюра — джура.

[265] Барзе — дуже. Все це старовинні українсько-литовські вирази, що їх тоді вживали.

[266] Познаває — пізнає.

[267] Іскритись — укритися.

[268] Тоно — тільки.

[269] Ізбестився — здичавів.

[270] Півчвартаста — 350. Все це — старі вирази.

[271] Буква — плід, насіння букове.

[272] Пасіка — галявина, а не в сьогоднішньому значенні.

[273] Журавлів на Волині називали: "веселики" — щоб "жури не накликати" словом "журавель".

[274] Журавлі дуже легко звикали до людей, ішли як їх кликати, дозволяли себе гладити; ніт — старий вираз замість "ні".

[275] Ґервіс, ґерва — литовське слово, яким на Литві називали журавлів.

[276] Кружалиці — покраяні до сушення яблука й грушки; губи — гриби.

[277] Пустопаш — без догляду; бахмат — татарської породи кінь: невеликий та волохатий

[278] Солільник — що "засолював", консервував у солі.

[279] Корделяс — дика, ловецький ніж; оштєп — спис (литовські слова); їзда! — їдемо! — старе українське слово.

[280] Сиз-орел — не "русицизм", але стара, українська форма.

[281] Як став — "я тут стою", старовинний вираз; тра — треба.

[282] Історично: з роду Масальських, що мали землі на Литві й коло Володимира Волинського двох святих було у Лаврських печерах.

[283] У Дубні був домініканський кляштор.

[284] Хова — вихователька, з московського на Україні казали: "няня"; хова— старовинне, українське слово.

[285] За старі часи діти не знали що таке гроші і яку ціну мають. Їх цьому не вчили.

[286] "Чорнина" — дуже смашна, литовська юшка з дичини.

[287] Так бувало за старі часи на Україні й на Литві. В Еспанії — за дитячі роки авторки — їли всі за одним столом, до останнього слуги. У літньому мешканні авторки, коло Сан-Люхар, на самому півдні Андалюзії, було крім слуг і працюючих ще 16 пастухів (випасали биків на

"корріди" — бої биків). І всі, до останнього підпаска, сідали до обіду й до вечері за одним столом із панами.

[288] Билиці — дійсність, те що "справді було".

[289] Милостива пані — не "чехізм", а стародавня, українська формула.

[290] Угри — Мадярщина; "од від нас" — вираз із Підкарпаття, де втрималось чимало архаїчних форм.

[291] Хитрі — зручні, вправлені; надпис цей на радниці в Бардієві існував аж до другої світової війни.

[292] Гудець — музика, музикант; странний — мандрівний.

[293] За середньовіччя було таке переконання, що будівля тримається ліпше, коли розчинять вапно яйцями, а не водою. У такий спосіб будовано за Карла IV й славний Карлів міст у Празі. Це історичний факт.

[294] Лікувальні купелі, лічива вода; Орсаг — шлях. Мадярське слово, яке ще й досі вживається як "українське" на Гідкарпатті.

[295] "Води довольні" — підкарпатський вираз — "води досить"; невля — голота, голитьба, жебрак. (Підкарпатський вираз.)

[296] Най заплатить пан Бог — не "чехізм", а старий наш вираз.

[297] Уконтентований — задоволений; сторонники православ’я на Україні замінили слово "пан" (уважаючи це за "польонізм") словом: болярин, від московського "боярин".

[298] Взивати — прозивати.

[299] "Йов регельт" — доброго дня, "Йов регельт киванок" — доброго дня бажаю (по мадярськи).

[300] За ялмужну. — В тому, як говорить Ковдуш, авторка дала взірець того, скільки було у старовинній українській мові чужинецьких висловів, виразів, так само стільки було там і старослов’янських форм.

[301] "Брати Струсі" — про цих "братів Струсів" є дума, дуже улюблена кобзарями й лірниками.

[302] Ік мені — до мене, стара форма, на Підкарпатті вживають її ще й нині,

[303] Теплий-найтеплий — паркий, дуже теплий, старовинний вираз, на Підкарпатті ще й нині вживають його; захолод — холодок, тінь.

[304] Тарантовий — чорно-білий.

[305] Очертом — тобто: кругом, по лінії берегів.

[306] Притьмом — настирливо. За ті часи, повінчані в церкві молоді не сміли мешкати разом, доки не відбулося "весілля", тобто — весільна врочистість з обрядами. Бо в церкві — це був "шлюб", а "весілля" — весільна вечеря з піснями і обрядами, що часами були дуже старовинні — аж від поганської доби.

[307] Пиво варили дома, вино купували або від мадярів, або італійське.

[308] Бургграв — каштелян, управитель чи "домосправець", як тоді казали ще, замковий; мечники — виробці мечів; ножевики — робили

тільки різні ножі, але не зброю; вірменів у Львові, за ті часи було багато; замкнувем — замкнув.

[309] Темний — сліпий; позирає — бачить; през — скрізь, через; живота — життя. Старі вирази.

[310] Поламни — зламай; проміждо — між собою; лаціна — латинь; веремія — заколот; ож — хоч би; снов — знову.

[311] Приліжно — пильно.

[312] Легенда про "щасливу країну, попа Івана, де нема зла, хвороб, несправедливости і самої смерти", — була популярна тоді по цілій Європі.

[313] Богочтець — що шанує Бога; адамант — диямант, якому приписували чудодійну силу.

[314] Український "відгук" легенди про Св. Ґраля!.. Авторка чула цей переказ саме від сліпого лірника, під Київською Лаврою.

[315] Підлий, підліший — поганий, гірший; вживали це слово в такому глузді.

[316] Рід анемони, червоної барви. Приписували їй вплив на полегчення хвороб серця.

[317] Вирази, які авторка чула від кобзарів та лірників, якими цікавилась, бо бачила в них "спадкоємців Гомера" на українській землі.

[318] "Додавати жалощів" — прикрашати спів хроматичною треллю.

[319] Старовинний вираз, не русизм.

[320] "Челядна ізба" — не "русицизм", а старе, українське слово.

[321] У замках були свої ремісники на всі потреби

[322] Ісхожає — доходить.

[323] Старовинний наш вираз.

[324] Сатанаїл — наймення Диявола у народніх, українських апокрифах.

[325] "Баніта" — вигнанець; хирен — слабий; ся — себе (стар, форма).

[326] Цю легенду авторка чула від прочан, що приходили до Лаври й залюбки розповідали "дівчатам нерозумним" подібні речі. А що авторка на такі "влови легенд" ходила одягнена в українське вбрання, з намистом і стяжками, то побожним прочанам і в думку не могло прийти, що дещо з цього колись буде надруковане.

[327] Странний — мандрівний.

[328] "Зілійниця" — жінка, яка знає лікувальне зілля та як його приправляти й що ним лікувати; сушарня — не тільки місце де сушать овочі ("крижаниці") чи гриби, але й така "лябораторія-лікарня" зілійниць, що їх мали в кожному литовському замку. За ту добу, про яку йде оповідання, на Волині був ще великий вплив Литви.

[329] "Сивак" — горщик із "чорної" глини, яка при випалюванні ставала сірої барви. Такі горщики робили на Волині. На Київщині — переважно у Василькові, — виробляли горщики із глини червоної; на них яскравіш видно грецький вплив. На Волинських — цього вплину нема.

[330] Намисто з глини, випаленої, полив’яної, також. Бо скляне намисто за ті часи було дуже дороге, майже в однаковій ціні, як справжні коралі звані: "добре намисто" або бурштин. Але бурштину дівчата не носили. Було це "вдовське намисто", бо вдови коралів не носили.

[331] З Угрів —із Мадярщини. За ті часи, українці з Мадярщини (Підкарпаття) мали постійний зв’язок з українцями на Великій Україні (Придніпрянщині); "босорканя", "босорка" — відьма, мадярське слово. Авторка ще знала одну таку "босорканю"-зілійницю.

[332] Коливо — риж із родзинками й медом, ритуальна страва-офіра (згадка на поганські "офіри мертвим"!), якою "коливали" — очевидно, назнаючи цим рух офірний при богослужбі за мертвих. По богослужбі "коливо" розділяли між тими, хто брав участь у тій богослужбі: духовенством (про яке була звичайно окрема порція на окремій тарелі), та кревняками й приятелями померлого.

[333] Шинку, пушти — замість: синку, пусти; "Матінки" — стародавній, друїдський культ "Матерей усіх речей", який зберігся дуже довго в литовських повір’ях; стверджує гадку, що литовська, поганська віра була друїдизмом; заздалигоди — заздалегідь, старовинна форма.

[334] Морена — богиня смерти у слов’ян.

[335] Одрина — спальня, старе слово.

[336] Це — не фантазія авторки, але історична деталь.

[337] "Римськими вікнами" називали тоді вітражі: вікна, зложені із барвних частин скла.

[338] Історичний факт: були це жиди з Праги, які, власне, розбудували Бердичів, що своєю архітектурою вузьких вуличок сильно нагадує празьке "гетто" — жидівську частину міста Праги.

[339] Ірха — груба шкура; інтролігатор — майстер, що робить палятурки на книги.

[340] Св. Гіяцинт — дійсно "київський" святий, домініканець. На місці, де був той кляштор домініканський, пізніше було передмістя київське "Преорка" або "Пріорка".

[341] Стригольники — православна секта, яка появилась у Новгороді в XV столітті.

[342] Домініканці носять білий габіт і чорний, довгий ллащ.

[343] По деталях гербу можна було пізнати — й розшукати, — наскільки близько споріднені роди.

[344] Св. Фернан III, дійсно, канонізований святий. Пам’ять його святкується 30 травня.

[345] Коралі бувають здебільшого білі, гострі, як галузки покриті намороззю. Звичайно, для обрібки вони не годяться; їх "ловці коралів" не беруть, а шукають червоних або рожевих.

[346] "Пригород" — перший двір, перед "почесним двором" — за другою брамою.

[347] Італійських архітектів було в Україні найбільше.

[348] Созиніяни, справніше: "социніяни" — єресь заснована в Польщі 1533 р. італійцем Социно. Не визнавала Св. Трійці й божества Ісуса Христа.

[349] Кляштор св. Варвари в Бердичеві, спочатку — кармелітський, потім — камальдулів. Потім кляштор був скасований і лишився тільки дуже гарний, старовинний костел, а в ньому дуже славна — і від православних у пошані, — ікона Святої Діви "Бердичівської".

[350] Німчин, жидовин — старовинна форма.

[351] Контрефект — портрет; "негербований" має два значення: 1) не шляхтич, що "не має гербу", або: 2) виучений якомусь реместву, але не принятий до "цеху", а працюючий "на свою руку" — приватно.

[352] В Еспанії є звичаєм давати при хрещенні кілька наймень (авторка, охрещена в Еспанії, має шість хресних наймень). Це робиться: "щоб дитина мала більш святих заступників та охоронців". І часто хлопцям дають наймення "Марія" (не Маріям!), щоб Свята Діва його охороняла!"

[353] Визина — старовинна назва риби-осетра, що її давініше було багато в Дніпрі. "Осетрина", осетер — узято з московської мови. Українська назва була: визина. Цікаво, що ця старо-українська форма лишилась у московській мові: "вязіга" — хрящ, із похребтини визини чи осетра, який дуже ціниться як додаток до начинки пирогів на Придніпрянщині, а ще більш — у Московщині.

[354] Алтабас — дуже міцна й товста шовкова матерія, що переважно вживали її взимку.

[355] У старі часи вважалося, що треба було не тільки частувати, але ще "припрошувати" чи "примушувати" щоб вони їли й пили.

[356] Ґуїльєльмо де Кастро — дійсно, історична постать. Нащадки його ще жили коло Житомира перед першою світовою війною. Альбігейці — єресь, яка постала у XIII стол. на півдні Франції в місті Альбі, звідти назва: альбігейці або "катари" — чисті (з грецької мови), як вони називали себе самі, бо — ніби то тільки воїни мали "чисту", нічим не "зіпсовану" віру. Занесена була ця єресь до Франції з Болгарії. Рекомендувала вона дуже суворі пости, радила не вступати в подружжя "щоб рід людський перевівся" а з ним — був би "знищений гріх". Світ, "а їхню гадку, створив не Бог— а Люцифер, якого вони називали: Люцібель. Рекомендували також і самогубство, як спосіб "знищити гріх", або принаймні "одного грішника".

[357] Волохами, волошками називали у старовину мешканців Румунії, себто румунів. Але іноді називали "валахами", "влахами" теж і італійців.

[358] Ченці-капеляїни за ті часи були також і лікарями, але бо й аптекарями в замках.

[359] За середньовіччя освіта була майже цілком у руках Церкви чи духовенства-ченців.

[360] Авторці довелося особисто пересвідчитися, наскільки "чужинці", які оселились в Україні, полюбили цей край, зжилися з ним, "втілилися", так би мовити, до нього. Року 1919 авторці довелося бути, якийсь час, передкладчицею в Українському Міністерстві Закордонних Справ. Там авторка — зі здивуванням дуже щирим! — пересвідчилась, що найліпше володіли українською мовою такі "українці", як: граф де Бальмен, панна Тереза Берґоньє, Ян Карашевич —Токаржевський. А такі "корінні" українці як панна Гудим-Левкович, родина Тарновських, а такі з "типово-українськими прізвищами як Кравченко, Ковбасюк — найменння не вигадані! — або не вміли зовсім по-українському, або дуже кепсько. Панна Гудим-Левкович не вміла навіть відповісти: "так!" або: "ні!" А казала: "да", "нєт".

Де Бальмен був давній французький емігрант, і жив завжди ціле літо, аж до осені глибокої, на селі, на Чернигівщині. Інакше — був це старшина (навіть генерал) царської Гарди. Тереза Берґоньє була донькою француза, що мав у Києві театр і готель та маєток — чи віллу — на селі, де, звичайно, також родина Берґоньє проводила літо. Ян Карашевич-Токаржевський, литвин, якого особливо поважаю за те, що завжди виправляв, коли його наймення "виправляли" на "Іван". Казав: "Ні! Ян — бо я литвин!"). Отже, ті на Великій Україні, хто жив на селі й бачив зблизька, що є "український нарід" — знав його мову й рахувався з нею. Ті ж українці, що мешкали в містах, знали — і поважали! — тільки "мову панську", але не "простонародну".

[361] "Відслонились Божі таємниці".

[362] "Мати Божа Кормителька" — образ дуже улюблений за ту добу. Зображалась Пресвята Діва як кормить Дитятко-Ісусика. Вірили за ті часи, що де є такий образ — там "не забракне поживи ані людям, ані тваринам".

[363] Прошу не шукати "поганьско-детерміністичний клімат вітаїзму незгідний із християнським світоглядом"! Не можемо це "відкинути", бо пишеться про світогляд литвинки XV століття, а Литва щойно тоді приняла християнство. Ясно, що світогляд людей того часу не міг бути як світогляд людини сьогоднішньої. А "пояснювати" й "висвітлювати" це у тексті, це — псувати стиль, псувати повість, перетворювати справжню літературну річ на дидактичне навчання або на проповідь. Я не є парох, і не виголошую Слово Боже, але я тільки письменниця історичних повістей і моє завдання — утворити атмосферу того часу, про який пишу: дати її відчути читачеві!

[364] Назви взірців на тканинах.

[365] Ця молитва була дуже популярна за Середнєвіччя.

[366] Пристріт — зурочення, хвороба "наслана злим оком" чи "викликана лихим поглядом". Ще перед першою світовою війною по селах на Великій Україні вірили у "пристріт".

[367] Церемонія яка вживалась при "лікуванні" від "пристріту".

[368] Заклинання "семи дівиць" записано авторкою від одної старої прочанки, яка прохала авторку "вказати, де є у святій Лаврі образ св. Лідії, володарки над пропасницями й лихоманками, бо "тільки вона їх зціляє!"

[369] Богумила — українська форма наймення Теофіля, Тея; Ляля — здрібніле від Євлялія.

[370] Такий кошмар увижався самій авторці в дитячих роках, як була хвора.

[371] "Бабкою" називали на Україні асистентку при породі, акушерку.

[372] Нехай шановні критики не шукають "антихристиянських тендеицій", "песимізму" та інших "страхіть" у написаних рядках. Я тільки переказую стару, родинну легенду... Не моя вина, що хтось, колись її сказав! Мені вона видалась цікавою — існують же в європейських літературах легенди про "Білу Пані", "Доктора Смерти" чи "Дон Хуана Теноріо", який "бачив свій власний похорон"! І жадній критиці жадного народу не прийде на думку брати ці без числа перекази, перерібки й т. п. за якусь "протихристиянську" пропаганду "поганських вірувань у долю" й т. п.

[373] Азраїл — Ангел Смерти у мусульман. Відбирає життя у смертельників поцілунком. За віруваннями мусульман — душа людська по смерти мусить пройти "Мостом Віри", який не є ширший за лезо ножа, над "безоднею неіснування". Якщо віра душі похитнеться — вона впаде

до "безодні неіснуваніня" й ця "поглине її безслідно". Коли ж залишиться "певною у вірі", то перейде цим мостом у Рай вічної блаженности.

[374] У старовину казали "крижма", а не "хрестини". Хрестини — пізніше слово.

[375] Наймення — історично-справжнє: він дійсно так звався й це ім’я "Кашпар" часто повторювалося у роді Дунін-Борковських "у пам’ять пра-бабуні Марії-Зораї, що прийшла із Святої Землі".

[376] У Бердичеві був славний Камальдульський кляштор із друкарнею. Перші бердичевські Камальдули "від св. Варвари" почали видавати календарі та ще й із "передповіддю погоди!" В Дубні ж були Домінікани.

[377] Дидаскал — "навчитель", "віроучитель".

[378] Законник — чернець. Старе українське слово. Бо той, хто вступав до кляштору "приймав закон", тобто "реґулу" св. Василія Великого, св. Бенедикта чи якусь іншу. Найстарша була регула св. Василія Великого. її взяв за взірець і за нею склав свою "регулу" (правила кляшторного життя, молитов, богослужень й праць) св. Бенедикт. Це — найперша й найстарша перерібка чи опрацьовання регули св. Василія Великого. По бенедиктинській реґулі вже складались інші.

[379] "Чорноризцями" називали православних ченців, бо ходили тільки у чорних рясах. Не мали білих (як Авґустиніяни, Домінікани) чи гнідих (Кармеліти, Францішкани, Капуцини) габітів, як ченці католицькі.

[380] Ведля — по, для (старовинна форма); ралець — турнір "колбище" (старовинне слово); літь — личить, як личить.

[381] Нехай не закидають авторці, що в постаті отця Елпідіфора "висміяла православне духовенство"! Отець Елпідіфор — списаний "з натури". Був це священик при кавалерійському відділі, за першу світову війну, при тому ж відділі була й авторка як молодший лікар у Червоному Хресті. Священик у дійсності звався отець Патрикій і авторка була з ним у найліпших відносинах. Він її звичайно "тітулував": "Сестричко-цілителько, душечко Божа". Був українець. Прізвища не пам’ятаю, а може й не знала його! Бо всі називали його "отець Патрикій". Спосіб висловлюватись — списаний із його способу говорити, бо я церковно-слов’янської мови не знаю. І о. Патрикій часто, "щоби пояснити" мені, католичці "латинянці" свої промови, вставляв грецькі слова. Був дуже освічений. Дуже поважаю його за один його вчинок. Якось, один зі старшин напився "до положення різ", за виразом о. Патрикія, "як зюзя" за виразом товаришів-гусарів. А ми були в передових позиціях, тож це була велика провина. І командир полку, князь Енгаличев (татарин і мусульман!) звелів тримати того невдалого старшину "під арестом", "увесь час, що яе йдеться до бою". Старшина нудився, замкнений окремо й під вартою. Тож покликав о. Патрикія "для душеспасительної бесіди". Це — було дозволено душпастиреві. Але… запропонував "душпастиреві" грати з ним у карти, в "рамс". О. Патрикій образився "не за себе, многогрішного, але — в розсужденії сану образа!" І заявив, що більш до того старшини (графа О’Рурка) не піде.

[382] Галузь роду Василевого мала маєтки на Чернигівщині ще до першої світової війни.

[383] Київ мав якийсь час "Магдебурзьке Право".

[384] Гідності членів магістрату.

[385] Того часу, багато родин — і не магнатських чи шляхотських, посилали своїх синів студіювати за кордон. Переважно до славних тоді університетів до Падуї (чи Падови, як писали тоді) та до Гайдельбергу.

[386] Токмо — тільки; "даже" — вживалось за старі часи як українське слово; пока — ще; юже — яку, що її.

[387] "Золота Коругва" — муніціпальна кіннота, яку мали міста, що мали "Магдебурзьке Право".

[388] Афтос — гора Атос.

[389] Рек — сказав; наповаєть — напуває.

[390] Малжонка — дружина, старо-українське слово.

[391] Должно — як слід; живота — життя; аз не обрів — я не знайшов; слова з церковно-слов’янської мови.

[392] Я тільки хотів сказати (грецьке). Іродот, замість Геродот; Омір — замість Гомер.

[393] Тщився — намагався, старався; сія стяжах — цього досяг (церк. слов.).

[394] У себе вдома, на батьківщині. Мова отця Елпідіфора — взірець "освічених" українських людей того часу, які вважали, що "мову простонародну" треба "очистити", вишліхтувати, зробити з "простої" — "мовою освічених людей".

[395] Міфтопойс — літописець, клясичний автор, поет.

[396] "Не падає по книгах" — не любується у книгах, не має смаку до читання; во коршмах — по шинках.

[397] Безперечно так.

[398] Насамперед, передусім.

[399]"Pax" — мир.

[400] Історичний факт; неосвіченість православного священства тієї доби, дійсно, була велика й це, головним чином, було джерелом різних єресей і суперечок.

[401] Какофимія — кепське слово, перекручене з грецької мови.

[402] Крива шабля.

[403] За ті часи стіни обтягали тканиною, шкірою або обкладали тонкими дошками-"фанєрами"; опис меблів і обстанови — історично вірний.

[404] Мається на увазі Флорентійська унія (1439 р) – Прим. упор.

[405] Европа, дійсно, ще й сьогодні не уявляє собі правильно ані поваги еспанської, ані звичаїв, ані… справжньої історії цього краю!

[406] У гербі "Чернигівських", православних Борковських, Лебідь, дійсно, стоїть — на одній нозі! — на землі, як гуска на березі. / Найвідоміший представник цих Борковських здобув собі у легенді грізну славу упира./ Прим. упор.

[407] Улюблена назва, яку давали католикам не-католики (в Англії, так само).

[408] За ті часи виробляли тільки такий папір: дебелий й синій, чи навіть — блакитнавий.

[409] "Ninguno non puede, dar lo que non ha." Із хроніки Дон Хуан Мануеля, "Libro de los très razones".

[410] Монсальват — мета "лицарів Св. Ґраля" — "Гора Спасіння", де, як каже легенда, має бути схований "Келих Св. Граля", з якого Христос пив і давав пити Своїм учням на Тайній Вечері і до якого Йосиф Ариматейський зібрав Св. Кров Христову, що капала з його Ран на хресті. Цей кубок — чи келих потім зник. І де схований — ніхто не відає. Але шукати його й принести знов людям, щоб "нагадати їм Любов й Офіру Христову" — це мета лицарів св. Ґраля. Слово "Ґраль" пишеться в різних мовах з двома а: "Грааль" а не "Ґраль", бо "Ґраль" — це найменння Візиґотського короля. А слово "Грааль" — утворилось із провансальського слова: "Сангре реаль". — Вольфрам фон Ешенбах, який перший спопуляризував легенду про св. Ґраля, — як німець, — не міг справно вимовити чуже йому слово. Бігом століть інші поети багато разів переробляли цю легенду, часами міняючи її сенс. Напр, із "Келиха св. Грааля" переробили на "смарагд, на якому вирізано: "бажання Раю".

[411] Слова з поеми Ешенбаха.

[412] За середнєвіччя існували при манастирях ще так звані: "обляти"-офіровані. Вони складали чернечі шлюби, вели те саме життя, що й ченці, але, якщо це були лицарі, то у випадку війни могли йти до бою, особливо, як що це була війна проти мусульман.

[413] За старі часи було звичаєм заручати дітей... навіть іще не народжених: які прийдуть на світ!

[414] Помідори — як і чоколяда — були привезені Колюмбом з Америки й дуже швидко стали звичайною стравою в Еспанії. А що помідори там дуже добре акліматизувались і було їх багато, то їх додавали до кожної страви. Значення приказки: що нема до чого додавати помідорів! Тобто: нема чого їсти! Отже, слід задовольнитись

лише "сирим помідором". Дослівно: "Нема іншого потішення, як тільки сирий помідор".

[415] Енлюмінюра — заставка, малюнок-прикраса, зроблений різними барвами, а не тільки чорною й червоною.

[416] Банделета — місце для напису у вигляді стьожки.

[417] "Відслонилися Божі таємниці".